

**Pojetí hodnocení a hodnot
jako východisko
nového konceptu sociologického
výzkumu hodnotových struktur**

Disertační práce

Libor Prudký

Praha, 2006

**Práce vznikla v rámci externího doktorského studia na oboru
Filozofie výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy
v Praze**

Školitel: Doc. PhDr. Zdeněk Pine, FHS UK

1. Úvod

1.1. Úvodní slovo
1.2. Cíle práce
1.3. Metodika práce

2. Teoretická část

- 2.1. Úvodní slovo
- 2.2. Úvodní slovo
- 2.3. Úvodní slovo
- 2.4. Úvodní slovo
- 2.5. Úvodní slovo

3. Praktická část

- 3.1. Úvodní slovo
- 3.2. Úvodní slovo
- 3.3. Úvodní slovo
- 3.4. Úvodní slovo
- 3.5. Úvodní slovo
- 3.6. Úvodní slovo
- 3.7. Úvodní slovo
- 3.8. Úvodní slovo
- 3.9. Úvodní slovo
- 3.10. Úvodní slovo

4. Závěr

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval samostatně, s využitím pramenů uvedených v textu.

Praha, červen 2006

Obsah:

	Strana
1. Úvod	1
2. Hodnocení jako proces z něhož vyrůstají hodnoty	7
2.1 Dimenze hodnocení	7
2.2 Obecně k poznávací dimenzi hodnocení	13
2.3 Důsledky hodnocení, aneb cesty od hodnocení k hodnotám	23
3. Pojetí hodnot	29
3.1 Souvislosti pojmu hodnota	29
3.1.1 Pojmy blízké hodnotám	29
3.1.2 Vnitřní struktura pojetí hodnocení	32
3.1.3 Oblasti náhledů na hodnoty	38
3.2 Koncepty hodnot	44
3.3 Hodnotové typy	55
4. Postupy sociologického výzkumu hodnot	60
4.1 Vybrané koncepty výzkumu a měření hodnot v současné sociologické literatuře	62
4.1.1 Koncept M. Rokeache	67
4.1.2 Koncept R. Ingleharta	71
4.1.3 Koncept G. Hofstede	80
4.1.4 Koncept S.H. Schwarze	88
4.2 Koncepty měřené hodnot vyvinuté v českém prostředí	101
4.2.1 Model D.O.S.A.	103
4.2.2 Koncept D. Slejšky	107
5. Návrh nového konceptu sociologického výzkumu hodnot	118
5.1 Důvody pro vytvoření nového konceptu sociologického výzkumu hodnot	118
5.1.1 Možnosti a souvislosti odpovědi na otázku po důvodech vytvoření nového konceptu sociologického výzkumu hodnot	118
5.1.2 Kritika konceptů výzkumu a měření hodnot v současné sociologii	121
5.1.3 Inspirace z výsledků výzkumu hodnot	123
5.1.4 Inspirace s poznávaní filozofického a teoretického pojetí hodnot	128
5.2 Základ nového konceptu výzkumu hodnot	131
5.2.1 Metodické doplnění k požadavkům na tvorbu konceptu výzkumu hodnot	131
5.2.2 Jádro nového konceptu výzkumu hodnot	132

6. Typy hodnotových struktur v politické filozofii – příklad aplikace nového konceptu výzkumu hodnot	139
6.1 Proč politická filozofie jako příklad užití nového konceptu výzkumu hodnot	139
6.2 Poznámky k metodologii	141
6.3 Přehled konceptů politických filozofií	132
6.4 Pokus o výklad hodnotového obsahu jednotlivých konceptů politické filozofie prostřednictvím nového konceptu výzkumu hodnot	161
6.4.1 Postup porovnávání – zásady	161
6.4.2 Porovnávání hodnotových preferencí jednotlivých konceptů	164
6.4.3 Porovnávání hodnotových orientací jednotlivých konceptů	171
6.4.4 Lokalizace v hodnotových rámcích	173
7. Poznámka místo závěru	178
<i>Použitá literatura</i>	182

1. Úvod

Hodnoty jsou skoro stejně multidisciplinární termín jako systém.

G. Hofstede

Hodnoty patří k velmi často užívaným pojmům v mnoha vědních disciplínách. I v běžné řeči se s nimi setkáváme poměrně často. I když úvodní citace G. Hofstedeho není příliš výstižná, poukazuje právě na mnohovýznamnost a těžkou uchopitelnost tohoto pojmu.

Přesto, že nejde o jednoznačný pojem, je možné tvrdit, že se slovem hodnota je snad vždycky spojena jakási vážnost, důležitost. Mluvit o hodnotách je vždy jaksi vznešené. Hodnotami jakoby nemohlo být nic obyčejného. Zvláště když je řeč o „hodnotách této doby“, nebo dokonce o „trvalých hodnotách“, či z jiné strany o „krizi hodnot“.

Pro výzkum představuje kombinace nejasnosti, mnohovýznamnosti a obtížné uchopitelnosti a zároveň vysoké důležitosti, závažnosti a dalekosáhlých důsledků poznávání předmětu výzkumu problém, který odrazuje.

Jistě, žádné téma výzkumu není snadné. Ale výzkum hodnot představuje téma, které je výjimečně zatížené souvislostmi i důsledky, ale i bludy a předsudky.

Když jsem před lety (znovu po přestávce skoro třiceti let, tedy někdy od druhé poloviny devadesátých let minulého století) přistupoval k interpretaci výsledků velkého empirického sociologického mezinárodního výzkumu „Bůh po komunismu“¹, netušil jsem, co všechno může tato interpretace přinést. Ukázalo se totiž, že je sice možné interpretovat výsledky tohoto výzkumu samy o sobě, ale že setrvání „jen“ u tohoto přístupu představuje nevyužití šance. Ta spočívala v možnosti srovnání řady poznatků z tohoto výzkumu s výsledky z jiných šetření. Zahájili jsme proto srovnávací sekundární analýzu výzkumů... a dosud jsme ji neukončili. Naopak: možnosti komparací se rozšiřují a dnes už překročily hranice České republiky na všechny strany. Avšak stále více se koncentrují na problematiku hodnotových struktur ve

¹ Výsledky byly publikovány v řadě knih, první byla Tomka M., Zulehner P.M., 1999: Religion in den Reformländern Ost(Mittel) Europas. Ostfildern: Schwabenverlag

společnosti. Rozšiřování záběru srovnávacích sekundárních analýz (tedy to, že bereme ve srovnáních v úvahu stále více kompatibilních šetření, která umožňují srovnání jak v prostoru, tak ve vývoji problematiky) je možné jen při zužování a konkretizaci předmětu srovnávání. A tedy při jeho současném zpřesňování.

Hned první kroky srovnávacích sekundárních analýz přinesly několik zajímavých metodických poznatků. Především se ukázalo, že empirický výzkum fenoménů spadajících do duchovní a subjektivně založené části sociálních vztahů a procesů, tedy i hodnot, není ustálený. Na druhé straně ale bylo možné nacházet indikátory, které si byly v operacionalizované podobě blízké. I když byly součástí výzkumů, které byly explicitě zaměřeny na někdy odlehlá témata. Postupně – jak o tom píše v 5. kapitole tohoto textu – vznikal zásobník indikátorů. Bylo je možné porovnávat nejen pokud jde o znění otázek, ale i pokud jde o nastavení škál či jinak koncipovaných předpisů odpovědí. Ale také – a především – pokud jde o strukturu odpovědí, tedy pokud jde o strukturu poznatků o zkoumaných sociálních jevech a procesech. Nejen v samotné struktuře odpovědí, ale i pokud jde o charakteristiky nositelů jednotlivých výroků z hlediska statusových charakteristik, z hlediska diferencí v socializačním vývoji, z hlediska diferencí v horizontálních charakteristikách jakými jsou např. etnikum, region, genderové rozdíly, atd.

Zjednodušeně řečeno jsme nalézali shody či dokonce náznaky pravidelností platné v této společnosti pro některé části společenského vědomí, zahrnujícího i hodnoty. (Nejmarkantnější to bylo v náboženských charakteristikách² a v charakteristikách toho, co bývá označováno jako životní hodnoty.)

A to křížem přes různé empirické sociologické výzkumy. Přes výzkumy, které byly koncipovány na někdy i výrazně odlišná témata.

Postupně se tak vynořovaly další a nové otázky. Otázky, s nimiž jsme zprvu vůbec nepočítali.

Především šlo o otázky zpřesňující samotnou podobu reprezentantů určitých seskupení indikátorů. Je možné vymezit taková seskupení? Co je pro ně charakteristické z hlediska sběru, zaznamenávání a výsledků interpretace získaných dat? Je možné specifikovat jejich reprezentanty?

² Viz např. Prudký L., 2004. Církev a sociální soudržnost v naší zemi. Praha: Studie CESES, č. 10

Druhá skupina otázek se týkala vztahů mezi případnými seskupeními indikátory či reprezentanty těchto seskupení. I tady jsme se začali ptát, zda je možné specifikovat vztahy mezi nimi. Jednak vztahy mezi obsahy sdělení, která jsou v reprezentantech takových seskupení či v celých seskupeních, jednak vztahy mezi charakteristikami nositelů takových sdělení, jednak vztahy mezi dalšími souvislostmi, které překračují hranice takových seskupení. Pro obě tyto skupiny otázek bylo možné využít různé postupy vícerozměrné analýzy dat. To přineslo pozoruhodné výsledky, které ale vedly k dalším otázkám: jestliže se potvrzuje fakt seskupování indikátorů (hodnot a dalších částí vědomí společnosti) a také možnost zastoupení skupiny relativně homogenních indikátorů určitým zřetelným reprezentantem, nemá tato skutečnost vypovídací hodnotu o struktuře zkoumaného jevu ve skutečnosti? Nejde vlastně o projev určitého obecnějšího koncipování a vymezení zkoumaného jevu či jevů, který je rozumné v dalších zkoumáních respektovat? (A samozřejmě testovat jeho platnost...)

Zjednodušeně řečeno: tímto způsobem jsme dospěli k otázkám, které jsou tak říkajíc „na dosah“ obecnému teoretickému uvažování. O tak komplikovaném tématu, jakým jsou hodnoty.

Uvedený postup byl opačný než jak se uvádí v příručkách o přípravě a realizaci empirického výzkumu. Tam se dovíme,³ že zpracování teoretického obecného pojmového uchopení předmětu výzkumu představuje jeden z prvních a zcela nezbytných kroků přípravy empirického sociologického šetření.

V postupu opřené o sekundární srovnávací analýzy jsme byli v situaci, kdy jsme především neměli teoretická východiska srovnávaných výzkumů k dispozici. (A pokud jsme po nich pátrali, tak jsme stejně neuspěli – pokud vůbec byly zpracovány projekty těchto výzkumů, tak s implicitními předpoklady o teoretické „samozřejmosti“ zkoumaných témat. Ovšem bez toho, že by bylo sděleno, kterou z možností teoretických východisek autoři využili.) Takže náš postup lze označit jako „reoperacionalizaci“. Čili snahu z užitých indikátorů pro potvrzení či vyvrácení hypotéz explikovat samotné hypotézy a z nich se pokusit o nalezení teoretických vztahových rámců z nichž byly hypotézy čerpány.

³ U nás pořád ještě nejlépe v publikaci Disman M., 1993. Jak se vyrábí sociologická znalost. Praha: Karolinum

Tento postup se ukázal sice jako využitelný, ale omezený. Omezený především tím, že jsme neměli k dispozici přehled o možných konceptech a pojetích hodnot v obecné teoretické rovině. Protože bez tohoto východiska bylo hledání základů „reoperacionalizace“ blouděním v neohraničeném prostoru.

Takto se zrodil požadavek na zpracování východiskového teoreticky zaměřeného textu, který by mohl přiblížit možnosti, varianty a souvislosti teoretických pojetí hodnot pro potřeby koncipování empirických sociologických šetření této problematiky. Protože jsem se v dostupné literatuře s takovým přehledem nesetkal. A také proto, že pokračující srovnávací sekundární analýzy přinesly i možnost pro koncipování nového přístupu ke zkoumání hodnot prostřednictvím empirického sociologického výzkumu.

Tudíž i požadavky na teoretická východiska se posunuly.

Seznamování s existujícími ucelenějšími koncepty sociologického zkoumání hodnot bylo prvním krokem práce na takovém přehledu. Postupně se ale ukázalo, že ani tento přehled nestačí. Že je potřeba vstoupit do oblastí obecné analýzy hodnot. Především do analýzy axiologické.

Jestliže v sociologické analýze přístupů ke zkoumání hodnot jsem byl s to se rámcově orientovat, v obecném teoretickém zkoumání hodnot to bylo pro mě podstatně složitější. Nejen pro šíři možného záběru, ale především pro nezbytnost vstoupit na území poznávacích postupů, s nimiž jsem měl jen velmi malé zkušenosti.

Výsledek tohoto úsilí přináší následující text.

Jeho konkrétní podoba se rodila několik let. V poslední variantě je celá analýza prezentována v následujících krocích.

První krok je věnován náčrtku vztahů hodnocení k ostatním součástem poznávacích procesů a k jednomu z jeho výsledků, tj. k hodnotám. Obsahuje jej 2. kapitola práce. Nejde tu o obecný výklad, ale o výklad umožňující poukázat na souvislosti, které je třeba při výkladu hodnocení – jako procesu ústícímu za určitých okolností v hodnoty – brát v úvahu. A je tedy třeba je vzít v úvahu i při obecném koncipování výzkumu hodnot. Právě jako emergentu určitého druhu hodnotících výroků. Východiskem tu byl koncept vycházející ze sociologického chápání hodnocení, jako procesu rozpoznatelného v několika dimenzích. S akcentem na dimenzi poznávací.

Druhý krok představuje pokus o přehled souvislostí a atributů a podob chápání hodnot v obecné rovině. Je obsahem 3. kapitoly tohoto textu. Jednak jsou tu shromážděny charakteristiky konceptů pojetí hodnot tak, jak se mi je podařilo excerpovat a porovnat z literatury. Možná ale podstatnější je, že jsem se pokusil shromáždit a uspořádat i přístupy k tomu, co všechno je potřeba vzít při poznávání hodnot v úvahu. Především jaké pohledy se v literatuře objevují pokud jde o respektování dílčích skladebných prvků z nichž je vystavěn celek hodnot. Tento přístup je totiž z hlediska operacionalizace pojmu hodnota zásadní.

Třetí krok - čtvrtá a nejrozsáhlejší kapitola tohoto textu – se pokouší o shrnutí nejvýznamnějších konceptů empirického sociologického kvantitativního zkoumání hodnot v současné sociologii (případně i sociální psychologii či kulturologii). Tato část nabízí přehled těchto konceptů, který – pokud vím – nebyl dosud pro českého čtenáře v takto ucelené podobě k dispozici. Jde o nezbytnou podmínku pro koncipování obecných teoretických východisek empirického sociologického výzkumu hodnot.

Další části textu se zabývají na jedné straně promítnutím zhuštěných výsledků předchozích kapitol do svébytného konceptu výzkumu hodnot, na druhé straně (a jde o přístup zřetelnější) argumentací vycházející z předchozích kapitol pro – či proti – nově vyvinutému konceptu výzkumu hodnotových struktur. Toto je jádrem 5. kapitoly.

Konečně 6. kapitola naznačuje možnosti využití nově koncipovaného přístupu ke zkoumání hodnotových struktur a to ne na příkladu využití v rámci empirických sociologických šetření (i když takové využití by bylo možné a je k dispozici), ale v oblasti obsahové analýzy textů, které mají zřetelné hodnotově – normativní zakotvení. S cílem využít tento koncept pro specifikaci rozdílů takového zakotvení. Jde o to, pokusit se prokázat životaschopnost nově vyvinutého konceptu výzkumu hodnotových struktur - vzniklého především prostřednictvím analýzy výsledků velkých empirických sociologických kvantitativních šetření - i na analýzu a zkoumání jiných předmětů poznávání hodnot.

Práce je především zacílená na metodologické problémy. Nejde o hledání obecné teorie, ale o orientaci v obecných teoriích a konceptech hodnocení a

hodnot pro potřeby využití a oprávněnost empirických sociologických zkoumání a analýz hodnot.

Toto je hlavním cílem práce.

2. Hodnocení jako proces z něhož vyrůstají hodnoty

*„Co se komu jeví jako cíl, závisí na tom, jaký je on sám.“
Tomáš Akvinský*

2.1 Dimenze hodnocení

Výraz „hodnocení“ má shodný kmen jako výraz „hodnoty“. Nejde však jen o tuto shodu, která vede k nutnosti zabývat se hodnocením když chceme porozumět hodnotám. Důležité je, že hodnocení představuje proces, který může založit vznik hodnot a také to, že jde o proces, kterým jsou hodnoty uváděny do života vně svých nositelů. Porozumět hodnotám nelze bez výkladu hodnocení. O tom mj. přesvědčuje i fakt, že všechny koncepty hodnot s nimiž jsem se v literatuře setkal⁴ hodnoty nějakým způsobem s hodnocením spojují. Zdá se nesporné, že pokus o porozumění tomu, co znamená a obsahuje hodnocení, je nezbytným krokem na cestě k vymezení, koncipování a případnému měření hodnot.

Hodnocení je výraz, se kterým pracují vlastně všechny vědní disciplíny a filozofie. Především axiologie, ale také sociologie, psychologie, hodnocení patří do pojmosloví antropologického, kulturologického, ekonomického, politických věd, vlastně do všech sociálních věd. Také přírodní vědy samozřejmě používají nejrůznější hodnocení, a to v mnoha významech tohoto pojmu. Použití různými vědními disciplínami samo o sobě implikuje skutečnost, že hodnocení nabývá odlišných podob podle hledisek a přístupů. Nalezení obecných atributů hodnocení není obvykle předmětem výzkumného zájmu. Především proto, že se ukazuje, že v různých rovinách přináší užití hodnocení jak odlišné výzvy k postupu poznávání a výkladu, tak odlišné možnosti výkladů a užití. Pokusy o naznačení alespoň některých obecných aspektů hodnocení jsou obsahem této kapitoly.

Stranou ponecháváme obecnou explicitní pojmovou filozofickou diskusi o vztazích mezi poznáním a hodnocením. Důvod je prostý: jde o téma, které je vlastní filozofii po celou dobu její existence. Jen přehled by vedl k tomu, že by

⁴ Hofstede (2001, str. 8) například odkazuje na Balesa a Couche, kteří už v roce 1969 shromáždili téměř 900 různých pojetí hodnot z literatury publikované v USA. Strmiska (1996) cituje Lautmana (1981), který rozlišil 180 odlišných definic hodnot. Pokus o přehled pojetí hodnot viz hlavně 3. kapitola tohoto textu a počátek kapitoly 4.

muselo jít o zcela jiný text. Když např. B. Zbořil⁵ shrnuje základní přístupy k pojetí vztahu mezi poznáním a hodnocením ve vývoji filozofického myšlení, věnuje tomu 140 textu. S omluvou, že jde jen o nejstručnějšího průvodce tématikou.

Nicméně zmíníme alespoň dvě poznámky o filozofických přístupech k analýze vztahu mezi poznáním a hodnocením.

Za prvé jde většinou o přístup, který se snaží nalézat vztah mezi poznáním a hodnocením a následně mezi fakty a hodnotami prostřednictvím pochopení poznání a návazně hodnocení. Není tomu tak ale vždycky. Podle Schelera⁶ například jsou hodnoty imanentní věcem, přírodě a lidem a poznávání je procesem objevování hodnot, tedy vlastně následuje hodnocení. Převažuje však postup pracující s poznáním jako východiskem i pro hodnocení. (Znamená to mj., že hodnoty jsou produktem poznání a hodnocení poznávaného.)

Druhá poznámka upozorňuje na difference v hodnotách a také difference v hodnoceních, která k diferencovaným hodnotám vedou⁷. Čili – jde o upozornění na to, že je nutné diferencovat postupy hodnocení jako zdroje tvorby hodnot. Připomenutý Windebland píše o hodnocení logickém (vztahujícím se k hodnotám v dichotomii pravdivý versus klamný), hodnocení etickém (jde o vztah k hodnotám mezi póly dobrý či zlý) a konečně estetickém (které dává vyrůstat hodnotám mezi polaritou krásný a ošklivý).

My také budeme vycházet z faktu odlišnosti podob a souvislostí hodnocení. Ale podle různých rovin přístupu k němu.

Jako východisko charakteristik těchto odlišností využiji přístup, který pro sociologii v heslu „hodnocení v sociologii“ ukazuje M. Petrusek. (viz Velký sociologický slovník, 1996, str. 374 – 375).⁸ Domnívám se, že jde o východisko, které lze aplikovat i na zobecnění odlišností přístupu k pojmu hodnocení.

Na prvním místě dává hodnocení v sociologii M. Petrusek do souvislostí s meritorní otázkou sociologie – která ji provází po celou dobu její svébytné

⁵ Zbořil B. 1947. Poznání, hodnocení a tvoření norem. Ostrava: O. Hlavický

⁶ Podle citované Zbořilovy publikace, str. 121 a n. i podle publikace Dorotíkové (1996)

⁷ Například tu lze odkázat na Zbořilem citovaného (str. 106 a n.) Wilhelma Windenblanda a další představitele školy kritického idealismu.

⁸ Pro převažující sociologické zaměření tohoto textu považujeme východisko obecně-sociologické za užitečnější než východisko filosofické. I když filosofické východisko (především charakteristika pojetí faktů a empirismu) by bylo ucelenější a podstatnější. Pro sociologické východisko je mj. příznačné, že fakt opření se o empirismus bere jako danost.

existence – totiž s tím, do jaké míry může být brána sociologie jako objektivní věda. Jde o odlišení mezi vědou poznávající fakta a vědou neschopnou oddělit poznávání fakt od jejich hodnocení poznávajícím subjektem.

Pro neopozitivistickou sociologii je příznačná striktní diference mezi výroky o faktech a výroky o hodnotách. Řada autorů namítá (Petrušek připomíná např. Myrdala, Ch. W. Millse a další), že všechny sociologické pojmy nabývají hodnotícího významu, už proto, že je tvoří lidé, kteří jsou součástí společnosti a přistupují k jejímu poznávání vybaveni určitými zájmy a s určitými cíli. Dlouhodobé úsilí o minimalizaci subjektivních či skupinových a kulturních vlivů na sociologické poznávání je pro vývoj sociologie příznačné. Hledání postupů, které by umožnily oprávněné naplnění požadavků pozitivistické vědeckosti ovšem také.

Další dimenze pojetí hodnocení v sociologii je spojena s funkcí sociologa a sociologie ve společnosti. Jde vlastně o aspekt obecnější diskuse o „společenském poslání intelektuálů“ (znovu Petrušek, str. 375). Má být poznání společnosti ne-hodnotící, nebo má jít o angažované - tedy k tomu co badatelé považují za pozitivní - zaměřené poznání společnosti? Buďto s cílem reformovat společnost, nebo – jak například uvádí Bauman (2004) jednu z funkcí sociologie – přímo prokazovat relevanci sociologie tím, že budou dodávány ověřené nástroje pro sociologické ovlivňování společenské praxe? I tady stojí sociolog vždy před rozhodnutím a hledáním nástrojů pro argumentaci toho či onoho stanoviska. I tady jsou dlouhodobě patrné snahy o hledání takových postupů poznávání a interpretace společenských jevů a procesů, které by umožnily nezaujatě poznat společnost a také postupů, které by byly s to poctivě formulovat modely „dobré“ či „špatné“ společnosti, jako zásadního kontextu pro hodnocení zjištěných poznatků.

Tato situace se stále více komplikuje v souvislosti s rozvojem sociologického vidění světa prostřednictvím konceptů interpretativní sociologie a obecně s rozvojem postmoderních poznávacích postupů. Nejde zdaleka už „jen“ o porovnávání modelů dobrého či špatného, ale o složité procesy vývoje nástrojů pojmenování a uchopení skutečnosti samotných, jako imanentních nositelů převažujících představ o dobrém či špatném. Například výklad o postupech, jimiž se ze subjektivního stává společenské (příznačný například pro

Luckmanovy a Bergerovy⁹ a také předcházející Schützovy koncepty) je vlastně sám o sobě obecným výkladem toho, jak se z něčeho ne – hodnotného stává něco, co je hodno pozornosti a může případně vyrůst až do hodnot.

Dostáváme se tím k další dimenzi hodnocení, totiž k hodnocením opřeným o různá výchozí paradigmatata, vědecké koncepty a teorie. Přístup k poznávání faktů vycházející z určitého paradigmatu sám o sobě významně ovlivňuje celý poznávací proces a obsahuje v sobě základní atributy určitého hodnocení, protože implikuje např. určitý výběr faktů ke zkoumání, výběr nositelů a interpretů těchto faktů a také postupy záznamu, zpracování a vyhodnocení těchto faktů, atd.

Samozřejmě, že mezi užití pojmu hodnocení v sociologii patří také souvislost, která bere v úvahu, že:

a. Sociologie sama o sobě jednak zkoumá hodnocení a hodnoty jako předmět svého studia. Tudíž bere hodnocení samo o sobě jako předmět svého badatelského zájmu.¹⁰

b. Hodnocení výsledků empirických sociologických výzkumů je atributem každého sociologického výzkumu, který se empirií zabývá. Při tom ovšem míra propracovanosti a ověřitelnosti postupů hodnocení má přímý vliv na míru posouzení vztahu mezi fakty a hodnocením.¹¹ A opakujeme, že výchozí paradigmatata těchto hodnocení jsou při tom výchozími paradigmaty samotného výzkumu.

Tomuto rozlišení hodnocení vyhrazuje M. Petrusek v sociologii místo jako rozměru, který je nezbytné respektovat ve všech rovinách úvah o hodnocení v sociologii. Jde vlastně o jakýsi průnik problematikou hodnocení v sociologii.

Uvedené souvislosti sociologického užívání pojmu hodnocení upozorňují na několik obecných aspektů spojených s výkladem hodnocení.

Především na to, že při práci s pojmem hodnocení jde vždy o to, zda na hodnocení nahlížíme jako na

- atribut poznávání, nebo na

⁹ Jde především o publikaci Berger P.L., Luckmann T., 1999. Sociální konstrukce reality. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury

¹⁰ A právě tuto dimenzi máme v celém tomto textu především na mysli!

¹¹ A pro tuto dimenzi se pokoušíme prezentovat nejvýznamnější podoby soustav nástrojů právě pro zkoumání hodnot jako předmětu výzkumu, případně navrhnout další novou soustavu takového zkoumání.

- atribut paradigmatu, (lze ho také chápat jako specifického vyjádření zkušenosti; možná, že by šlo proto zde hovořit i o atributu empirismus) nímž pozorovatel (badatel) pracuje jako se základním východiskem přístupu k poznávanému, nebo na
- atribut výchozího osobního stanoviska pozorovatele (badatele) v souvislosti s tím, jak chápe svou funkci při poznávání a implementaci zjišťovaných poznatků.

Protože každá z dimenzí přístupu k pojetí hodnocení přináší odlišné otázky a přístupy, doporučujeme pro jednotlivé obecné dimenze nahlížení na hodnocení použít zvláštní označení.

Může jít o dohodu, že:

- pro pojetí hodnocení jako atributu poznávání jde o **poznávací dimenzi hodnocení**;
- pro pojetí hodnocení jako atributu výchozího paradigmatu přístupu ke zkoumání lze užít označení **paradigmatická dimenze hodnocení**;
- pro pojetí hodnocení jako atributu stanoviska přístupu ke zkoumání společnosti jako objektu ne/nápravy lze užít označení **funkční dimenze hodnocení**.

I když oddělení těchto hledisek je především teoretické – prakticky jde o odlišení často obtížně rozpoznatelná, i proto, že mají vždy svou vědomou i nevědomou podobu – pokusím se v dalším textu toto odlišení respektovat.

Především proto, že každá z těchto dimenzí hodnocení přináší odlišné otázky a možnosti výkladu hodnocení. A každá je rovněž v odlišném vztahu ke vzniku hodnot.

Ve zcela obecné rovině je možné připomenout vybrané souvislosti s akcentu na jednotlivé dimenze hodnocení.

Poznávací dimenze hodnocení je lokalizována především v souvislostech vyplývajících z problematiky vztahů mezi fakty a hodnocením. Tady se nabízí velmi široká oblast témat spojených ve filozofickém myšlení hlavně s nástupem pozitivizmu (který ostatně v díle Comteho dal základ svébytné existenci sociologie jako vědy, v původním pojetí jako vědy pozitivní) a řadou pokračovatelů a souvislostí, až do logického empirizmu i dalších součástí současné filozofie. Nemůžeme zde aspirovat na soustavné odpovědi.

Připomenu jen na několik otázek. Například: Jak se uskutečňuje poznávací

proces a jaké možnosti nabízí pro rozpoznání, specifikaci a návaznosti dimenzí „zachycující“ a hodnotící (rozdílností mezi vjemem a významem)? Jací jsou účastníci těchto procesů a jaké jsou algoritmy jejich působení a komunikování? A konečně i jaké jsou personální mechanismy, které mohou rozpoznat a případně i zachytit difference mezi vnímáním a hodnocením? V rovině poznávání (pracující i s nástroji empirického výzkumu) jde u této dimenze hodnocení především o to, jak nalézt a specifikovat „šev“ mezi reflexí a hodnocením. Při respektování toho, že jde o prolínání vědomých a nevědomých reakcí, prolínání jazyků, prolínání komunikačních dovedností a postupů, atd.

Protože jsme přesvědčeni, že v odpovědích na uvedené otázky lze nalézat i některé obecné atributy hodnocení - využitelné tudíž i pro další dimenze hodnocení a tím i pro obecná východiska utváření hodnot – budeme se problémům spojeným s poznávací dimenzí hodnocení věnovat vlastně ve všech zbývajících částech této kapitoly.

Souvislosti a možnosti analýzy v *paradigmatické dimenzi hodnocení* jsou vázány především na difference ve zkušenosti, ve znalostech paradigmat a dovednostech práce s nimi. I tady se otvírá neobyčejně rozsáhlá sada témat, která jsou tentokrát svou povahou především spojena s difference v kultuře a vzdělanosti. Jen přehled základních sociologických paradigmat (u nás také snad nejúplněji prezentovaný M. Petruskem¹²) by vyžadoval rozsáhlý text. A v některých směrech naznačí i tyto souvislosti navazující části tohoto textu (zvláště 4. kapitola). Tady jenom připomeneme, že určení výchozího paradigmatu při analýze hodnocení je nutným východiskem pro to, aby mohlo jít o analýzu korektní. A pokud jde o postupy spojené s empirickým výzkumem v sociologii, pak snad jen poznámku, že tradice empirických výzkumů opřená o koncept strukturálně – funkcionalistický je nejsilnější. Také proto, že nejlépe propracovaná a nejdéle ověřovaná.

Konečně pro *funkční dimenzi hodnocení* je příznačné, že její vztahový rámec je především specifikovatelný vůči zacílení výzkumu hodnocení. Jedná se o řadu souvislostí vyplývajících z různých funkcí k nimž výzkum hodnocení může mířit. I tady je neobyčejně široká paleta témat, souvisejících především

¹² Viz sborník z vědecké konference FSV UK z roku 2004: *Rozvoj české společnosti v Evropské unii I.*, Praha: FSV, Matfyzpress.

s vývojem a časem a různými podobami a působeními hodnocení v nich. Z našeho hlediska je to důležité hlavně v souvislostech analýzy hodnocení jako zdroje tvorby hodnot. I když jsou hodnoty kategorizovatelné z mnoha hledisek¹³, dimenze oceňování ve vztahu k určitému hledisku hierarchizace je v nich obsažena vždy. Poznávání funkcí hodnot ve společenství může sloužit i jako jedno z hledisek pro formulování funkčních dimenze hodnocení. Především v těchto souvislostech si všimneme blíže této dimenze hodnocení.

Platí ovšem, že tyto dimenze hodnocení jsou využitelné při každém poznávání. Při každém poznávání faktů je možné akcentovat jaký druh jejich hodnocení budeme preferovat a tudíž i jaké druhy nástrojů pro toto poznání budeme používat.

Samozřejmě, že podstatné pro každé z těchto hledisek je také to, zda je hodnocení samo o sobě předmětem zkoumání, nebo jde o hodnocení jako aspekt zkoumaného předmětu. Tedy ona dimenze přístupu k hodnocení, kterou M. Petrušek označuje jako nezbytnou pro úvahy o všech podobách hodnocení.

V dalších částech této kapitoly, jak bylo řečeno, se pokusíme nastínit několik souvislostí poznávací dimenze hodnocení. Zmíníme se také o některých aspektech cesty od hodnocení k hodnotám.

2.2 Obecně k poznávací dimenzi hodnocení

Obecná vymezení hodnocení (viz např. Tondl, 1999, str. 13 a n; nebo Pešková, Schücková, 1991, str. 157, Kolář, Svoboda, 1997, ale také slovníková hesla filosofická, sociologická, psychologická, ekonomická, atp.) konstatují, že hodnocení je atributem poznávání. Ve velmi obecné podobě se setkáváme s pojetím hodnocení, které říká, že „hodnocení patří ke složitým duchovním aktivitám.../a/ jeho smyslem je zvažování té či oné skutečnosti z hlediska váhy a významu pro daný subjekt, z určitých vědomě zaujatých a vědomě

¹³ Jak uvidíme především v textu 3. a 4. kapitoly.

kontrolovaných pozic“ (Pešková, Schücková, 1991, str. 163).¹⁴ Takto vzniká hodnotovost té či oné skutečnosti. Tento proces označuje Dorotíková (1998, str. 33 – 34) jako hodnotové vidění.

V zásadě se v těchto obecných vymezeních hodnocení potkáme s následujícími atributy:

Při hodnocení jde

- vždy o činnost subjektu (jedince, skupiny, ale i společenství či instituce), s účastí jeho zkušeností, znalostí, dispozic, dovedností a motivací,
- která se uskutečňuje v interakci (je reflexí na podnět) s
- něčím nebo někým (včetně sebe sama), jež v dané situaci vystupuje jako spoluúčastník, jako druhý pól interakce, jako objekt (jde tudíž o užití různých formy interakce, které vyžadují komunikaci a kladou různé nároky na komunikační možnosti, dovednosti, formy a postupy a také jde o různé podoby pojetí odlišného subjektu a přístupy k němu)
- a v této činnosti je obsažen prvek „hierarchizující reflexe“, neboli pořádacího východiska a výsledku (především jde o to, co může být rozpoznatelné jako významné) a tudíž
- musí být (tato činnost) opřena o nějaký zdroj hierarchizace (o to, co může působit jako měřítko ve vztahu k něčemu, ve vztahu k modelu, či vzoru, jež mohou jako základ tvorby měřítek působit).

V těchto krocích je obtížné odlišit jednotlivé dimenze hodnocení. Nicméně snad lze říci, že dimenze paradigmatická a funkční se vztahují především k tvorbě hierarchizace v procesu hodnocení.

Hodnocení je nepochybně vlastní nejen lidem, ale i jiným živočichům. Jak ale upozorňuje Tondl (op. cit), jen lidé dokáží svá hodnocení slovně vyjádřit a abstrahovat z nich kritéria hodnocení. Čili, dodávám, se jim i mohou učit, rozvíjet je, reflektovat a více či méně vědomě přijímat za své, tedy interiorizovat.

Při pokusu o rozpoznání hodnocení jako procesu se neobejdeme bez impulzů, které nabízí filosofická metodologie, ale také např. teorie sociální interakce a

¹⁴ Byť by bylo možné diskutovat, zda jde o zvažování váhy a významu podle pozic zaujatých a kontrolovaných vždy vědomě.

teorie komunikace. Výhodiskem jsou samozřejmě i psychologické poznatky. Lze využít také poznatky o obecných rozhodovacích procesech. Už proto, že je v nich rovněž zakotveno uplatňování pořadacích postupů opřených o principy hierarchizace.

Když se pokusíme převést uvedené obecné aspekty hodnocení – s akcentem na jeho poznávací dimenzi – do struktury výkladu procesu hodnocení, lze navrhnout následující koncept:

Výklad hodnocení nemůže pominout charakteristiky

- impulsu (podnětu, výzvy skutečnosti) k hodnocení,
- subjektu, který na tento podnět reaguje (toho, kdo poznává),
- postupů a nástrojů hodnocení, které při hodnocení užívá,
- zdrojů (výhodisek a modelů pro měřítka) hodnocení,
- a také důsledků tohoto hodnocení.

Ne vždy je možné jednotlivé kroky postupů hodnocení jasně oddělit. Zvláště když na ně nahlížíme za pomoci jiných procesů – například rozhodovacího, procesů interakce a komunikace - ale také dopadů a impulsů, především při hledání opor hierarchizace.

Snaha o hledání aspektů především poznávací dimenze hodnocení vede k zmínkám o spíše formálních souvislostech této problematiky.

a. Impulz a subjekt

Skutečnost (cokoliv, s čím se smysly, ale i myslí, paměťí, možná i podvědomím a představivostí setkáváme, samozřejmě včetně uměle vytvořené skutečnosti a skutečnosti virtuální) se stává podnětem k hodnocení jen tehdy, když na ni hodnotící subjekt reaguje.

Znamená to, že hodnotící subjekt danou skutečnost jako podnět rozpozná, což znamená, že jako impuls ji rozpoznat může a chce.

Rozpozná ji jako podnět, protože

- má zkušenost, že podněty existují;
- má zkušenost, že daná skutečnost jako podnět může vystupovat;
- má dispozice k rozpoznání podnětu (smysly, obecné neurologické dispozice, dispozice zděděné, atd.);

- skutečnost sama je prostřednictvím těchto dispozic rozpoznatelná;
- je motivovaný svými potřebami a zájmy a hodnotící výbavou získanou v předchozí existenci k takovému rozpoznání, poněvadž předpokládá, důvěřuje či očekává, že tato motivace může být daným podnětem naplněna. Postupy se výrazně odlišují subjekt od subjektu. Také proto, že hodnotícím subjektem může být jedinec, ale i skupina, společenství či instituce. Diference v reakcích hodnotícího subjektu jsou samozřejmě ovlivňovány rozdíly ve všech uvedených součástech procesu hodnocení (od dispozic, až po motivaci; od pudových reakcí, až po racionální posouzení; od výše a dosahu odměny či trestu, až po rozměr ne/důvěry; od snahy po objektivitu, až po věrnost modelovým konstrukcím) daného subjektu či daných subjektů, ale také mírou odstupu, které je subjekt schopen zachovat vůči podnětům. Svou roli tu hraje i to, co Tondl (op. cit. str. 67) nazývá kognitivním finitismem. Totiž, že naše znalosti, disponibilní prostředky, disponibilní zdroje a kapacity v dané hodnotící úloze jsou vždy konečné a tudíž omezené, tudíž v různém stupni neúplné. Postupy naučeného hodnocení zvláště v prvopočátcích vývoje subjektu (zvláště patrné v ranných fázích socializace osobnosti) se stávají imanentní součástí „vybavení pro hodnocení“ daného subjektu. Jsou součástí rámce, v němž subjekt k hodnocení přistupuje. Působí tu samozřejmě časová a prostorová určení, složitá u individuálních subjektů, ještě víc u skupin, společenství a institucí.

b. Zdroje hodnocení

Kognitivní finitismus je jednou z podstatných komponent omezení (rozhraničení či zarámování) hodnotících východisek a modelů, které subjekt při hodnocení využívá.

Kromě něj se na tom, co lze nazvat hodnotovým rámcem, podílí také interiorizovaná zkušenost. Tedy dosavadní existencí ověřené (a platné) určení obsahu, zaměření a hranic pro to, co je považováno za hodné hodnocení.

Vyplývá tudíž z dosavadní zkušenosti a s celou dosavadní socializací spojených zvnitřněných hodnotových preferencí (přijatých a definujících pořadí významnosti) a hodnotových orientací, čili směřování, zacílení a trendů, které se vztahují k prosazování přijatých hodnotových preferencí a také ohraničení

prostoru přijatelnosti či nepřijatelnosti hodnot (právě skrze zkušenost a předchozí hodnotící a k hodnotám vedoucí procesy). V obměnách a variantách to platí pro jednotlivce, ale i pro skupiny, společenství a dokonce i instituce. Součástí těchto opor hodnocení jsou ovšem i praxí daného subjektu ověřené způsoby realizace hodnotových preferencí a orientací vyjádřené v tom, co se při takové realizaci smí a naopak nesmí, tedy normy chování.

Do složitých procesů utváření opor hodnocení v subjektech vstupuje velké množství vlivů zděděných a naučených, utvářejících a rušících řád a jistoty, ale také vůči subjektu vnějších i vnitřních, atd. (Vzhledem k tomu, že se snažíme vědomě pominout paradigmatickou a funkční dimenzi hodnocení, ponecháváme tuto problematiku meritorně mimo náš výklad.) Připomínáme alespoň, že stav, podoba a složení (vnitřní skladba) opor hodnocení daného subjektu v určitém času a prostoru, v němž k hodnocení dochází, je pro proces hodnocení jednou z určujících a nesporných komponent. Především analýza těchto opor hodnocení je podstatným procesem poznávání hodnocení samotného, protože umožňuje pochopit zdroje hierarchizace. Tedy – zdroje hodnocení. V tomto smyslu má poznávání opor hodnocení rozhodující význam v analýze hodnotících procesů.

Neznamená to ale, že by ostatní součásti tohoto procesu byly bez významu. Zvláště, když je někdy obtížné jejich vzájemné oddělení – protože se navzájem prostupují. Platí to i o postupech hodnocení a o jejich spojení se zdroji hodnocení.

c. Postupy a nástroje hodnocení

Také tu jsou významná omezení v samotném naučení se postupům a nástrojům hodnocení, jakož i v dispozicích (časových, věcných, osobnostních a dalších), které máme při užití hodnotících nástrojů v určité situaci a času k dispozici. Především v této části hodnotícího procesu jde o rozsah a kvalitu zásobníku postupů – nástrojů hodnocení. (A také o jejich vztah a disponabilitu vůči jiným součástem hodnotícího procesu. To se ovšem týká všech částí hodnotícího procesu, tedy i všech vztahů mezi částmi hodnotícího procesu: míra shody, míra provázání a míra vzájemného naslouchání a schopností reagovat.)

Když Tondl (op. cit., str. 65 a n.) uspořádává faktory, které vstupují do volby preferencí, uvádí následující okruhy:

- znalost o existenci nebo o možnostech většího počtu alternativ;
 - schopnost nebo možnost disponibilní alternativy srovnávat, konfrontovat, volit vhodná kritéria pro srovnání, tj. volit vhodné hodnotící (kriteriální) funkce pro možné srovnání a tím i preferenční uspořádání;
 - dosavadní zkušenosti včetně tradic, přijatých a uznávaných standardů jednání, které zahrnují vlivy sociální, kulturní i genetické paměti a disponibilní znalosti včetně těch, které lze dále získat;
 - působící cílové orientace, zájmy a potřeby, očekávání nebo odhady jejich splnitelnosti;
 - existující obavy, zejména pak obavy z negativních dopadů změn, které nejsou do všech podrobností známé, z možných ztrát, rizik, neúspěchů nebo havárií.
- Jde vlastně o soubory kognitivních předpokladů rozhodování, volby alternativ, preferenčních uspořádání a hodnocení.

Existuje při tom ovšem řada typů preferencí, které lze označovat jako přístupy k hodnocení. Užití různých přístupů k hodnocení přináší samozřejmě odlišné výsledky hodnocení.

Typy preferencí (ve shrnutí v Tondlově publikaci, s odvoláním na řadu dalších autorů – op. cit., str. 73 – 77) lze odlišit podle kladného či záporného významu. Tondl probírá jednotlivé druhy preferencí a upozorňuje, že tyto postupy jsou sice z formálního hlediska korektní, avšak praktická hodnocení obvykle do těchto schémat vtěsnat nejde. Protože „mají hierarchickou strukturu, multidimenzionální charakter a jsou spojeny řadou dimenzí nebo možností dopadů, z nichž některé jsou dosud obtížně postižitelné, nebo vůbec neznámé“ (str. 75, op. cit.)

Tento formální pohled na postupy hodnocení nevystihuje nic z významů a funkcí, které kombinace postupů a zdrojů hodnocení v sobě nese. Když pokračujeme ve formálním nahlížení na postupy a nástroje hodnocení, můžeme vyjít z dalšího obecného atributu hodnocení, totiž ze skutečnosti, že se proces hodnocení děje vždy ve vzájemném ovlivňování. Jde o sociální interakci, která v obecné rovině může nabýt různých podob.

Poznámka o některých pravidlech vyplývajících z *teorií sociální interakce* je nutná, protože připomene možné další obecné souvislosti procesu hodnocení.

Z analýzy sociálních interakcí – jako zdroje pro pochopení procesu hodnocení, protože zahrnující vzájemné působení, ovlivňování a reflektování zúčastněných subjektů – vyplývá, že na podobu hodnocení má důležitý vliv už samo východisko pojetí sociální interakce.

Obecně řečeno je pojetí sociální interakce (vlastně formy v níž se uskutečňuje proces hodnocení) hlavně výsledkem užití výchozího sociologického paradigmatu. I když se o této problematice vlastně jen zmiňujeme, připomeneme alespoň hlavní možnosti, které tady nabízí Velký sociologický slovník v heslu „teorie sociální interakce“, zpracovaném Zdeňkem Strmiskou¹⁵. Setkáváme se tu s několika teoretickými koncepty sociální interakce.

Homansův koncept pracuje s paradigmatem sociální směny, zatímco parsonsovský se opírá o strukturálně- funkcionalistické paradigma. Strmiska také připomíná Goffmanův přístup, který vyšel ze hry, divadla a sebevyjádření aktérů a směřuje do skupiny interpretativních konceptů společnosti. Ani tady mi nejde o rozbor jednotlivých konceptů, ale hlavně o připomenutí dalších rozsáhlých souvislostí, které v sobě téma hodnocení skrývá. Protože už sama forma interakce sebou nese odlišná východiska hierarchizací.

Pro možnost specifikace nástrojů hodnocení je nutné se zmínit o té formě interakcí, které jsou spojeny s komunikacemi. Pro poznávací dimenzi hodnocení jde o souvislost nutnou, protože komunikace samotné jsou vždy předáváním poznatků.

Připomenou – mnoha možností, které tu přicházejí v úvahu – několik obrysů konceptu teorie komunikace tak, jak jej zformuloval J.

Habermas. (Přebíráme zde výklad, který uvádí Šubrt, 2001, str. 97 a n.)

Jde na jedné straně o přiblížení postupů hodnocení s využitím jazyka a zároveň o poukaz na další souvislosti, které v sobě hodnocení vždy nese.

Habermas svou teorii komunikativního jednání dává do souvislostí podstatně širších a hlubších, než jaké máme na mysli při pokusu porozumět hodnotícím procesům. Zde proto nepůjde o ucelený výklad této teorie, nýbrž o její některé prvky, které mohou poukázat na další souvislosti procesů hodnocení.

Každý, kdo komunikativně jedná, vznáší - podle Habermase - čtyři požadavky platnosti: požadavek pravdivosti, správnosti, věrohodnosti (upřímnosti) a

¹⁵ Str. 1304 až 1307.

dorozumění. Lze vyvozovat, že tyto požadavky jsou obsaženy v každém procesu hodnocení, které se uskutečňuje prostřednictvím komunikací. Habermas charakteristiku komunikativního jednání podává jako základ pro výklad symbolicky strukturovaného sociokulturního životního světa, tvořeného třemi strukturálními komponentami: kulturou, společností a osobností. Při tom lze strukturální komponenty životního světa chápat jako kapitalizaci dřívějších dorozumívacích výkonů. Do komunikačního procesu vstupují jako zdroje, které jsou v něm dále pěstovány a reprodukovány. Tím komunikativní jednání zajišťuje symbolickou reprodukci životního světa a sociální integraci společnosti.

Habermasův výklad druhů komunikativního jednání jako zdrojů jednání a těch zase jako zdrojů pro utváření společenského, je jedním z příkladů možností rozvinutí analýzy zdrojů a postupů hodnocení prostřednictvím ucelenějších teoretických (v tomto případě sociologických) konceptů. Při analýze teorií sociálních interakcí jsme poukázali na význam celkových sociologických přístupů k poznávání společnosti (čili: základních sociologických škol). U připomenutí konceptu J. Habermase jde spíše o příklad výstavby sociologického výkladu společnosti prostřednictvím rozvinutí teorie komunikace.

Příčemž samotnou teorii komunikace lze do určité míry aplikovat na procesy hodnocení. Jestliže bychom např. u normativního jednání (kde je souvislost nejvíce markantní) přijali Habermasovo pojetí, pak by poznávání struktury norem chování opřených samozřejmě o správnost, mohlo sloužit jako zdroj výkladů společenské existence. A naopak: pro pochopení normativního jednání, kterému je vlastní především to, že vychází z hodnot (a má jako svou imanentní charakteristiku, jako definiční znak, hodnotící oporu přístupu ke skutečnosti v přijatých hodnotách), je nezbytné porozumět hodnotícímu procesu, tedy procesu aplikace přijatých hodnot na komunikaci se světem. Podobně je ovšem možné chápat i teleologické jednání (protože zacílenost je nemyslitelná bez hodnocení) i dramaturgické jednání (kde jádro dramaturgie je samozřejmě přímo spojené s hodnotícími kritérii a postupy).

Kromě postupů a přístupů k hodnocení působí v procesu hodnocení - různě a s různými dopady a výsledky - ještě to, jakého druhu jsou využity **nástroje**

hodnocení. Jestliže přístupy k hodnocení můžeme chápat jako jakousi metodiku hodnocení, nástroje hodnocení chápeme jako techniky, které k hodnocení můžeme využít.

Obecně vzato jde o otázku podob, možností a návazností hierarchizací. *Ve formální rovině* je tato otázka spojena s takovými skutečnostmi, jako jsou počty a rozměry stupňů, jejich nasměrování a lokalizace ve vzájemných vztazích, druhy vztahů, které mezi nimi přicházejí v úvahu, mnohost pohledů a vztahy mezi nimi, pevnost a proměnlivost stupnic a také stále se rozvíjející a bohatnoucí postupy konstrukce a zpracování formálních nástrojů pro tyto hierarchizace, jaké nabízí logika a matematická statistika a také teorie informací. Z těchto hledisek pak může jít o hierarchizace jednorozměrné, vícerozměrné, skupinové či individuální, ale také o formy stupnic prostých, stochastických, lexikonových, hierarchie v maticích, v projektovém vidění, v podobách sítí a plochých struktur, atd. Může jít o stupnice „tvrdé“ či „měkké“, nahodilé, příčinné, korelační, atd.

V zásadě jde o formování měřicích stupnic. Takové stupnice ovšem mohou být konstruovány jen vůči jevům, které tvoří určité kontinuum. Pořadí uvnitř nich mohou být různě konstruovaná. Obvykle jde o procesy utváření kontinuí do podob, které umožňují využití kvantitativních postupů. Znamená to nejčastěji potřebu převedení souhrnné, kvalitativně působící skutečnosti do podoby znaků, s možnostmi kvantifikace a dokonce s možnostmi konstrukce ordinálních škál. Se všemi omezeními, které v sobě takové převody mají.

V zásadě lze pro bližší objasnění těchto nástrojů využít možnosti, které nabízejí postupy škálování a modelování. Ovšem v návaznosti na všechny předchozí kroky přístupů k hodnocení a i na další omezení a předurčení. (Včetně omezení jednotlivých druhů škál.) Je potřeba připomenout nebezpečí, která jsou spojena zvláště se záměnou škálování či modelu z nástroje za samotný výklad skutečnosti. Ale na druhé straně pomůcky, které v této souvislosti nabízí metodologie práce s kvantifikovanými znaky (od možností a druhů škálování, přes složitější i vícerozměrné analýzy, až k modelování a srovnávací analýze složitějších konstrukcí), je užitečné využívat. Zvláště když jde o badatelské hodnotící postupy.

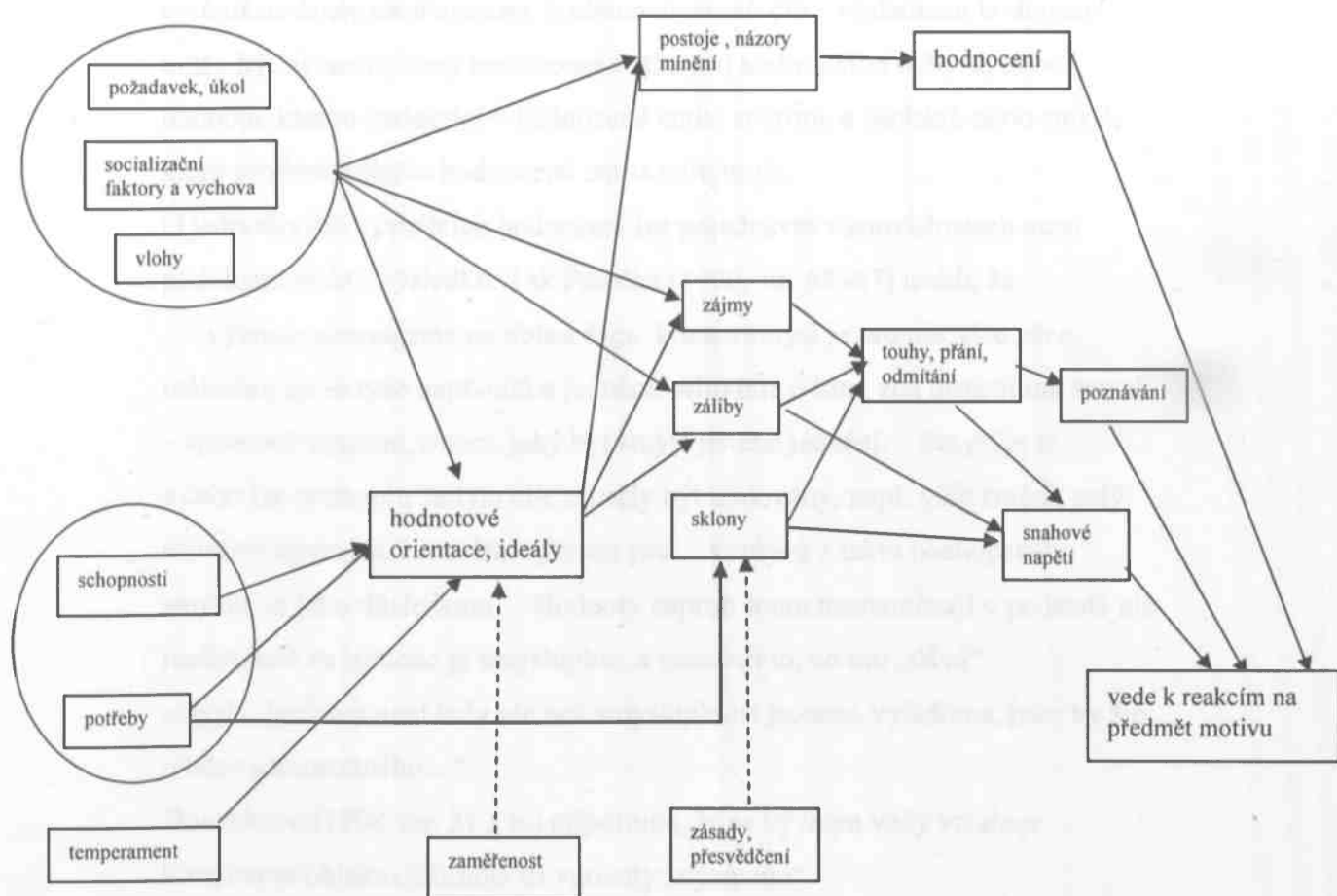
V rovině návazností a strukturace motivace hodnotícího jde zároveň o návaznosti mezi stupni hodnocení – stupni odlišujícímu váhu těchto hodnocení

a místem hodnocení mezi navazujícími a souvisejícími pojmy. Neaspirujeme na obecný výklad těchto složitých souvislostí. Budeme tuto dimenzi hodnotících nástrojů demonstrovat na schematickém popisu motivační struktury individua.¹⁶

Budeme zde pro jednoduchost pracovat s vymezením úrovní motivačních struktur osobnosti tak, jak je schematicky prezentuje V. Smékal (2002). V 7. kapitole rozsáhlé publikace Pozvání do psychologie osobnosti, která se jmenuje „Zaměřenost (systém determinace a regulace obsahu činnosti)“ uvádí na str. 235 bohatý „Logogram struktury motivace“. Pro naznačení struktury, úrovní motivačních struktur a jejich provázání, jakož i základních souvislostí vzniku postačí, když z tohoto schematu budeme prezentovat ty jeho části, které se netýkají toho, k čemu jednotlivé prvky motivace vedou. Toto propojení totiž i ve schematu ukazuje, že nelze rozlišit působení jednotlivých součástí výsledků motivace (kterými jsou zde hodnocení, poznávání a snahové napětí) na jednotlivé druhy chování. Je však možné rozlišit samotné struktury motivací. Poukaz na fakt nepřesnosti identifikace a nerozlišitelnosti působení různých struktur motivů na chování je podstatný pro fakt nemožnosti jednoznačných konkretizací cest od hodnot k chování proti cestám mezi zájmy či potřebami k chování. Jde především o připomenutí odlišných náhledů na hodnocení prostřednictvím různých úrovní motivací s tím, že je potvrzován vztah mezi hodnotami a chováním, jakož i mezi hodnotami a dalšími součástmi motivačních struktur a stejně tak mezi hodnotami a hodnocením.

¹⁶ Samozřejmě, že pro jiné subjekty než je osobnost – tedy pro skupinu, instituci, společenství – půjde o jinou podobu struktury přístupů k hodnocení a tedy i průniku k té úrovni, která je spojena s tvorbou hodnot.

Obrázek č. 1: Logogram struktury motivace (Smejkal, 2002, str. 235)

Poznámka k Obrázku č. 1: I když jde o poměrně složité schéma, neznamená to, že by v něm byly všechny souvislosti a součásti motivační struktury a už vůbec nejde o pojmově jednoznačné a k diskusi nevyzývající pojetí. Připomínáme zde jednu podobu struktury motivace – jak bylo řečeno – pouze pro připomenutí struktury odlišných přístupů a zdrojů hodnocení, které z různých úrovní motivačních struktur vyplývají. A tedy i odlišností při přístupech k hodnocení, které vycházejí z hodnotových orientací osobnosti.

2.3. Důsledky hodnocení, aneb cesty od hodnocení k hodnotám

O důsledcích hodnocení budeme v souvislostech tohoto textu pojednávat především z toho hlediska, do jaké míry jsou spojovány s procesy, které mohou vyústit do tvorby hodnot. Nebo - jinak řečeno – jakého druhu jsou důsledky hodnocení ve vztahu k hodnotám.

První rovina pohledu na podoby výsledků hodnocení je postižení toho, zda je výsledkem hodnocení význam, hodnota či smysl: čili - výsledkem hodnocení může být význam, který hodnocená entita pro hodnotícího nabývá, nebo hodnota, kterou hodnotící v hodnocené entitě spatřuje a nachází, nebo smysl, který pro hodnotícího hodnocená entita ozřejmuje.

O jednotlivých výsledcích hodnocení lze pojednávat v souvislostech mezi podobami těchto výsledků. Tak Patočka (1990. str. 65 -67) uvádí, že „...význam omezujeme na oblast logu, kdežto smysl je pro nás více něco reálného, co se týče např. citů a jednání: mluvíme o tom, zda utrpení má smysl – spíše než význam, o tom, jaký byl smysl jistého jednání... Smysl je to, z čeho lze pochopit, že tyto cíle musely být utajovány, např. vůle změnit celý statut od dosavadního světa; význam pro ...vyplývá z takto pochopeného smyslu, je jeho důsledkem... Hodnoty naproti tomu neznamenají v podstatě nic jiného, než že jsoucno je smysluplné, a označují to, co mu „dává“ smysl...hodnota není tedy nic než smysluplnost jsoucna vyjádřená, jako by šlo o něco samostatného...“

Dorotíková (1998, str. 31 a n.) připomíná, že se význam vždy vztahuje k určitému objektu. Shrnuje tři varianty „významu“:

Semiotické pojetí: význam jako nástroj poznání, reflexe a komunikace. Čili – něco je význam. (Jde o soustavu znakových nástrojů, jejichž prostřednictvím si osvojujeme dosahované poznání, jde o produkt vědomí, produkt duchovní aktivity.)

Synonymum důležitosti: něco má význam, je významné. Jde o označení skutečnosti, kterou z nějakých důvodů považujeme za potřebnou brát v úvahu, zatímco jiných jejích významů si nemusíme tolik či vůbec všimnout.

Axiologická kategorie: určitá skutečnost pro člověka něco znamená, má pro něho důsledky, není mu lhostejná. Věc není význam – věc má význam tím, že se člověk vůči ní a ona vůči člověku vztahují.

Když ale připomeneme předchozí diskusi (nemířila přece jen k převaze přesvědčení o tom, že v zásadě nic jiného než hodnocení při poznávání skutečnosti neděláme?), pak jde o rozlišení pojetí významů vždy na pozadí skutečnosti, že jde o axiologickou kategorii.

Podstatné pak není rozlišení podob pojetí významu – protože všechny podoby konec konců vycházejí ze skutečnosti, že jde o výsledek hodnocení, že jde o

axiologickou kategorií, která je atributem každého hodnocení – nýbrž rozdíly vůči ostatním možným výsledkům hodnocení.

Navrhuji výklad vztahů mezi těmito třemi podobami výsledků hodnocení (tedy mezi významem, hodnotou a smyslem) za pomoci návazností mezi nimi, které nabývají podob jakéhosi stupňování:

- Nabytí významu je obsaženo v každém výsledku hodnocení. Bez nabytí významu nemůže dojít k vytvoření hodnoty, ani k nalezení smyslu
- V každé hodnotě jsou skryty významy. Hodnota nemůže vznikat bez toho, že by v ní nebyl skryt význam vycházející z hodnocení.
- V každém smysluplném ohodnocení (výsledku hodnocení, které ústí ve smysl hodnocené entity) je obsažena hodnota či soubor hodnot, které hodnocená entita pro hodnotící subjekt nabývá. Tedy i významy, které hodnocením získala.

Tento druh vztahů by mohl platit i opačně: každou otázkou po smyslu jako výsledku hodnocení se lze ptát na hodnotu či hodnoty, které jsou v něm uloženy a význam či významy, zakotvené v hodnotách, z nichž se smysl skládá. A samozřejmě je možné na každou z těchto rovin (tohoto stupňování) nahlížet také samostatně, jako na svébytná fakta.

„Stupňování“ spočívá v tom, že pojem význam vyjadřuje výsledek hodnocení, který není spojen s žádným rozměrem síly, intenzity a trvalosti, nevztahuje se k určení obsahu hodnocené entity, může být prchavý, bez racionální fixace a bez intenzivnějších vztahů vůči motivům hodnotícího, jde jaksí o „prvoplánový výsledek hodnocení“. Jde o zdroj signálu o tom, že danou entitu subjekt chápe jako podnět. Toto zjištění samo o sobě nemá výraznější dopady do motivace, do hlubších rovin vědomí, není zdrojem ani předmětem interiorizace, nevypovídá o obsahu hodnotícího subjektu.

Proti tomu pod pojmem hodnota¹⁷ chápeme takový výsledek hodnocení, který je v uvedených směrech hlubší, intenzivnější a trvalejší. A důsledkem je, že působí jako výrazný zdroj motivace v reakcích na podnět (podněty) vycházející z hodnocené entity, jako důležitý rámec pro další hodnocení a pro konstrukci hodnotících přístupů a nástrojů.

¹⁷ Zde se o pojmu hodnota zmiňujeme jen letmo. Budeme mu věnovat celou příští kapitolu práce.

Konečně smysl představuje takový hodnotící efekt, který obvykle objasňuje pro hodnotící subjekt obsah nějaké entity, procesu, souboru jevů, s podstatným významem pro existenci hodnotícího subjektu. Jde o soubor vjemů a hodnot, které hodnotícímu z daného hodnocení vyplývají jako součást smyslu hodnoceného subjektu a také jeho samotného. Důležitost smyslu je patrná z palčivosti ztráty smyslu.

Jak pěkně rozvádí R. Palouš (1991, str. 171 – 2) je pocitování absence smyslu „důkazem jeho silné působnosti. Nemá-li život smysl, může dojít i k sebevraždě; nemají-li dějiny smysl, jak směšným a nanicovatým se stane veškeré lidské pachtění, trápení a usilování o zajištění, moc a slávu; nemá-li svět smysl, pak k čemu tolik chtít, aby trval se vším, co v bolestech a strastech přináší. Tak aktuálně se jeví naléhání smyslu“.

R. Palouš rozlišuje „silný“ a „slabý“ smysl: silný smysl je svou povahou existenciální, tj. týká se „lidské vertikály“. „Vertikála silného smyslu míří opravdu „nahoru“, k tomu, co nás převyšuje, přesahuje, co je nám naprosto preordinováno, k instanci tajemství; odpověď by znamenala pád do úrovně smyslu slabého.“¹⁸

Když pojednáváme o důsledcích hodnocení jako o atributu hodnotícího procesu, znamená to – nahlíženo předchozími poznatky o smyslu – že v souvislosti s hodnotami a smyslem jako důsledky hodnocení nejde jen o pády či vzestupy, ale o imanentnost hledání a nalézání (obojí jako nedokonavý proces) smyslu. Když mezi atributy hodnocení patří důsledky směřující až k otázkám smyslu, lze z toho vyvozovat, podle mého názoru, posílení přesvědčení o nezbytnosti a nevyhnutelnosti otázek a odpovědí po smyslu věcí, vztahů a existence každého, kdo hodnotí. Lze pak z toho vyvozovat i nezbytnost obrany před nesmyslností, skoro „za každou cenu“. Tedy i tam, kde se nabídka hodnocení s výsledkem ve smysluplnosti jakoby vymyká vůbec možnosti nalézt něco smysluplného. Kde o této možnosti dosavadní zkušenost nepřesvědčuje. Může jít o hledání smyslu v náhražkách a ve zdrojích, které by se zdály jako „v tomto smyslu“ zcela nevyužitelné. Např. v nabídkách médií, nabídce virtuální existence a třeba i v odmítání sebereflexe a oddání se stereotypům a konformitě. Často i bez ohledu na etickou stránku a dopady. Bez

¹⁸ Dovoluji si poznamenat, že z našeho hlediska má toto rozlišení důležitost i metodologickou. Totiž – jde o poukaz na nutnost detailnější strukturační uvnitř výsledků hodnocení. Tedy nejen smyslu, ale i hodnot.

vztahu k dalším souvislostem. Takový přístup k zaplňování nesmyslnosti, hrozící prázdnoty, vědomě či podvědomě zažívané anómie, může mj. vyústit v hlubokou smysluplnost takových skutků, jakými jsou sebeobětování, oběť, sebevražda, ale i teror, násilí, dokonce vražda a ovšem také ztotožnění s hrdiny „jiné reality“ (dejme tomu prezentované v nějaké reality show), výstup z vlastní prázdnoty prázdnotou jiného, bez ohledu na to, zda je to uskutečněno odmítnutím či přijetím...

Druhou dimenzí výsledků a důsledků hodnocení je to, jak tyto výsledky ozřejmují a zdůvodňují samotný hodnotící proces. Jakou váhu přiřkládají podnětu, jaké dávají ocenění hodnotícímu a jak „zdůvodňují a ozřejmují“ hodnotící nástroje. Jde o důsledky a dopady hodnocení jak do osobnosti hodnotících subjektů (i takové podoby „osobnosti subjektu“, jakým je např. duchovní klima uvnitř instituce, či hodnotová struktura a struktura norem ve skupině, ale také identita subjektu, atd.), tak do kultury a struktury společenství. Tady odkazují na funkce hodnot, o kterých bude několik zmínek později. V nich se přesněji pokusím vymezit co mám touto dimenzí důsledků hodnocení na mysli. Teď jen konstatuji, že tento rozměr dopadů hodnocení může pozměnit celý hodnotící proces, protože mu dodává odlišné zaměření a zdůvodnění, odlišný hodnotící rámec. Respekt vůči tomuto rozměru dopadů hodnocení na hodnotící subjekt (a zpětně na celý hodnotící proces, zvláště při jeho opakování či budoucím podobném užití) znamená i respekt vůči odlišným produktům hodnocení. Tedy i vůči různým podobám hodnot.

Konečně třetí dimenzí důsledků hodnocení jsou činnosti a chování hodnotících subjektů.

Tady se nabízí mnoho možností analýz. (Ostatně je tomu ve většině souvislostí tohoto textu: jde o znovupotvrzení průniků předmětu našeho zájmu do mnoha oblastí a rovin přístupů.)

Připomenu jednu z rovin, kterou nelze při výzkumu hodnot pominout a jejíž kořeny lze nacházet také v procesech hodnocení. Především v jejich dlouhodobé, navazující, třídící, kumulující a cenzurující dimenzi, jakou představuje socializační proces.

Za mnoho autorů uvádím Bokorovou (1968), která předpokládá, že osobnost během procesu socializace interiorizuje sérii kodexů či normativů, které

odpovídají jejím potřebám a životním zájmům, vycházejí z naučeného, doplňují je a posouvají a konfrontují je s vnější skutečností z hlediska jejich životní významnosti pro osobnost. Takto vzniká struktura hodnot osobnosti, takto vzniká jádro osobnosti, její rozhodující definiční znaky a odlišení od jiných osobností. Takto vzniká jeden z rozhodujících zdrojů motivace chování osobnosti. Takto vznikají mimo jiné i zdroje pro normy chování.

Lze ostatně v této souvislosti navázat i na schematické vyjádření struktury motivace podle Smékala (viz. str. 24 tohoto textu).

Bylo by velmi užitečné pokračovat v tomto směru úvah, především v rozboru socializačního procesu jako procesu tvorby hodnot, také v analýze životních fází a příznačných hodnot pro jednotlivé fáze životní dráhy a samozřejmě i v analýze vnitřní struktury interirorizačního procesu, tedy přijímání hodnot.

V budoucnosti se tomuto tématu hodlám věnovat samostatně.

Na tomto místě mohu jen připomenout, že důsledky hodnocení se promítají do zdrojů chování v různé úrovni také podle

- druhů důsledků hodnocení,
- vnitřní struktury jednotlivých druhů důsledků hodnocení,
- vztahů mezi těmito součástmi struktury jednotlivých druhů důsledků hodnocení
- fází vývoje hodnotícího subjektu (týká se socializačních etap či etap životního cyklu jedince, ale podobně lze nahlížet i na skupiny a jejich vývoj, ba i na dynamiku vývoje institucí a společností, včetně např. historických procesů, jak o tom mj. přesvědčuje J. Krejčí /2002/),
- vztahů mezi těmito fázemi (včetně i možností klíčových momentů pro celek či navazující fáze, apod.),
- a samozřejmě řady dalších vlivů (od podoby cílů, přes situační tlaky, až po kulturní difference, atd.).

3. Pojetí hodnot

„Jakmile se dozvíte o životní filozofii jedince, pak jeho činy, které se před tím jevily jako nesmyslné, nabývají smyslu.“
Allport

3.1 Souvislosti pojmu hodnota

Samotný pojem hodnota – jak už bylo připomenuto např. z textů Hofstedeho, nebo ze slovníkového výkladu Strmiskova – se vyskytuje v téměř nekonečné řadě podob. Jde o výsledek mnoha variant vztahových rámců, s nimiž lze k poznávání hodnot přistupovat. Už při charakteristice hodnocení jsme konstatovali výskyt tohoto pojmu vlastně ve všech vědních disciplínách a tedy i ve všech paradigmatech, která jsou v nich užity.

Neaspirujeme na shrnutí těchto přístupů, ani na „vystižení jejich podstaty“.

Pokoušíme se o příspěvek, který by mohl snad pomoci v orientaci toho, co je podstatné v obecné rovině vzít v úvahu když chceme poznávat hodnoty.

Nabízíme v rámci této kapitoly pokus o přehled pojetí hodnot spíše v obecné axiologické rovině s tím, že se k samotnému pojetí hodnot přiblížíme nejprve zmínkami o pojmech blízkých pojmu hodnota a pak náčrtem terminologických charakteristik jednotlivých aspektů hodnot. Tato druhá rovina je pohledem na oblasti – atributy – které se v pramenech vyskytují jako náhledy na hodnoty, jako aspekty procesu vzniku, působení a dopadů (funkcí) hodnot.

I jen náhled na uvedené roviny ukáže složitost souvislostí a znamená zároveň, že uvedené dimenze jen připomeneme, ale nemůžeme se jimi hlouběji zabývat. Teprve po zmínkách o těchto dvou rovinách přístupu k hodnotám prezentujeme přehled pojetí hodnot tak, jak jsme ho našli v různých pramenech.

(Rozhodující místo mezi nimi měla publikace S. Dorotíkové, 1998.)

3.1.1 Pojmy blízké hodnotám

Pokud jde o „pojmy blízké hodnotám“, jsou ty rozhodující souvislosti závislé na přístupu jednotlivých vědních disciplín.

Tak schema, které jsme použili pro rámcové naznačení odlišných rovin hodnocení podle struktury motivů osobnosti (Schema převzaté z práce Smékal V., 2002. Viz str. tohoto textu), je využitelné pro naznačení pojmů blízkých pojmu hodnota z hlediska psychologie. Nacházíme tu intenzivní vztahy k pojmům motivace, potřeby, osobnost, aktivita, chování, dispozice, vlohy, schopnosti, ale i temperament, někdy bývá charakter vymežován jako „soubor přijatých a užívaných hodnot jedincem“, jindy je dokonce jedna varianta vymezení osobnosti spojena se „specifickou podobou interiorizovaných hodnot.“ (bohatý rejstřík těchto a dalších přístupů viz např. Drapela 1997, nebo z jiného úhlu Madsen 1972,) a mnoho dalších souvislostí. Jak uvidíme později, některé stojí přímo u kořenů konceptů pojetí výzkumu a interpretace hodnot ve společnosti. Asi lze shrnout v jediné poznámce: osobnostní souvislosti hodnot jsou velmi bohaté a pravděpodobně bychom těžko hledali teorii motivace či teorii chování, které neberou hodnoty v úvahu.

Samozřejmě, že jde o řadu pojmů blízkých hodnotám s nimiž pracuje axiologie. Pojetí víry, smyslu, ale také vzorů a norem chování, dokonce i bohatěji propracovaných soustav hodnotících kritérií např. v podobě institucí, to jsou témata, která s vymezením pojmu hodnota velmi úzce souvisí.

Nejčastěji se tu možná setkáváme s pojmy norma a ideál. Připomenu jen několik souvislostí, které považuji za důležité pro další výklad.

Jde totiž o problém přímo související se samotným pojetím hodnot. Pokud chápeme hodnoty jako to, co je významné a zároveň i to, co má být, pak vlastně hodnoty splývají s normami. Pokud chápeme hodnoty jako cokoliv, čemu přiřítáme nějakou hodnotu, nebo co má pro nás nějakou cenu, pak jsou normy odděleny od hodnot. Kategorizace hodnot na chtěné a požadované (blízká prvému naznačení pojetí hodnot) rovněž vlastně zahrnuje normy, jako součást hodnot. Pravděpodobně musíme počítat s tím, že hodnotám je vždy vlastní normativní dimenze, která může mít projev ve svébytné explicitní podobě toho, jak se považuje za správné postupovat, čili norem.

Pokud jde o ideály, tady se literatura spíš shoduje v tom, že jde o (jak píše Zbořil, op. cit. str. 14 – 15) „o relativně nejvyšší a poslední cíle našich snah“ a proto jde o shluky relativně nejvyšších hodnot.

Obě poznámky upozorňují na dva aspekty přístupu k poznávání hodnot. Totiž na dimenzi aktivizace hodnot (promítnutí hodnot do hodnotných či

hodnototvorných činností) ústící v normy a na dimenzi hierarchizace a spojování hodnot, někdy až do úrovně „nejvyšších a posledních“ hodnot, tedy ideálů.

Blížkost pojmu víra zkoumání hodnot - tak příznačná pro axiologické úvahy a filosofii hodnot vůbec - ovšem otvírá celou oblast teologie, jako obrovité pole pojmů, které jsou blízké vymezení hodnot. Pro významnou část vývoje axiologického myšlení je víra (a především náboženská) kardinálním východiskem při poznávání hodnot. (Především jde o celou středověkou filozofii, ale vlastně i o Komenského univerzalizmus.)

Podobně se to týká etiky. Nelze se setkat s etickým výkladem či konceptem výkladu, který by se nepokoušel odpovědět na místo hodnot dobra, krásy, užitku, nebo naopak negace a zmaru. Charakteristiky hodnot ve vztahu k „nehodnotnému“, jako ke špatnému, jsou velmi časté. Stejně jako ztotožnění významu pojmu hodnota s něčím, co je automaticky pozitivně dobré, kladné. I když nejde zrovna o užití pojmu hodnota v etických souvislostech.

Velkou tradici v pojetí a chápání hodnot má ekonomie. I tady je možné odkázat na obrovitou literaturu. Připomenu jen dva autory.

Marxova teorie hodnoty je vlastně zárodkem jeho ekonomického systému a je spojena s prací. Přímé určení hodnoty vynaloženou prací je přístupem k pojmu hodnota, který je dnes už zřídka užíván. Je pozoruhodné, jak pro zakladatele marxismu – tak horující pro historické a materialistické vidění světa – byla příznačná historická zakotvenost a vlastně zobecňování dobových vidění na všeobecně platné poznatky.

V české ekonomické tradici má významné místo dílo o hodnotách Karla Engliše. (Například Engliš K. 1930. Teleologie jako forma vědeckého poznání. Praha: F. Topič. Nebo Engliš K. 1947. Teorie hodnoty a hodnocení. Praha: Melantrich). Za připomenutí stojí především to, že Engliš pracoval s teleologií jako východiskem ekonomického chování a základem přístupu k poznávání ekonomických zákonitostí, avšak do účelového rozumového úsudku se mu „vešly“ samozřejmě i etické hodnoty. Jde o pozoruhodnou variantu „teorie racionální volby“. Dodejme, že mnohem košatější (jak v chápání racionálního, tak v nakládání s výsledky těchto voleb) než s jakou se setkáváme ve většině ekonomických textů současnosti.

Sociologie se svými pohledy na blízké či totožné pojmy sem vlastně spadá také velkou částí svého předmětu. Už jsme se zmínili o normách chování a ideálech, připomenou alespoň ještě vzorce chování a symboly, problém referencí a celou oblast socializace, sociálního učení a samozřejmě hodnotového zakotvení interpretací a konstrukcí sociálního světa.

A mohli bychom pokračovat dál.

Jak je z tohoto náznaku patrné, vskutku se tématem „hodnotám blízkých pojmů“ nemůžeme v rámci tohoto textu blíže zabývat. Zmínka o těchto souvislostech pojetí hodnot upozorňuje především na nezbytnost respektovat mnohé přístupy a pohledy na hodnoty při snaze o jejich poznávání. A také na nezbytnost pokud možno zřetelné vymezení východiska při takovém zkoumání.

3.1.2 Vnitřní struktura pojetí hodnot

Rovina vnitřní struktury či aspektů, které jsme u pojmu hodnota našli, je přece jen uchopitelnější.

Pomůžeme si rekapitulací těch sousloví, s nimiž jsme dosud v textu pracovali a které lze ve zpracovávané literatuře potkat.

Konkrétně to jsou:

Hodnotové vidění, hodnotové preference, hodnotové orientace, hodnotový rámeček, hodnotová struktura, hodnotové poselství, ale také životní hodnoty. Setkání s těmito pojmy bylo vlastně vždycky poměrně volné. Jen zřídka jsme měli možnost tato sousloví převzít jako zřetelně vymezená. Spíše šlo o více méně nevázané užívání, často se zdáním, že jde pouze o terminologickou obměnu „proti neustálému opakování“ určitého pojmu a ne o diferenci charakterizující odlišnou součást vidění pojmů. Následující náznak pojetí těchto sousloví je proto většinou kvintesencí různých pramenů v souvislostech, které právě z pořádku těchto pojmů vyplývají jako logické.

Hodnotové vidění

Toto sousloví použila Dorotíková (str. 33 – 34, op. cit.), ale bez bližší specifikace, když pojednávala o pojetí významu spíše jako o pojmu

„odpovídajícímu racionální metodologické analýze jednotlivých oblastí hodnot a hodnotového vidění“.

Takové volné užití – a v jiných textech jsme se s ním nepotkali – ovšem umožňuje, abychom s ním pracovali podle uvážení. V souvislostech našeho tématu může jít o užitečný výraz. Když ho budeme užívat jako vyjádření zásadní skutečnosti, totiž té části poznávání, které je imanentní hodnocení. V této souvislosti může jít o sousloví, které má velký význam, protože vyjadřuje zásadní dimenzi postupu hodnocení a tedy i rozsáhlý proud skutečností a aktivit ústících do hodnot.

Hodnotové preference

Toto sousloví je používané mnohem častěji. Najdeme ho prakticky ve všech sociologických pramenech souvisejících s poznáváním hodnot. Také v pramenech sociálně psychologických i dalších.

Jde obvykle o prosté vyjádření faktu, že hodnoty jsou vždy součástí či projevem hodnotících opor (zdrojů klasifikace) a jako takové jsou ve vzájemných preferenčních vztazích, vyskytují se v podobách určité hierarchie, toho, čemu se často říká hodnotový žebříček. Sousloví hodnotové preference tak lze použít jako označení pro hierarchizaci hodnot, pro fakt porovnávání hodnot mezi různými úrovněmi.

Tyto úrovně ale mohou být nahlíženy odlišně. Jejich specifikace je možná prostřednictvím dalších – navazujících a zpřesňujících – vyjádření a pojmů. Stěžejní místo zde připadá podobám zdrojů utváření hierarchií. Ty mohou být (jak víme např. ze zmínek o škálování v předchozí kapitole) formální, nebo obsahové. Formální určují označení stupnic, např. pomocí časové řady, pomocí odlišení mezi stupni (distance mezi prioritami), váhy pro jednotlivé stupně, atp. Obsahové pak to, kterých oblastí se dané hodnoty týkají a toho, jak významné jsou tyto oblasti pro život subjektu. V tomto smyslu je podstatné především to, zda jde o *životní hodnoty* – tedy hodnoty, které se vztahují k životu daného subjektu. To může znamenat, že vyjadřují jeho přístup (hodnocení) k životu jako celku a také k zachování života. Životní hodnoty patří vždy k prvořadě významným, protože jsou spojeny se skutečnostmi zásadními pro život subjektu a jako takové jsou podstatné, mají výraznou tendenci ke stabilitě (zvláště, když jsou subjektem zvnitřněné) až neměnnosti. Lze předpokládat, že

právě životní hodnoty jsou jedním z podstatných součástí skladby hodnot přijatých a přijímaných daným subjektem. Pro možnost ztotožnění s nimi – a ta má existenciální význam pro subjekt - je důležité i to, aby šlo o hodnoty pojmenovatelné, poměrně zřetelně rozpoznatelné a tedy i lapidárně vyjádřitelné. Je samozřejmé, že uvnitř obsahově strukturovaných hodnotových preferencí může dojít a dochází k hierarchizaci, pro niž je možné užít různá formální kritéria preferování.

Hodnotové orientace

Toto sousloví je užíváno také často. Ale ne tak jednoznačně, jako je tomu u hodnotových preferencí. Když např. Smékal (2002, str. 256) stručně shrnuje poznatky o pojetí hodnot mezi motivačními vlivy, upozorňuje na skutečnost, že na hodnoty je možné nahlížet (kromě cílů, prostředků a motivů) i jako na kritéria, na jejichž základě oceňujeme a posuzujeme různé předměty a události našeho světa. A toto pojetí hodnot „představuje hodnotové orientace v užším a specifickém smyslu slova“.

Z tohoto pojetí ale nelze pro výklad sousloví „hodnotové orientace“ mnoho získat. Poukaz na vztah ke kritériím hodnocení se týká hodnot vůbec.

To, co hodnotové orientace odlišuje od ostatních aspektů hodnot je právě důraz na zaměřenost, působnost, tendence a zacílení. (Později uvidíme, že se touto diferenciací podrobně zabýval D. Slejška, 2000.)

Na rozdíl od hodnotových preferencí, které v sobě v zásadě obsahují určité zastavení pohledu na hodnoty – aby je bylo možné uspořádat, včlenit je do preferenčních vztahů – ve výrazu hodnotové orientace je možné vždy hledat souvislosti dynamiky a působení v určitém čase. Jde o postupné utváření (ukládání, tvorbu a také užívání) hodnot v čase, zaměřené do časového působení a rozvoje. Vyjadřují cestu, zacílení, směr, kterým se hodnoty – a zřejmě i z nich startující chování - budou pravděpodobně ubírat či ubírají. Ve vztahu k hodnotovým preferencím může jít také o náhled na jejich vývoj, tedy z části na to, jakými cestami budou či jsou subjektem dané hodnotové preference naplňovány.

Ovšem, že i hodnotové orientace lze uspořádávat, hierarchizovat, některé preferovat ve vztahu k jiným. To je ale atribut hodnot vůbec, protože jde o atribut hodnocení. Při užití sousloví hodnotové orientace máme ale na mysli, že

jde o trend převažujících hodnot a hodnocení subjektu (objektu zkoumání). I tady ovšem platí, že tímto subjektem může být jedinec, skupina, společenství, instituce, ba dokonce i globální společenství. (Otázky po směřování civilizací tak, jak o nich například pojednává Huntington, to jsou vlastně především otázky po poznávání převažujících hodnotových orientací ve světě, v jednotlivých civilizacích a kulturách světa a po jejich souvislostech a dopadech. V další kapitole bude prezentován přístup Hofstedeho ke zkoumání kultur, který je v zásadě založen na hledání hodnotových orientací příznačných pro jednotlivé kultury.)

Hodnotový rámec

Toto sousloví se vyskytuje jen velmi zřídka. A přesto má v poznávání hodnot své opodstatnění. Zvláště v souvislosti s předchozími pojmovými specifikacemi.

Jestliže totiž hodnotové preference představují spíše okamžikový (byť třeba i celoživotně působící) pohled na uspořádanost hodnot a hodnotové orientace upozorňují na zaměřenost těchto preferencí a vypovídají spíše o způsobech jejich uskutečňování, hodnotový rámec představuje zvláštní ohraničení těchto procesů.

Jde o důsledek kumulované zkušenosti subjektu ohraničující možnosti, které subjekt má v přijímání a rozvíjení vlastních hodnot tak, aby tento rozvoj neohrozil kompaktnost a rovnováhu jeho hodnotové struktury. (Viz dále.) Jde vlastně o vyjádření prostoru, v němž se v subjektu dějí hodnotová vnímání.

Tento prostor může být velmi rozdílný. Například skoro nerozpoznatelně ohraničený (či spíše bez hranic) u adolescentů, kteří ještě nemají pevnější základ dříve interiorizovaných hodnot. Ale také u začínající instituce, která se teprve domestikuje v síti požadavků, nabídek, souvisejících a navazujících institucionálních vazeb, ale i utvářejících se sociálních vztahů, interakcí a komunikací, včetně sociálních polí, vzorců a norem chování.

Hodnotový rámec představuje meze vyznávaných a přijatých hodnot daného subjektu. Jde o dimenzi hodnot, která musí být při analýzách a výzkumech vzata v úvahu, protože jde o dimenzi reálně existující. V konkrétní podobě u daného subjektu jde o dimenzi, která se blíží vyjádření smyslu daného subjektu: překročení či narušení hodnotového rámce znamená pozměnění či

ztrátu přijatého a vyznávaného smyslu existence (působení) daného subjektu. Jde také o charakteristiku dosahu subjektu při utváření a aplikaci hodnot: do jaké míry může subjekt vlastně své hodnotové preference a hodnotové orientace ovlivňovat a především v jaké míře je možné, aby je užitečně aplikoval.

Hodnotová struktura

Toto sousloví je časté, avšak s rozdílnými významy. Např. Z. Helus (In Janoušek, Bokorová a d., 1971, str. 172 a n.) píše, že „je životní nezbytností sociálních systémů...aby uvedly potřeby a preference svých členů v určité partnerské vztahy, ve vzájemnou podmíněnost, aby stimulovaly v partnerech vztahy vzájemného respektování a kooperování“. Jde zde zřejmě o pojetí hodnotové struktury jako atributu utváření sociálních vztahů uvnitř sociálního systému. Na jiném místě citovaného textu Helus pojednává o existenci takových skupinových emergentů, jakými jsou také hodnoty, ve trojí rovině. Za prvé jde o projev a charakteristiku svérázu sociální struktury a její dynamiky. Za druhé jsou to projevy v explicitních formulacích fixujících kritéria dobra a zla, správnosti a nesprávnosti. A konečně za třetí se projevují v individuálních, ucelených regulativních instancích osobností. Orientují jednotlivé osoby a skupinu. Při tom „základní hodnoty ...ve zdravém“, integrovaném organismu (jak osobnostním, tak skupinovým) tvoří systém, „Gestalt“, podobně jako třeba jazyk“ (Helus, 1971, str. 174). Tato pojetí už v sobě skrývají i další pohled na pojem hodnotová struktura. Totiž jako na vyjádření faktu, že hodnoty existují v subjektu jako určitý uspořádaný celek.

A právě toto pojetí máme na mysli, když používáme sousloví hodnotová struktura.

Zatímco hodnotové vidění vyjadřuje fakt hodnocení v poznávacím procesu, hodnotová struktura vyjadřuje celek vzájemně provázaných atributů hodnot daného subjektu jakými jsou hodnotové preference, hodnotové orientace a hodnotový rámec. V tomto sousloví je vyjádřena skutečnost vzájemných vztahů mezi těmito aspekty hodnot, nezbytnosti jejich vzájemného ovlivňování a lokalizace ve vědomí daného subjektu a také obranné reflexe, které jsou s každou strukturou spojeny. Tedy reflexe k rovnovážným tendencím mezi skladebnými prvky (zde: mezi hodnotovými preferencemi, orientacemi a rámci

v procesu hodnotového vidění a existence subjektu), k ostražitosti vůči změnám a ke snaze o zachování daného stavu subjektu za situace, že je daná hodnotová struktura prožívaná, užívána a rozvíjena jako použitelná (funkční) pro daný subjekt.

Hodnotová struktura tak vyjadřuje obecnější pojmové uchopení podoby uspořádanosti a vztahů mezi hodnotami přijatými a vyznávanými daným subjektem. V širším slova smyslu může jít také o problém uspořádanosti hodnot mezi subjekty, například i v dimenzi společenské vrstvy, státu, kultur a vztahů mezi nimi.

Hodnotové poselství

se spíše vyskytuje v esejistických textech, než v pramenech, s nimiž jsme pracovali. Ale i tady platí, že má toto sousloví nezastupitelné místo v pojmových přiblíženích pojmu hodnota.

Upozorňuje totiž na další atribut hodnot, totiž imanentnost hodnot nejen při poznávání světa, ale i při výpovědích o tomto světě. Jestliže „hodnotové vidění“ vyjadřuje imanentnost hodnotové dimenze poznávání, „hodnotové poselství“ znamená totéž při komunikování se světem, tedy i při sdělování výstupů z poznávání, reflektování, uspořádání, užívání a aplikaci hodnot. Ale nejen jich: každé sdělení v sobě obsahuje mimo jiné i hodnotové poselství. A toto hodnotové poselství je zdrojem poznávání pro jiné a do určité míry zpětně zase působí na daný subjekt. Především je zásadním skladebným kamenem hodnotové struktury skupiny, společenství, ale také společenské vrstvy, instituce, kultury i civilizace. Podstatná je samozřejmě míra sebereflexe subjektu jako aktéra hodnotových poselství. S čím větším, hlubším a dlouhodobějším dopadem na společenské existování je takové působení aktéra, tím je požadavek na sebereflexi předávaných (vysílaných) hodnotových poselství vážnější. Příklad obrazových médií jako trvale působících vysílačů hodnotových poselství, tu může dobře posloužit. Ovšem bohužel, i jako téměř jednoznačný příklad pro to, že právě aktéři obrazových médií tuto dimenzi svého působení nehodlají přijmout a tudíž se brání jinému druhu reflexe než jakou nabízí kvantitativně vyjádřený konzum těchto médií. Obsahy hodnotových poselství nekonečně a soustavně bombardujících populaci jsou mimo jakýkoliv soustavný zájem a samozřejmě mimo sebereflexi aktérů.

3.1.3 Oblasti náhledů na hodnoty

V tomto přiblížení k pojmu hodnota se pohybujeme v síti souvislostí, které sice vycházejí z přehledu mnoha pramenů - a odtud čerpají své opodstatnění – ale neumožňují jednoznačné vyjádření ani ve výčtu těchto souvislostí. Jde totiž o to, z jakých hledisek a v jaké struktuře výkladu k pojmu hodnot různí autoři přistupují. Když se zde pokoušíme přece jen o určité uspořádání těchto náhledů, pak jde o pokus, který je výsledkem snahy autora o zachycení oblastí náhledů na hodnoty v různých pramenech a zároveň dostatečné zachování odstupu pro to, aby bylo možné tyto oblasti vůbec nějak uspořádat. Autor neaspiruje na úplnost a vyčerpávající, metodologicky propracovaný přístup. Jde hlavně o upozornění, jaké podstatné souvislosti lze v literatuře potkat při výkladech hodnot. Protože takové upozornění dává možnost zpřesnění přístupu ke zkoumání hodnot.

Budeme postupovat co nejstručněji. Znamená to mj. i to, že se pokusím zformulovat jednotlivé oblasti náhledů na hodnoty a pro jejich konkretizaci uvedu minimum podob jejich výskytu v literatuře. Proto, aby bylo patrnější, o co v dané oblasti jde. Neznamená to ale, že by použitý příklad pojetí dané oblasti vyčerpal možnosti takového náhledu na hodnoty. Výjimku tvoří koncepty hodnot a z části i hodnotové typy hodnot, které budou prezentovány v samostatných částech této kapitoly. Z části platí, že i pro ostatní oblasti jsou v tomto textu k dispozici obsažnější výklady, ne však v této kapitole. Týká se to především vzniku hodnot (ten byl vlastně jádrem sdělení kapitoly o procesu hodnocení a je významný i v konceptech hodnot), také oblasti hierarchie hodnot, která byla v určitém směru dotčena v předchozím textu této kapitoly a konečně i působení (funkce) hodnot, protože to je využito v textu o konceptech hodnot, jako jeden z důležitých pramenů vzniku těchto konceptů. Podobně je možné ukázat na úzké propojení mezi druhy a typy hodnot a konečně i mezi druhy hodnot a koncepty hodnot.

Konkrétní oblasti o nichž se zmíníme jsou:

Vznik hodnot, druhy hodnot, koncepty hodnot, působení hodnot, hierarchie hodnot, typy hodnot.

Vznik hodnot

je oblastí náhledu na pojetí hodnot, která je téměř v každém textu zabývajícím se hodnotami. Vesměs jde o rovinu, která vypovídá o přístupu ke světu prostřednictvím hodnocení (tvorby významů) a o hodnotách jako výsledku určitého druhu přístupů ke světu. Jde o produkt mezi „významem (zde se omezujeme na oblast logu)“ a smyslem, který „je pro nás více něco reálného, co se týče např. citů a jednání..“, říká Patočka (1990, str. 65). Kde „hodnoty neznamenaají v podstatě nic jiného, než že jsoucno je smysluplné, a označují to, co mu „dává“ smysl...hodnota není tedy nic než smysluplnost jsoucna vyjádřená, jako by šlo o něco samostatného“ (op. cit., str 66)

Další dimenzí vzniku hodnot je jejich konkrétní rekrutace – vytváření a interiorizace – u subjektů. Tady jsme spíš na půdě sociální psychologie a sociologie, ale také kulturologie a samozřejmě, že rovněž části filozofických přístupů.

Jde totiž vždy o složitý proces učení, který znamená nejen výběr a ohodnocování, ale také vzájemné doplňování, vylučování, přijímání, odmítání, usazování a kumulování hodnot, především pak jejich interiorizaci, tedy přijímání za své. To je nejlépe prozkoumáno v osobnostní rovině a v rovině skupinové struktury a dynamiky. Má to ale svá pravidla i v širších souvislostech, včetně vývoje institucí a společností, dokonce i kultur. Souvisí s tím i další velká témata, jakými jsou uchovávání hodnot, procesu zániku hodnot, otevřenosti či uzavřenosti hodnotových struktur, důsledků, které ze zjištění o míře otevřenosti hodnotových struktur vyplývají ve vztahu k ostatním kooperujícím či soutěžícím hodnotovým strukturám, atd.

Tento složitý proces je předmětem velmi rozsáhlé literatury, kterou se v tomto textu skoro vůbec nezabýváme – od socializace, až po teorie společenských transformací, od teorie modernizace, až po subjektivní dimenze uplatňování správy a moci ve společenských procesech a celcích, atd. (Předpokládáme totiž, že jí budeme věnovat samostatný text.)

Druhy hodnot

Když A. Schopenhauer ve svém textu Svět jako vůle a představa (část II, 1997) pojednává o typech hodnot, rozlišuje čtyři:

- co člověk je: podstata člověka (specifikace osobnosti zahrnující zdraví, sílu, temperament, morální dimenzi osobnosti, inteligenci, krásu, atd.), kterou určuje příroda. Příroda je nejdůležitějším zdrojem lidského štěstí a neštěstí.
- co člověk má: vlastnictví, kterým člověk disponuje. V zásadě jde o pseudohodnotu či antihodnotu, protože má původ v „egoismu, tedy také ve špatnosti“ (str 426). Tyto hodnoty jsou příčinou nicotnosti a utrpení života.
- co člověk představuje: sociální podoba člověka. Hodnocení a sebehodnocení je v souladu s představou člověka o tom, jak se on sám jeví ostatním jedincům, zejména při reflexi mínění o jeho cti, slávě a hodnosti.

- estetické hodnoty: Prožívání estetického dojmu je zdařilým způsobem vysvobození intelektu od vůle. Jde o posun nad chtění a triviální životní zájmy. Krása je podstatným zdrojem pocitu shody sebe a světa. Kdo zažije lidskou krásu, toho nemůže ovanout nic zlého (parafráze Goethova výroku). Krásou lze také dojít nejdále v poznávání.

Jde o jeden z mnoha pokusů o uspořádání hodnot. Schopenhauer sice hovoří o typech, ale přísně vzato nejde o typologie v obvyklém současném pojetí. Výstižnější je označení druhy hodnot, protože jde sice o rozlišitelné hodnoty (a s nimi spojení vidění dimenzí člověka a života), avšak ne o nutně protilehlé krajní hodnoty.

Pokusů o uspořádání druhů hodnot je mnoho. Už jsme připomněli druhy hodnot podle Windenblauma, řadu dalších druhů (či kategorizací) hodnot najde čtenář v dalším textu jak v této, tak v následující kapitole. Tady zmíním ještě pozoruhodné členění Edmonda Goblota¹⁹. Především proto, že jde o odlišný přístup k členění hodnot.

Goblot (1927. *La logique des jugements de valeur*. Paris: libraire Armand Colin) rozlišuje tři druhy hodnot. A to hodnoty dokonalosti, hodnoty jako prostředky a hodnoty jako cíle. Přičemž hodnoty dokonalosti jsou rozpoznatelné jen ve vztahu k bytostem či skutkům, které představují určitý konstrukt. Zatímco pro hodnoty jako prostředky a cíle lze, podle Goblota, nalézt kritéria v kauzalitě: každý prostředek je účinnou příčinou a každý cíl je účinkem. Determinismus je tu rozhodující. Poukaz na možnost třídění hodnot podle toho, k jakému účelu je možné je vykládat, je blízké přístupům, které

¹⁹ Podle citované knihy B. Zbořila, str. 64 a n.

uvádíme v následujícím odstavci, totiž přístupu k hodnotám z hlediska jejich působení.

Působení hodnot

Je logické, že této „definiční oblasti“ hodnot věnovali největší pozornost autoři, kteří se v různé míře blíží funkcionalistickým přístupům. Uvedeme některé ze stěžejních autorů mezi sociology.

Už E. Durkheim (zde podle Společenská dělba práce. Brno 2004) psal, že jednání jednotlivce je regulováno kolektivním vědomím a normami. Jediným zdrojem hodnot je společnost – ta vytváří kritéria individuální morálky: míra sociability jedince (zejména kvalita jeho interakce se společností) je synonymem individuální morálky. Konkrétně jde o promítnutí skupinové příslušnosti, solidarity a o respekt vůči nezbytnosti částečné redukce osobní svobody. V tomto smyslu je morálka jedince v protikladu s různými projevy individuálního egoizmu.

Hodnoty jako jedna z podob společenských fenoménů působí prostřednictvím nátlaku na člověka směrem k sociálně prospěšnému chování. Jedná se o prvky kolektivního vědomí, jejichž funkce posilují a udržují společenskou kohezi. Durkheim pracuje nově s pojmem anómie: jde podle něj o chování, které je nedostatečně sociálně regulované – při tom sociální a individuální psychická rovnováha člověka závisí na míře jeho identifikace s určitým sociálním prostředím. Přičemž sociální je právě oblastí hodnot, norem, vzorů, pravidel, modelů chování, které člověku předepisují jeho sociální a životní orientaci. Lze vyvodit, že anómie je stav bez hodnot.

Individuální je charakterizováno subjektivními zájmy a potřebami, které mohou být optimálně uspokojovány jedině v souladu s normativně stanovenými požadavky společnosti. Proto musí být hodnoty a normy přesně a adekvátně stanoveny a dodržovány. Když tomu tak není nastává zmatek, chaos, stav anómie, který vede k pocitu osamocení, strachu, k deviacím. Je to „sociální nemoc“.

V citovaném textu (Společenská dělba práce) se pojem anómie explicitě objevuje jako stav absence společenské soudržnosti, solidarity, vyvolaný v moderní společnosti dělbou práce a vedoucí k narůstání rozdílů v životním stylu, myšlení a cítění.

V práci o sebevraždě (Le suicide, 1897) uvádí Durkheim mj. také anomickou sebevraždu (kromě egoistické a altruistické). K ní dochází v důsledku porušení sociální rovnováhy, tj. silného otřesu životního standardu v okamžiku, kdy přestávají platit závazné normy a soudržnost skupiny či většího společenství se rozpadá. Anómie je tedy u Durkheima, stručně řečeno, stav vyvolaný rozpadem hodnotových a normativních systémů.

Toto téma je pro přístupy ke zkoumání hodnot podstatné, protože se zabývá jedním z nejdůležitějších důsledků podoby hodnot – v tomto případě neexistence hodnot - do života subjektu, který je jimi určován.

Pro bližší určení a možnost dalšího rozvedení tohoto tématu je ovšem třeba pracovat s pojmem anómie i v dalších souvislostech než jak je vymezoval Durkheim. Využijeme pro to znění tohoto hesla tak, jak je uvedeno ve Velkém sociologickém slovníku (část I. str 77 – 78).

Je symptomatické, že toto heslo (kromě Durkheima) pracuje hlavně s texty T. Parsonse (Především: *Esseys on Sociological Theory*. Glencoe, 1964) Parsons uvádí, že anómie může být spojena s jakoukoliv společenskou změnou, která podryvá dříve ustálené definice situace, ustálené formy života a symboly. Odvolává se na M. Webera, totiž na vztah anómie a racionalizace: rozpínavý trend rozvoje (opřený právě o racionalizaci) může vyvolat sám o sobě anomický stav větší či menší hloubky.

Je dále citován Dreitzel, H. P. (1980. *Die gessellschaftlichen Leiden und das Leiden an der Gessellschaft*. Stuttgart): anómie je stav nejistoty o normách určité interakční situace, v níž je možnost rolového chování nejistá nebo se úplně ztrácí. Existují různé stupně anómie – od dočasné orientační nejistoty, až po stav, kdy je obvyklé chování úplně potlačeno. Anómií se tato situace stává teprve tehdy, když je (jedincem) pocíťována jako utrpení. V anomické situace je interakce znemožněna, dochází k vynucené orientaci a posléze, když je komunikace nezbytná, k anomickým konfliktům. „Řešení“ se nabízí prostřednictvím vytváření vlastních norem a technik kontroly situace, je ale dlouhodoběji možné jen v rámci malých skupin, tedy seskupení s vlastní subkulturou.

Jsou citována i další vymezení. Pro řady psychologů jde o psychický stav, který se projevuje pocity osamělosti, cizoty, bezmocnosti, i když nevylučují, že může být vyvolán sociální situací a vlivy.

Halbwachs M. (Durkheimův žák) konstatuje spíše sociálně-psychologické vidění anómie. Jde o důsledek procesů přizpůsobování/nepřizpůsobování se. Na rozdíl o Durkheimových postupů vycházejících z velkých společenských procesů a témat (nestabilita společnosti, společenské krize, narušení rovnováhy).

Lze provést parafrázi, že už Durkheim – když přistoupíme k hodnotám v tom pojmovém kontextu a vztahovém rámci, jaký používáme v našem přístupu – chápal anómii jako důsledek neplatnosti (například pro nejasnost, neporozumění, neochotu přijmout nabídku hodnot, pro fakt naučeného jednání s jinou zkušeností a na základě dalších vlivů) dosud přijímaných hodnot a z nich vyplývajících norem chování. Tedy jako „hodnotové bezdomoví“, hodnotovou nezakořeněnost, nebo také „hodnotovou diferenci mezi skutečností a naučeným“.

Poukaz na anómii jako jednu z možností důsledku podoby hodnot využíváme nejen jako příkladu jedné z mnoha možností takových dopadů, ale také jako ukázkou vnitřní strukturace dopadů hodnot ve vztahu k očekáváním, konformitě, otevřenosti, tvořivosti a tudíž i svobodě a sebevědomí. Dopadů, které se týkají jednotlivce, ale i skupin, a zase i institucí, společenství, ba celých kultur i civilizací.

Zkoumání některých dopadů hodnot je ve skutečnosti jedním z rozhodujících cílů výzkumu hodnot. Každé téma tohoto výzkumu v sobě chťe nechťe obsahuje i dimenzi dopadů platných (přijatých a vyznávaných) hodnot daným subjektem.

Hierarchizace hodnot

Tato oblast přístupu k pojetí hodnot je rovněž velmi frekventovaná. A je také nazírána z různých pohledů.

N. Hartman (2002) konstatuje, že existuje velké množství hodnot, jejichž význam pro člověka není stejný. Podle něj jsou nejnižší hodnoty libosti (jsou nejsilnější), nad nimi hodnoty dobra, pak vitální hodnoty a nejvýše v hierarchii jsou hodnoty mravní.

„Klasické“ Schelerovo členění vychází z jeho pojetí hodnot, v němž mají hodnoty vlastní kvalitu apriorní objektivitu a existenci nezávislou na duševních procesech. Jejich hierarchické uspořádání je zcela apriorní: základ tvoří

hedonistické hodnoty (příjemnosti a nepříjemnosti), pak následují hodnoty vitálních stavů organismu (např. zdraví), třetí vrstvou jsou duchovní hodnoty (krása, spravedlnost, pravda), nejvýš se nacházejí hodnoty svatost a nesvatost. Kromě této hierarchie pojednává Scheler také hierarchii podle stupně hodnotové vyspělosti – jsou jedinci, jejichž hodnotové cítění odpovídá stavu hodnotové slepoty. Člověk, jako nositel a vykonavatel hodnot (podle Schelera není člověk tvůrcem hodnot) se stává člověkem právě uvědoměním si sebe a světa a tedy i mírou stupně hodnotové vyspělosti.

V tomto konceptu – i když jsou jeho východiska, především pojetí hodnot jako absolutních apriorních entit mimo člověka, jen těžko přijatelná – je možné hledat inspiraci pro přístup k hodnotám jako ke zdroji osobnostního určení a sebereflexe jako základního podpůrného mechanismu vědomí sebe sama. Právě skrze sebereflexi přijatých hodnot.

Navíc je na tomto příkladu možné ukázat na další dimenzi hierarchizace hodnot, která se v přístupech k pojetí hodnot vyskytuje. Totiž – hierarchie podle toho, do jaké míry hodnoty přispívají / nepřispívají k ucelenosti, soudržnosti, funkčnosti a efektivitě hodnotové struktury daného subjektu.

V této souvislosti je často také diskutována otázka o hodnotové dimenzi každého působení, každého společenského vztahu, každého vztahu ke světu. Tak, jak platí, že hodnotové vidění je atributem každého poznávacího procesu, platí i „opačný konec hodnotících procesů“. Totiž – každé chování, každé formulování vztahu ke světu, k přírodě, k Bohu, každý komunikační krok subjektu v sobě nese hodnotovou zátěž, je sdělením určitých hodnot. Je vždy hodnotovým poselstvím. A jako takový má hierarchizované dopady na jiné subjekty a zprostředkovaně i na sebe sama, na podobu své hodnotové struktury.

O ostatních oblastech přístupů k pojetí hodnot pojednáváme v následujících částech tohoto textu.

3.2 Koncepty hodnot

Kromě uvedených pojmových souvislostí je pojetí hodnot spojeno s odlišnými východisky, s vyjádřením různých paradigmat a diskurzů. Toto vše se promítá

do konceptů pojetí hodnot. Jak bylo řečeno jsou koncepty hodnot součástí oblastí náhledů na hodnoty. A to oblastí velmi důležitou, protože v sobě obvykle spojují vznik hodnot, působení hodnot a jejich funkce a vlastně vyúsťují v obsahové pojetí hodnot. V tomto smyslu je srovnání konceptů hodnot zřejmě možná samo o sobě srovnání pokusů o vymezení hodnot.

S. Dorotíková (1998, str. 22 a n.) uvádí čtyři seskupení konceptů hodnot. Z tohoto vymezení jsem vyšel (proto první čtyři koncepty jsou doplněnou parafrází textů S. Dorotíkové), pokusil se je doplnit a aktualizovat (alespoň v některých případech) a rozvinout.

Platí, že přehled podle S. Dorotíkové představuje hlavní více či méně konzistentní koncepty hodnot. Doplnění dalších šesti konceptů vychází spíše z pohledu na funkce, které hodnoty plní či způsobu jak hodnoty vznikají. To řada autorů považuje za součást jejich definiční charakteristiky. Výsledkem je prezentace celkem deseti konceptů hodnot. Jsou ovšem mezi nimi rozdíly: někde jde o propracovaný koncept, jinde jen o náznak odlišného přístupu v některém z hledisek.

Ještě jedna doplňující poznámka: ani toto rozšíření není definitivní. Bylo by možné postupovat buďto na základě jemnějších hledisek pohledů – tedy s členěním do dalších svébytných konceptů – nebo také s hrubším hledím a tedy s větší agreací. A už vůbec si nejsem jist, zda jsem obsáhl všechny relevantní prameny, které o této tématice mohou být dostupné.

a. Hodnoty jsou tím, co má být, světem všeobecně platných norem, duchovními hodnotami. HODNOTY JAKO TO, CO JE PLATNÉ. Hodnotami nemohou být výlučně individuální hodnoty. Společnost by byla vystavena nebezpečí nihilismu, zvěle, destrukce a egoismu. Aby společnost mohla fungovat a lidé se měli o co opřít, je nezbytné, aby společnost sama trvala na „vyšších“ hodnotách, které jsou nezpochybnitelné, a pro tento jejich charakter vyžadovala jejich všeobecné uznání.

O obecné podstatě hodnot lze pouze říci, že platí. Platnost je zvláštní způsob existence hodnot, kterou lze přirovnat k existenci přírodních zákonů. Normy platí ovšem za předpokladu, že účelem je všeobecná platnost.

Kategorie hodnota patří k ústředním pojmům novokantovské filosofie (zde citace Windelband W., 1921. Novověká filosofie. Praha a Rickert, H. 1921.

Allgemeine Grundlegung der Philosophie. Tübingen). Podle Rickerta je hodnota posledním, neodvoditelným pojmem, jako jsou pojmy bytí, existence či skutečnost. Vymežit ho však lze pouze jediným způsobem, tak, aby vznikl rozdíl mezi skutečností a jejími hodnotami.

Sám Rickert podává návrh na rozpoznání „věci“ a „hodnoty“. Za pomoci negace:

Ve sféře skutečnosti nevede k jednomu jedinému, opačnému, ale k mnoha možným alternativám. Opakem chladného nemusí být pouze teplé. Jde prostě o popření daného stavu, kterým se ale ještě nic nového nestanoví. Při negaci jedné určité hodnoty vždycky vzniká hodnota opačného pólu, protiklad původní hodnoty. Popřením určitého stavu jako příjemného se stává tento stav nepříjemným, negace radosti vede vždy k hodnotě smutku. Proti hodnotě kladné stojí vždy hodnota záporná. Naše hodnocení není prostým konstatováním, že něco je a jaké jsou jeho vlastnosti, ale uznáním platnosti hodnot.

Existence hodnot jako ideálních norem podmiňuje ustanovení právních zákonů a různých předpisů i vyžadování jejich dodržování. Lidé, kteří tuto souvislost neznají, často uznávají za platnou skutečnost, zatímco platnost se vztahuje ke smyslu – hodnotě skutečnosti. Takže platí i opak (podle Rickerta, op cit, str. 122): „...kdo tvrdí, že platí skutečnosti, které nejsou hodnotami, hovoří nepřesně, dokonce nesmyslně“

***b. Hodnoty jsou to, o co usilujeme.* HODNOTY JAKO TO, CO JE CHTĚNÉ.**

Věc, nebo činy, které člověka nezajímají, myšlenka, která ho neosloví, ty jsou mu lhostejné, chybí mu důvod o ně usilovat. Nemají pro něj povahu hodnoty. Kde není vůle po dosažení hodnot, nejsou ani hodnoty.

Jde o pojetí Münsterberga (Münsterberg H. 1921. Philosophie der Werte.

Leipzig, podle Dorotíková, 1998, str. 24) .

Podle něho všechny hodnoty jsou původem a charakterem lidské hodnoty. Jen proto, že má člověk vědomí, může vnímat skutečnost z hlediska svého chtění, své vůle. (Svého hodnocení, dodávám. L.P.)

A jen činné (aktivní) vědomí je to, které dává vzniknout hodnotám. Aktivní vědomí je vědomím zážitků, které člověk zakouší a které ho přivádějí k hodnotám. Jde o zážitky prosazující se na základě vůle, úsilí, snažení, jsou

výrazem angažovanosti člověka. „podstatou lidského chtění je, že se nemůže zaměřovat na něco, co odporuje hodnotě jako takové. To bylo nehynoucím smyslem sokratovské etiky: nikdo nečiní zlo pro zlo samé, vždy má na mysli nějaké dobro, něco hodnotného.“ (Hartmann, N. 1926. Ethik. Berlin – Leipzig, str. 271) Musí tudíž být nějaké absolutní hodnoty. Münsterberg našel jejich objektivní základ v jakési „čisté“ vůli, vůli vůbec, „všeobecném chtění“. To sice negarantuje všeobecnou platnost, ale zároveň neumožňuje považovat za hodnoty to, o co usiluji já sám. Absolutnost hodnot, která je základem toho, aby mohly hodnoty plnit funkci všeobecného kritéria, je odvoditelná od vůle jako takové. Absolutní hodnoty jsou v tomto pojetí hodnoty nikoliv platné, ale všeobecně chtěné.

c. Hodnoty jako zvláštní vlastnosti skutečnosti. HODNOTY JAKO OBJEKTIVNÍ A ABSOLUTNÍ VLASTNOSTI SKUTEČNOSTI.

Označíme-li určité jednání či nějakou věc za správné a jiné za skandální (a specifikujeme-li rysy toho, co je správné a co je skandální), poukážeme tím na jejich vlastnosti. Obtížné není vidět rozdíl mezi určitými vlastnostmi, obtížné je vysvětlit zvláštnost podstaty oněch druhých vlastností, tedy obsahy těchto vlastností proti jiným.

Jde o zformulování hodnot jako čistých, předmětných, absolutních kvalit – učinil tak Max Scheler. (Scheler, M. 1921. Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Halle, podle Dorotíková, 1998, str. 25)

Označil řešení problému obecné podstaty všech hodnot za východisko pro formulaci objektivního základu etiky (jde o axiologické, tj. filosofické předpoklady etiky).

Je třeba důsledně odlišovat hodnoty od jejich nositele (tedy od věcí, myšlenek, intencí, stavů atd.) – hodnoty nejsou totiž věci. Ale mezi „hodnotami a jejich hodnotovými nositeli existuje apriorní jednota“ (op cit. str 272). Hodnoty ovšem nejsou něčím, jako je transcendentní bytí. (Nesouhlas s Platonovým pojetím světa ideí a absolutismem tohoto typu.) Tvůrcem hodnot ale není člověk, hodnoty nejsou jeho dílem.

Podle Schelera jsou hodnoty zvláštními vlastnostmi (kvalitami), které existují vedle ne – hodnotných vlastností, i když se od nich zároveň podstatně liší. To, že existují, dokládá nejlépe oblast smyslově „příjemného“, které jsme (jako

hodnotu) s to pociťovat a přitom si je nemusíme vůbec spojovat s nějakou věcí, s nějakým „nositelům hodnot“.

Když je po předchozím hledání objevíme – tedy: hodnoty – zjistíme, že nic v ruce nedržíme. Pouze tehdy, ptáme-li se, jaké společné vlastnosti mají hezké květiny, když vlastnost „hezký“ podřadíme pojmu, který svou povahou není hodnotový (květina), můžeme předpokládat, že zároveň objevíme hodnotové kvality.

Hodnoty, které nejsou vázány na žádný subjekt jako svůj předpoklad, ani na „vědomí vůbec“, ani na lidské snažení, vůli, přání apod., neexistují izolovaně, ale v určitém hierarchickém uspořádání. Tuto hierarchii neurčuje subjekt, je dána apriorně. V tomto smyslu existují hodnoty objektivně.

Jsou tedy objektivní a absolutní. Jejich relativnost je dána faktem, že cítění hodnot je zvláštní psychickou aktivitou, kterou Scheler považuje za primární projev intencionálního vztahu mezi člověkem a předmětným světem, v němž si člověk vybírá, k čemu se vztahuje. Skutečnost oslovuje člověka svými hodnotami prostřednictvím jeho citů. City samy však hodnoty netvoří, pouze umožňují, aby se v nich projeví. V citech je skryto vysvětlení, proč lidé vnímají hodnoty různě. Láska je půdou, v níž je zakořeněn každý člověk. Ale v každém se tento vesmírný princip projevuje či prosazuje různě. Ne přes obecné poznání, ale na základě intencionálních zážitků, které jsou svou povahou vždycky jedinečné. Hodnoty tedy existují objektivně, ale prožíváme je subjektivně. Relativnost se nevztahuje k hodnotám, ty jsou svou povahou absolutní; relativní je však naše zkušenost cítění hodnot. Tím lze vysvětlit, proč absolutní hodnota může být prožívána různými subjekty nesterjně, nebo může představovat vyšší či naopak nižší hodnotu.

Hartmann N. (1936 – viz Dorotíková, 1998, str. 27) právě ve způsobu vysvětlení objektivního statutu hodnot a jeho souvislosti s osobním étosem, subjektivním řádem lidské bytosti, který nevychází z reflexe oné absolutní, objektivní skutečnosti, spatřuje největší problém Schelerovy koncepce hodnot. Nemůže tudíž sloužit jako všeobecný základ etiky.

d. Hodnoty jako vztah. HODNOTY JAKO PRODUKT SUBJEKTIVNÍHO VZTAHU KE SKUTEČNOSTI

O tom, co jsou hodnoty, rozhoduje v zásadě jedinec sám. Subjekt sám hodnoty tvoří, nejen, že je objevuje. Problém axiologie je objasnění aktivní povahy vztahu, na jehož základě hodnoty vznikají.

Podle Perryho (Perry, R. B. 1926. *General theory of Value*. New York, viz Dorotíková, op. cit. str. 27) o povaze hodnotového vztahu rozhoduje psychický stav, psychické determinanty subjektu, to, jak subjekt vnímá a prožívá své vztahy k skutečnosti. Hodnota je specifickým vztahem mezi člověkem a věcmi, jejímž základem je postoj přízně či nepřízně, touhy nebo odmítnutí, lásky nebo nenávisti, apod. Předpokládá buď to vůli, nebo přání, nebo odpor, podle toho jde o kladnou nebo zápornou hodnotu.

Podle Höffdinga H. (Höffding H. 1924. *Philosophes contemporains*. Paříž) může povahu hodnotového vztahu určovat soulad či nesoulad vznikající z napětí mezi tendencemi dění a tím, nakolik tyto tendence vyhovují osobnímu zaměření subjektu. Hodnota je vždy aktivním vztahem, který vzniká mezi skutečností s určitou tendencí (tedy jednotlivcem či společenstvím) a podmínkami, v nichž tyto tendence působí. Orientovat se v hodnotách pak znamená zkoumat, zda to, co se navenek jeví jako tendence prospěšná skutečně prospěšné je, zda to není dobré jen zdánlivě. Ne - prospěšná /ne-dobrá/ zacílení signalizují, že jde o hodnotu fiktivní.

Zdroji těchto vztahů mohou být

- emocionalita lidské subjektivity (Stern A. 1962. *Philosophy of History and the Problem of Value*. California, podle Dorotíková, str. 28 - 29), tedy to, jaké pocity zažívá subjekt ve vztahu k objektům, které tvoří skutečnost. Má tu vliv i úsudek, ale rozhodující jsou city a pocity. Samo postulování hodnot je v podstatě věcí mého názoru: to, zda mé hodnotové postoje mají být v souladu s všeobecně platnými normami krásy, dobra, atd. nebo ne. Problém ovšem zůstává, jak zdůvodnit ony nejvyšší postulované normy – podle Sterna: „hodnoty prvního stupně“.
- Svobodná volba (viz Sartre, J.P. 1943. *L'Être et la Néant*. Paris, str. 79): ...jen moje svoboda je jediným základem hodnot a nic, absolutně nic mě nemůže opravňovat k tomu, abych přijal tu, či onu hodnotu, tu, či onu hierarchii hodnot jako bytí, prostřednictvím kterého existují hodnoty.“ Podle (Sartre,

J.P. Existencialismus. In Knoebel, E.E. (ed) 1992. Classics of Western Thought – The Modern World. Michigan State University) hodnoty existují v lidském nitru. Neuručuje je ani božská, ani jiná autorita. Jsou věcí lidské aktivity a svobodné volby. Člověk, svoboda, hodnota – jde téměř o synonyma, protože hodnoty obecně reprezentují cíle člověka, jsou smyslem existence, který si jedinec sám svobodně volí. Pak platí, že svoboda je hlavní kategorií morálky. Podstatné pro naše lidské existence jako životní projekty je to, že i uvnitř reálných omezení disponuje vždy člověk nekonečnými možnostmi vlastního bytí. Protože jde o subjektivní zdroj hodnot, koresponduje toto pojetí s chápáním jedinečnosti každé osobnosti a nezastupitelnosti v rozhodování o hodnotách, jak to prezentuje existenciální filosofie: hodnoty lze realizovat pouze jako individuální hodnoty jedince a jako výsledek svobodné volby ve prospěch těch či oněch hodnot. Za důsledky své volby a z ní vyplývající činnost je také každý odpovědný.

- chování, aktivita. Hodnoty vznikají v aktivním vztahu, který člověk zaujímá vůči svému prostředí a v němž se projevuje jako jednající subjekt. Nejsou tudíž výsledkem poznání (kognitivního postoje), ale mají svůj původ v činném aktu, jehož prostřednictvím člověk usiluje uskutečnit to, co považuje za hodnotu. Tato činnost je možná, protože existuje „axiologická funkce vědomí“ – schopnost vědomí určovat, co a jak je hodnotné, rozhodovat o hodnotách. Vědomí člověka odhaluje svou axiologickou podstatu tím, že vždy sleduje nějaký cíl, řídí se záměrem. Axiologická duchovní činnost je svobodné kladení cílů – „hodnoty jsou do života uváděné záměry“ (Polin, R. 1945. La compréhension des valeurs. Paris, str. 6)
- cokoliv, říká pragmatismus: hodnotou se může stát všechno, co se subjekt rozhodne za hodnotu považovat. Hodnoty stimulují naše jednání a mohou tak činit jen proto, že nevypovídají o skutečnosti samé, ale o tom, jaký má pro nás význam, v čem vidíme její smysl. To mj. znamená, že představa o tom, že mohou být hodnoty trvalé, nadčasové, objektivní, všeobecně platné, absolutní, tedy takové, které by našemu jednání a životu poskytly jistotu, je iluze. V každodennosti tomu tak není. Nerozhodují ideály obecné, ale hledisko úspěšnosti dosahování cílů, které si subjekt stanovil.

e. Hodnoty, jako to, co dává obsah skutečnosti a v tomto smyslu ji definuje.

HODNOTY JAKO DEFINIČNÍ VÝZNAMY SKUTEČNOSTI nebo také
HODNOTY JAKO KULTURNÍ PRODUKTY.

Jde o výsledek svérázného způsobu uchopení subjektem (individuem, ale i společenstvím – rodinou např., nebo i institucí, za určitých okolností třeba i národem) z „nabídky“ kultury (včetně přírody jako součásti kulturní dimenze existence, protože ohodnocované) jako objektů hodnocení a zdrojů pro tvorbu významů a zkušenostní ověřování až do podoby přijetí jako zdroje obsahu.

Jako smysluplnosti.

Potřeba smysluplnosti jako podmínka – nesmysluplnost jako ztráta identity, ztráta zájmu, ztráta významů světa, ztráta smyslu. Hledání smysluplnosti za každou cenu je součástí podmínek existence každého subjektu – od jednotlivce, až po společenství, instituce, apod. (Například v poslední době příklad pochyb vůči EU jako možnosti nabídky smysluplnosti, tedy odmítaného zdroje nabídky hodnot.) Když nenachází smysluplnost, ztrácí opodstatnění a zaniká. Nejde o dimenze dobrého či špatného, krásného či odporného, milovaného či nenáviděného...jde o dimenzi opodstatnění existence: jsem okupován hodnotami, jsem nositelem hodnot, jsem kultivátorem hodnot, jsem tvůrcem hodnot, jsem odmítačem hodnot. Protože jsem účasten na toku kultury.

Vybírám z kulturní nabídky hodnot, transformuji je vlastní reflexí skutečnosti do v nějakém smyslu jiné podoby a obohacuji jimi kulturu.

Jde o proces utváření hodnot takových, které jsem v pouti životem poznal jako pro mě obsažné, pro mně a mně dávající smysl, pro mně a mně vymezující, protože také odlišující od ostatních a zároveň umožňující spojení s ostatními při „minimu sdílených hodnot“ (Parsons) jako podmínce společenství. Ale znovu – minimum sdílených hodnot společenstvím vzniká učním se a vzájemným působením, aktivitou i prožíváním, přejímáním z nabídky (zásobníku hodnot, kterým je kultura samozřejmě – a ta je ovšem rozvojem hodnot rozvíjená) a rozvojem nabídky. A to v rámci daného společenství. Tedy více či méně všemi jeho členy, v daném času a prostoru, v dané síti vztahů a předávání či zamítání hodnot, norem, věr, významů, obsahů a smyslu.

***f. Hodnoty jako to, co přináší prospěch.* HODNOTY TEPRVE TO, CO PŘINÁŠÍ PROSPĚCH**

Pragmatismus W. Jamesa a Johna Dewey se opírá o přesvědčení, že mírou hodnotnosti je prospěšnost. „Pravdivým se nazývá to, co se osvědčuje dobrým podle našeho přesvědčení,“ píše James.²⁰ A Dewey doplňuje a zpřesňuje: Jestliže se člověk zdráhá ohýbati věci podle svého vlastního účelu, nejenom nedosáhne svého cíle, ale ani se nepoučí, co ty věci samy jsou. (Podle Zbořil b. op.cit. str. 145). Ideály jsou domyšlenými možnostmi tohoto světa, jež lze užít k jeho zlepšení. Hodnotné či nehodnotné bývá určeno na základě úspěšnosti či neúspěšnosti lidských činů. Morální je to, co napomáhá růstu. Podstatné pro tento koncept hodnot je, že podle něj žádným jiným způsobem hodnoty nevznikají a nepůsobí. Samotný proces utváření hodnot není podstatný, podstatný je výsledek. Ten teprve dává vzniknout hodnotám. Omezení tohoto konceptu je zřejmé už z tohoto omezeného vidění možností vzniku hodnot.

g. Jádrem hodnot jsou biologické dispozice člověka – hodnoty jako aktivizace pudů

Ve starší podobě jde o pojetí rovněž odvozené z prací Williama Jamese. Tentokrát z té části, kde chápe člověka jako aktivního tvůrce vlastní pravdy a hodnot na základě aktivizace pudů. Hodnoty jsou přímou součástí těchto pudů, vyvěrají z nich. Emocionální a volní složky vědomí, to vše vyvěrá z pudů a stává se zdrojem aktivit. Naplňováním – aktivizací - pudů se tvoří hodnoty. Lidská bytost je totiž už ve své přirozenosti charakterizovaná záměrnou cílevědomou aktivitou.

V novější literatuře se toto pojetí hodnot neobjevuje v tak striktní podobě. Spíše v souvislostech poukazujících jednak na váhu přírodních dispozic a podmínek pro utváření vědomí, ale především v přesvědčení, že součástí těchto přírodních podmínek nutných pro zachování lidské existence jsou také přímo vlivy, které mají sociální dopady. U nás jsou v tomto směru pozoruhodné texty F. Koukolíka, v nichž prezentuje nesporné poznatky neurologického výzkumu o existenci a působení „sociálního mozku“. A nervových přenašečů, které

²⁰ James W. 1918. Pragmatismus. Praha: Leichter, str. 52

přímo působí na naše sociální chování, mimo jiné také na utváření toho, co považujeme za důležité. (Např. Koukolík F., 2003)

Jde také o součást přesvědčení o nezbytnosti hodnot: biologický základ existence spojený s požadavkem homeostázy se vztahuje nejen na fyzické podmínky života, ale i na rovnováhu psychickou a sociální. Požadavek vyvěrající z tohoto přesvědčení zdůrazňuje biologickou nezbytnost hodnot pro zachování života. Má existenciální podobu a v tomto smyslu jej lze nalézt např. u Frankla. Toto pojetí hodnot je blízké i přístupu, s nímž pracujeme v tomto textu – s důrazem na poznávání hodnot jako sociálního fenomenu. Totiž: hodnoty jsou vždy součástí subjektu, protože jde o podmínku jeho existence. Nebo také – vždy jsou nějaké hodnoty lepší než žádné. Protože neexistence hodnot je přímým ohrožením života sociálního subjektu.

h. Hodnoty jako intervenující proměnná.

Podle Edwarda Chace Tolmana (viz Hunt, M. 2000. Dějiny psychologie. Portál, Praha) jde o mentální výtvar, představu obsahující význam, který modeluje chování se záměrem k cíli. Živočichy nemotivuje pouze existující potřeba, ale především očekávaný cíl s vysoce hodnotným obsahem. Hodnoty vystupují jako nezbytný činitel, který zprostředkovává vlivy podnětů na chování.

Hodnoty vznikají „na cestě“ od podnětu k naplňování cíle a jako takové jsou nezbytnou součástí motivace a zdrojů chování. Avšak jinou funkci nemají, jiný druh vzniku nepřichází v úvahu.

i. Hodnoty jako výsledek skupinové kontroly.

Parafráze B. F. Skinnera a jeho zákonitostí odhalených při analýze chování všech živočichů. (Holland J.G., Skinner B.F., 1968) Zdůrazňuje vnější podobu hodnot vůči jedinci (nabídka kultury) a přenos na jedince v úrovni kultura – skupina. Chování jedince musí odpovídat zájmům skupiny, avšak stupeň shody mezi těmito póly určuje odpověď kolektivu: jestliže jedinec působí ve skupinově prospěšném směru je podělován sociální odměnou, když ne je posílení negativní, tedy skupina trestá. Odměna stimuluje jedince k žádoucím hodnotám, trest vytváří mechanismy seberegulace a příslušné pocity studu. Morální chování např. je pak výsledkem „zpevnění averzivních podnětů studu,

což se v budoucnosti stane pramenem úzkosti nebo pocitu viny, následkem čehož dojde k emoci studu vždy, když se člověk dopustí nemorálního chování“ (str. 304 in op. cit Holland, Skinner). Čili při osvojování etických norem se člověk učí, že určité chování je špatné, že nepřináší hodnoty.

V tomto konceptu jde na prvním místě o zdůraznění skupinové dynamiky a struktury jako stěžejních vlivů na vznik a utváření hodnot. V tomto směru jde o akcent na kombinaci vlivů při vzniku (reflexe, vztah, chtěné a cílené, přírodní, kulturní, atd.), avšak zároveň přitakání stěžejnímu vlivu skupiny pro vznik hodnot a také významu existence a rozvoje skupinových hodnot pro skupinu i její členy.

j. Hodnoty jako výtvar náboženskosti.

Jde o pojetí hodnot jako něčeho, co je třeba vytlačit za hranice vědy. Není to postup zcela ojedinělý, zvláště když dojde k propojení hodnot a morálky. Zacházení s hodnotami jako s něčím, co vzniká jako produkt náboženskosti, v sobě obsahuje snahu posunout hodnoty do roviny mimo skutečnou existenci, chápat je jako mýtus, který není možné brát vážně. Jde o přístup, který lze nalézt v řadě behavioristických konceptů i konceptů hlásících se k neopozitivismu a k velmi zjednodušeným podobám pragmatismu. Jde o koncept, který vylučuje především morální dimenze existence z reálného života, koncept, který je zřetelně spojen s prohlubováním anómie ve společnosti i ve vývoji osobnosti.

Ze starších textů např. J. Watson (Psychology as the Behaviorist Views it. 1913) v rámci snah očistit psychologii od nevědeckých – tedy ne-přírodovědecky daných – postupů, dochází k odmítnutí celé oblasti morálky a hodnocení. Obsahy vědomí (včetně hodnot) označil Watson za náboženské výtvary a nebylo tím pádem pochyb o jejich vyloučení z hlediska vědecké neúprosnosti. Odkazy na přísnou vědeckost jsou možná nejčastějším štítem používaným proti respektu hodnot jako součásti života i zájmu vědeckého zkoumání.

3.3 Hodnotové typy

Výklad hodnot pomocí prezentace hodnotových typů je poměrně častý.

Uvedeme zde několik příkladů takového přístupu. Ani tady nemůže jít o vyčerpávající text. Jde hlavně o poukaz na možnosti, které tento přístup přináší při koncipování hodnot jako východiska pro jejich výzkum.

Jeden z nejznámějších pokusů o konstrukci hodnotových typů a jejich podob ve společnosti je spojen se jménem *Eduarda Sprangera*. (Zde o něm pojednáme podle citovaného textu V. Smékala /2002/ a podle Allport G.W.. 1937. *Personality – A psychological Interpretation*. Holt a Co., New York) Skutky člověka nelze vysvětlit pouhým naplněním biologických potřeb a záměrů, ale tím, že jsou také uskutečněním vyšších cílů a hodnot. Za předpokladů, že

- existuje koherentní systém hodnot (teoretické, ekonomické, estetické, sociální, politické a náboženské), a že
- každý člověk konzistentně sleduje jednu ze šestice hodnot.

Tato šestice hodnot je pravda, krása, užitek (zisk), láska k lidem, moc a bůh (čili moudrost). Každá z těchto hodnot představuje jeden z typů poznání světa. Jsou to duchovní principy, které u lidí determinují přístup ke světu. Typy hodnot se vyvozují z převahy jedné ze šestice oblastí koherentních systémů hodnot: teoretický, ekonomický, estetický, sociální, politický, náboženský. Z toho plyne, že každý jedinec má dominující hodnotu (životní filosofii), která pak modeluje jeho osobnost. Podle prioritní hodnoty pak každý člověk buduje vlastní pocit životní jednoty. Chceme-li u konkrétní osoby poznat a pochopit její životní jednotu, musíme nutně určit její dominantní hodnotu, tj. specifickou individuální hodnotovou unifikaci.

Konkrétní podoby hodnotových typů podle Sprangera (viz. Smékal , str. 257, 258) pak jsou:

- Teoretický člověk: poznávání pravdy, zákonitostí, podstaty světa a vztahů mezi lidmi je pro něj vedoucí (určující) hodnotou. Jde vždy o to, porozumět tomu co se děje, jak se to děje a proč se tak děje.

- Estetický člověk: hledá ve světě zážitek, estetický dojem nebo příležitost k sebevyjádření. Pro něj je svět místem forem, zvuků, barev, rytmů. Když je harmonický, prožívá libost, když disharmonický, strádá.
- Ekonomický člověk: hledá ve světě užitek a zisk. Je to egocentrik, rozhoduje u něj vlastní blaho, hodnotu má jen to, co je prospěšné jemu samému, rodině, skupině.
- Sociální člověk: stěžejní hodnota je hledání sebe v druhém, tedy láska k lidem. Usiluje o lásku k lidstvu. Je rozporný – na jedné straně patriarchální, na druhé straně lidsky vstřícný.
- Mocenský typ člověka: jeho stěžejní hodnotou je moc ve smyslu podřízení se vyšším principům. Jde o uplatnění moci vyšších zásad a ztotožnění se s nimi. Mocí nerozumí moc administrativní, ale jako činnost, která determinuje jednání a motivy druhých lidí.
- Náboženský člověk: rozhodující je hledání smyslu života. Náboženskost je spíš implicitní, která nemusí být vázána na respektování doktríny. (Řadí sem např. G. Bruna či B. Spinozu, kteří byli z církve exkomunikováni a přesto jde o náboženské osobnostní typy.)

V. Smékal (op. cit., str. 258) dále uvádí typy hodnotových orientací podle *W. Sterna* (1923). Ten chápe hodnotové orientace jako vysoce zobecnělé motivy. Základní směry těchto orientací pak Stern vymezuje v následujících typech:

- autotelický: mající smysl a účel sám v sobě, v Já;
- heterotelický: směřující ke zvýznamňování druhých;
- hypertelické: směřující k nadosobním cílům, zaměřné na ideály.

Z řady dalších možností poukážeme na určujícího autora pro současné sociologické přístupy ke zkoumání hodnot, kterým je *M. Rokeach* (např. Rokeach, M. (ed.) 1979: *Understanding Human Values*. New York: Free Press). O jeho přístupu k hodnotám a konstrukci určitých typů pojednáme samostatně ve 4. kapitole.

Stejně tak o typologii, která proslavila *R. Ingleharta*. (Např. Inglehart R., Baker W.E., 2000. *Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values*. In *American Sociological Review*, Vol. 65). Dále čtenář najde i členění hodnotových typů podle *S. H. Schwartze*. (hlavně viz Schwartz, S. H. 1992. *Universals in the content and structure of values: theoretical*

advances and empirical tests in 20 countries. In *Advances in experimental social psychology*, vol. 25. str. 1 – 65.)

Z odlišného směru pohledu formuluje „hodnotové typy“ ve své přednášce z 31. 5. 1992 *A. Gellner*.

Shrnuje je do podoby „dramatis personae“, a to konkrétně:

- relativista (jehož povrchní ekumenismus nemůže v nikom vzbudit skutečné morální přesvědčení)
- fundamentalista (jeho asymetrické nároky ve jménu výlučného, žárlivého, údajně monopolistického zjevení ohrožují nejen toleranci, ale i svobodu)
- osvícenský puritán.

Při tom, jak dodává Dahrendorf (z něhož zde cituji Gellnerovu typologii. Text z roku 1994, str. 13), si Gellner uvědomuje, že „fundamentalista a osvícenský puritán sdílejí smysl a respekt pro jedinečnost pravdy; osvícený puritán a relativista sdílejí sklon k toleranci; relativista a fundamentalista sdílejí poměrně dobře zařízený, obyvatelný svět, naprosto odlišný od drsné prázdnoty osvícenského puritána.“

Konečně na závěr tohoto „nahlédnutí do různých hodnotových typů“, jak jsme se s nimi setkali v pramenech, uvedeme další zcela odlišný přístup k tomuto tématu. Jde o postup vycházející jen a jen z empirických zjištění, a to konkrétně z výzkumu v současném Německu. Jde o *typologii G. Schulzeho* (publikované v textu Schulze, G. 1992. *Die Erlebnisgesellschaft*.

Kultursoziologie der Gegenwart. Frankfurt/M: Campus Verlag, o níž pojednáváme podle Pongs, A., 2000, str. 207 a n.)

Schulze rozlišuje pět sociálních prostředí, „která se vzájemně liší formami existence specifickými pro určité skupiny a zvýšenou vnitřní komunikací“.

První tři jsou vázána na vertikální dimenzi společenského řádu, další dvě spočívají na specifické horizontální orientaci společenských skupin, spočívající přednostně na zjevném cíli výměny prožitku.

Konkrétně (str. 210, Pongs, 2000):

Prostředí úrovně:

Osoby nad 40 let, s relativně vysokým stupněm vzdělání, záleží jim na kvalitě života, strmé kariéře a bohatství, které lze ukázat.

Prostředí integrace:

Osoby nad 40 let se středním vzděláním, s výraznou ochotou přizpůsobit se, se strachem narazit a skeptickým postojem vůči všemu novému a cizímu.

Prostředí harmonie:

Osoby nad 40 let, které však mají v porovnání s ostatními minimální dokončené vzdělání. Převládající je snaha po bezpečí a potřeba vyhýbat se konfliktům.

Prostředí seberealizace:

Lidé do 40 let, s vyšším vzděláním, se zřetelnými charakteristikami radosti z experimentů a narcismu.

Prostředí zábavy:

Lidé pod 40 let, s nízkým vzděláním, s tendencí vyhledávat akční, napínavé situace.

Konstatuje, že přes všechnu stále pokračující individualizaci a atomizaci dříve kolektivních forem života nadále existují velké sociální skupiny. Vznikají jinou formou zespolečenštění než dříve, nejsou rozčleněny vertikálně podle tříd, ale mají své zakotvení v horizontální struktuře sociální matrice.

To je podle textu, který Schulze zveřejnil v roce 1992. V navazujícím rozhovoru (Pongs, 216 - 222) Schulze konstatuje, že sice šlo o momentku (problém empirických sociologických šetření), ale v zásadě jde i v roce 2000 o tytéž principy: v centru zájmu jsme my sami, naše tělesné a duševní stavy a pochody, orientace na prožitek zůstává. Je otázka, zda by šlo stále o pět druhů „prostředí“, možná obecněji méně, konkrétněji více. Ale přístup je možné zachovat. I když – došlo ve všech směrech k radikalizaci životních filosofí – od turistiky, fotbalu, politické kultury, jídla, reklamy, aut, práce a zřeknutí se práce, až po sex.

Mluví o „racionalizaci prožitku“. Ohnisko definic cílů putuje zvnějšku dovnitř.

Upravuje se mimo daný subjekt (spotřební zboží, cíle cestování, nabídka zábavy, partner..) na „vnitřní“ dojmy (fascinace, relaxace, potěšení, atd.)

Objevuje se např. v reklamě: „vnímejte sklo jako nástroj požitku“, ale i v hlavním sloganu doby: „Dělám co se mi líbí“.

Náhled na několik podob hodnotových typů umožňuje připomenout bohatost možností a přístupů k poznávání hodnot prostřednictvím nejrůznějších podob typologií. Zakotvení hodnot v hierarchizace a možnost formulování krajních

podob jsou postačující východiska pro to, aby bylo možné s typologiemi hodnot pracovat téměř vždy. Zvláště při výzkumu hodnot: výstupy mířící k hodnotovým typům jsou možné a dobře komunikovatelné. Jejich vztah k možnostem vymezení a pojetí rozvrstvení společnosti je možná mnohem pevnější, než předpokládá dosavadní hlavní proud stratifikační teorie.

4. Postupy sociologického výzkumu hodnot

Přístup k výzkumu (a poměřování) hodnot je odlišný mj. také podle metodických postupů vlastních různým vědním disciplínám a také paradigmatům v nich. Výzkum hodnot může být, jak jsme už viděli, předmětem zájmu filozofie a mnoha vědních disciplín. Nemůžeme aspirovat na shromáždění a posouzení postupů výzkumu hodnot v různých vědních disciplínách, které se jím zabývají. Selektace je dána především zaměřením tohoto textu. Ostatně už zmíněný prvotní impuls k tomuto zaměření vzešel z příprav velkého empirického sociologického šetření a z interpretace jiných empirických sociologických výzkumů a srovnávací a sekundární analýzy řady dalších podobně koncipovaných empirických sociologických šetření.

Pokusíme se zde proto především o prezentaci přístupů k poznávání a tedy i „měření“ hodnot jen a jen té části sociologického zkoumání, které je spojováno s využitím možností empirických sociologických šetření (někdy na pomezí s výzkumem sociálně – psychologickým.)

Je tomu tak také proto, že jde o jeden z mála postupů, které – pokud vím – umožňují komunikovat celý výzkumný proces hodnot: od teoretického východiska, přes empirické ověření a dokonce někdy i zpět k rozvoji teoretických poznatků. A také proto, jak už bylo řečeno, že se autor tohoto textu snaží porozumět právě jím a pracuje s nimi řadu let.

Toto vymezení znamená pouze to, že takto sdělujeme a vymezujeme prostor, v němž o hodnotách pojednáváme. Vůbec to neznámá, že jde o postupy, které jsou jediné, výlučné a vyčerpávající. Jde však o postupy, které mohou jednak vypovídat prostřednictvím poměrně přísně vymezeného algoritmu o určité části života společnosti a jednak mohou sloužit jako užitečné východisko pro hlubší a strukturovanější poznávání hodnotových struktur ve společnosti. I když, jak konstatuje G. Hofstede (2000, str. 7 a n.), seznámení s dosavadními postupy zkoumání a „měření“ hodnot ukazuje, že svět lidských hodnot není jasněji vymezen a vlastně každý autor či autorka vytvářejí vlastní subjektivně laděný výběr z tohoto nejasně definovaného světa, dokonce s malým či žádným respektem k dalším autorům a bez hlubších analýz možných souvislostí. Z toho

mj. vyplývá, že obsah validity měření hodnot a možnost jejich reprezentativní výpovědi o světě hodnot jsou nutně nízké.

Na druhé straně ale specifikace postupů zkoumání hodnot, jejich popis a aplikace, mohou přinést opakovaně ověřované poznatky, které mohou sloužit k rozvoji samotných výchozích konceptů a teoretických východisek. Protože mají za sebou určitou kognitivní výstavbu. Jsou ověřitelné, opakovatelné, kontrolovatelné a tudíž, použijeme-li Popperova symbolického vymezení, vědecké.

Textů o poznávání a měření hodnot je v sociologické literatuře mnoho. Někdy jde jen o část zkoumání nějakého jiného předmětu výzkumu a hodnoty tu představují jen jakýsi doplněk. Bez toho, že by byl samostatně koncipován ucelenější koncept zkoumání, včetně teoretických východisek. Těmito postupy se zabývat nebudeme.

Pokusíme se o prezentaci takových postupů sociologického zkoumání hodnot, u kterých nechybí teoretické a konceptuální zasazení. Pokud o nich literatura podává alespoň základní charakteristiky výchozích konceptů a byl jsem schopen je v mnohosti pramenů najít, tak se pokouším je prezentovat.

Znamená to, že se pokusím shrnout jejich základní teoretická východiska (tj. návaznosti na určité pojetí hodnot) a další kroky, které ústí v pokusy o:

- koncipování základního vztahového rámce pojetí hodnot,
- operacionalizaci tohoto vztahového rámce, s více či méně explicitě formulovanými omezeními, tedy i hranicemi takové operacionalizace ve vztahu k referenčnímu rámci,
- téměř vždy s koncipováním nástrojů, které nabízí metodologii práce při sběru dat
- často až k postupům zpracování získávaných dat.

To by mělo vést k návratům k výchozím teoriím a případně i ke změnám původních podob základního konceptu, tedy ke zpětným vazbám a reflexím obměňujícím samotný koncept.

V posledních cca třiceti letech jsou tyto postupy často spojeny s jejich empirickým naplňováním a ověřováním v řadě zemí a kultur. Právě za pomoci rozsáhlých empirických sociologických šetření. Nezřídka opakovaných a tedy v mnoha směrech kompatibilních. Často jsou výsledky jednotlivých etap těchto empirických výzkumů zdrojem rozvoje teorie a samotných konceptů výzkumu.

Výjimečně budeme pracovat i s postupy, které sice neobsahují všechny uvedené kroky, ale jejich rozpracování v některém z nich je natolik bohaté a výjimečné, že už proto může posloužit obecnějšímu srovnávání.

Takto „ucelených“ postupů výzkumu hodnot v sociologické literatuře příliš nenacházíme. Pokusíme se je prezentovat. Nejen proto, že u nás vlastně nejsou příliš známy, ale hlavně proto, že jejich prezentace a alespoň částečné porovnání může napomoci pokusům o „uspořádání“ tak složité tematiky, jakou je zkoumání hodnot. A také proto, že bez tohoto přehledu vlastně nelze objasnit ani důvody, ani pojetí vlastního návrhu nového konceptu empirického zkoumání hodnotových struktur.

Soustředíme se v dalším textu na hlavní koncepty měření hodnot, s nimiž jsme se potkali. Sumarizace těchto postupů – jak už bylo řečeno - umožní přesněji pochopit i východiska nově navrhovaného konceptu výzkumu hodnot.

V textu této kapitoly půjde nejprve o přehled konstrukcí, které se mi podařilo nalézt v současné sociologické literatuře zahraniční a pak o ty, které byly vyvinuty v českém prostředí. Jde snad o ty nepodstatnější koncepty ze současné produkce v empirické sociologii a z části i sociální psychologii.

4. 1 Vybrané koncepty výzkumu a měření hodnot v současné sociologické literatuře

G. Hofstede (op.cit 2000) uvádí jako první nezbytnou podmínku pro to, aby bylo možné pracovat s určitým konceptem výzkumu a měření hodnot, to, z jaké klasifikace hodnot autoři vycházejí. Odkazujeme v této souvislosti na text předchozí kapitoly, kde je pokus o utřídění obecných možností pro pojetí hodnot, které někdy naznačují i klasifikace. Nicméně je potřeba doplnit několik autorů, protože se nepokoušeli o obecné vymezení, ale o sociologickou klasifikaci předcházející případnému empirickému výzkumu. Vycházíme zde ze shrnujících textů Rabušice (2001) a G. Hofstede (op. cit.

2000). Podstatné je, že G. Hofstede ve svém přehledu důsledně vychází z kulturního zakotvení jednotlivých autorů.²¹

Ukázalo se, že pokusů o klasifikace hodnot je poměrně hodně a východisek pro ně rovněž.

Pověstné a hodně užívané je rozdělení, které prvně použil Rokeach (1972, str. 160). Ten pro USA použil rozlišení na hodnoty „terminální“ (v tom smyslu, že se vztahují ke koncové podobě, nebo k cílové funkci daného postupu, aktivity, reagování, ale i působnosti skupiny a společenství; dále používáme pojem „cílové“) a „instrumentální“ (vztahující se ke způsobům, jak těchto cílových hodnot dosáhnout).

Levitin (1973, str. 494) – a Hofstede, který tuto část přehledu uvádí, zdůrazňuje znovu kulturní zakotvenost hodnot, když připomíná, že i v tomto případě šlo o klasifikaci hodnot pro Spojené státy - rozlišil hodnoty na účelové /telic/ (s ultimativním významem a vztahem ke konci, snad by se dalo hovořit o hodnotách kriteriálních), etické (vyjadřující podobu dobra či zla), estetické (týkající se krásy či naopak ošklivosti, hnusu), intelektuální (tady jde o hodnoty pohybující se v proporcii od pravdy k falši, lži) a hodnoty ekonomické.

Sám Hofstede (str. 8. op. cit.) říká, že přehlédnutím literatury v USA našel v podstatě tři typy hodnot. Jde o hodnoty, které se rekrutují ze vztahů a zároveň spoluurčují vztahy s

- jinými lidmi
- věcmi (naším ne – lidským prostředím)
- našim vlastním vnitřním já a Bohem.

Eysenck (1953, 1954) ve Velké Británii hledal politické postoje, které nazýval hodnotami a není důvod, jak zdůrazňuje Hofstede, aby o nich nebyla řeč jako o hodnotách. Šlo o zkoumání hodnot Britů, Američanů, Švédů a Němců, a to zarámovaných do dvou zásadních dichotomií: radikalismus versus konzervatismus (zahrnující mimo jiné egalitarismus) a druhá dichotomie mezi „přísnou a podvědomou“ /tough-mindedness/ orientací proti „vlídné a rozvolněné a podvědomé“ orientaci /tender – mindedness/ (zahrnující agresii a intoleranci vůči dvojznačnosti)²². Eysenck je vztahoval k volebnímu chování.

²¹ Příznačné je, že ve své stěžejní publikaci z níž zde čerpáme /Hofstede G., 2001, *Cultures Consequences.*/ v závěru uvádí „zdroje vlastních hodnotových orientací“.

²² Překlad L.P.

Konstrukce hodnotových klasifikací je dobře patrná z prezentace některých vyhocených aplikací. Tak komunisté byly tough- minded radikálové, fašisté byli tough – minded konzervativci, britští konzervativci byli tender-minded konzervativci a socialisté byli tender-minded radikálové.

Rokeach později (1975, str. 65 a n.) prezentoval podobné dvoudimenzionální klasifikace systému politických hodnot založených na obsahové analýze textů o čtyřech podobách typů politiků. Základní dichotomie byla mezi rovností a svobodou. Tak Lenin měl vysoké hodnocení rovnosti a nízké svobody, Hitler se pohyboval na nízkých stupíncích u obou (jak u svobody, tak u rovnosti), Barry Galdwater (svého času symbol konzervativní Ameriky) měl podle tohoto klasifikování hodnoty odpovídající nízké váze rovnosti a vysoké svobodě. Konečně liberálové podle amerického vidění (v Evropě bychom spíše řekli sociální liberálové, nebo dokonce socialisté) měli vysokou lokalizaci na žebříčcích jak svobody, tak rovnosti.

Bales a Couch (1969) ve Spojených státech shromáždili 900 různých formulací hodnot využitých v různých nástrojích, v teoretické literatuře. Podrobili je diskusím ve skupinách, kterých se zúčastnilo na 500 amerických studentů vysokých škol. Účastníci těchto diskusí na konec – jak vyplynulo z obsahové analýzy - zúžili svá vyjádření do čtyř statisticky významných trsů (clusters): autorita, sebe-omezování, rovnost a individualismus.

Hofstede také cituje Museka (1993), který ve Slovinsku předložil 200 studentů seznam 54 hodnot a pokoušel se prostřednictvím jejich vyjádření o shrnující pohled. Výsledkem byla klasifikace rovněž ve čtyřech kategoriích, a to: hédonistická (potěšení – pleasure), potence (dosažení, úspěch – achievement), morálka (povinnosti – duties), plnění /fulfillment/ (sebeuskutečnění – self-actualization). První dvě charakterizoval jako Dionýzovské, druhé dvě jako Apolonovské hodnoty.

Jistě bychom našli náznaky klasifikace hodnot i ve starší literatuře. Upozornění na Parsonse je v této souvislosti velmi významné. Především je to proslulá Parsonsova (Parsons, Shils, 1951) multidimenzionální klasifikace, podle níž jsou všechny lidské aktivity podmiňovány směsicí pěti „vzorců proměnných“ (pattern variables). Ty jsou chápány jako zdroje výběru mezi páry alternativ (vlastně může jít také o dichotomie hodnotových orientací), a to mezi:

- afektivitou (potřebou spokojenosti) versus afektivní neutralitou (brzdící impulzy)
- orientací na sebe nebo na kolektiv
- univerzalizmem versus partikularizmem
- askripcí (připsanými charakteristikami) nebo výkonem (znaky určenými výkonem)
- specifickostí či naopak spojováním (diffuseness).

Toto jsou také podle Parsonse zdroje pro charakteristiky národů a kultur. Rabušic (2001) připomíná zvláště M. Webera a jeho koncept chápající (hodnotově zakotvené) sociologie. Kdy vlastně každá klasifikace a kategorizace v sobě nese klasifikaci hodnotovou.

Ostatně vůbec poukazy na základní sociologická paradigmatata jsou tu na místě. Už proto, že vytvářejí rozhodující východisko pro uchopení sociálního jako takového. A to je možné vlastně vždy využít jako východisko pro pochopení hodnotové dimenze společnosti. A ovšem i rozdílů ve vidění takových chápání. Problém interpretací tady zatím ponecháváme stranou, neznamená to však, že s ním nepočítáme.

Hlavní pozornost v této části 4. kapitoly bude však věnována nejvýznamnějším konceptům pojetí a zkoumání hodnot v současné sociologii (ale také vlastně kulturologii, z části i sociální psychologii a antropologii). Soustředíme se proto na koncepty Rokeachův, Inglehartův, Hofstedeho a Schwarze. Jde jednak o nejčastěji citované ucelené koncepty empirického zkoumání a měření hodnot a hlavně je na nich možné ukázat shody a rozdíly přístupů k tomuto zkoumání.

Jako rozhodující prameny poslouží texty

- M. Rokeache (hlavně: Rokeach, M. 1973: *The Nature of Human Values*. New York: Free Press. Rokeach, M. (ed.) 1979: *Understanding Human Values*. New York: Free Press);
- R. Ingleharta (především Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution. /Changing Values and Political Styles among Western Publics/*. Princeton: Princeton University Press; Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change*. Princeton,;

Princeton University Press.) a také Inglehart R., Basaněz M., Moreno A. 1998. Human values and beliefs: A Cross-cultural sourcebook. An Argot: University of Michigan

Pro prezentaci konceptu G. Hofstede tu především slouží jeho stěžejní práce, a to Hofstede G. 2001. Cultures Consequences. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications. Tento text sloužil i jako významný zdroj pro srovnávání s dalšími, protože G. Hofstede taková srovnání uvádí.

Konečně pro prezentování konceptu S. H. Schwartze poslouží jednak jeho vlastní práce (hlavně Schwartz, S. H. 1992. Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 countries. Schwartz, S. H. 1994. Are there Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? In Journal of Social Issues. Vol. 50, No. 4.) a texty ze Sociologického časopisu č. 1. ročníku 2006, zvláště stať B. Řehákové: Měření hodnotových orientací metodou hodnotových portrétů S. H. Schwarze.

Významné místo mezi zdroji pro prezentaci těchto čtyř konceptů výzkumu hodnot má také dizertační práce obhájená H. Havlanovou na FSV UK (2002) a také další texty, zvláště L. Rabušice (všechny tři uvedené v seznamu použité literatury) a B. Řehákové (z roku 2001) a starší práce Suchánkové (1990).

Všechny tyto koncepty zahrnují jednak samotný algoritmus, ale také více či méně ucelené výpovědi o podobě převažujících hodnotových struktur v různých společnostech (v ohraničení států či mezinárodních). Jde o tematiku, která svádí ke koncipování „všeobecných výpovědí o světě“ v současné sociologii či politologii. V mezinárodních srovnáních se s ním i často pracuje, zvláště s výsledky aplikace Inglehartova konceptu. Jsou zdrojem poznatků srovnávajících národní a nadnárodní kultury, národní a nadnárodní hodnotové preference a struktury a tedy i možností rozvoje – spolupráce či konfliktů, rovnováhy či propadů, vývoje či stagnace – kultur v globálním světě. Nejkrajnější podobu představují pokusy o „velké teorie“, které vycházejí především z dlouholetých prací R. Ingleharta a jeho spolupracovníků, ale i Hofstedeho a Schwarze.

V tomto textu nejde a ani nemůže jít o prezentaci výsledků diskutovaných konceptů výzkumu hodnot. O výsledcích se zmíníme jen tehdy, když mají či měly bezprostřední vliv na změny konceptů výzkumu hodnot. O některých výsledcích informuje literatura (viz např. bohaté publikace Ingleharta a jeho spoluautorů; tak přehled výsledků ze šetření World Value Study z počátku devadesátých let uvádí citovaná práce Inglehard, Basaněz, Moreno 1999, u nás jde např. o citované texty B. Řehákové, L. Rabušice, nebo i autora tohoto textu, atd.), o jiných předpokládáme v dohledné době informovat samostatně, především prostřednictvím stále pokračujících sekundárních analýz velkých sociologických empirických mezinárodních výzkumů i dlouhodobých vlastních longitudinálních šetření.

Problému zkoumání a měření hodnot je obvykle autory věnováno několik publikací. Nelze tu samozřejmě prezentovat vyčerpávající detailní podobu výzkumných konceptů. Jde spíše o příklady postupů jednotlivých autorů. Detailní analýza metodologií by vyžadovala podstatně větší prostor a nemohla by se vyhnout analýze metod a technik, včetně i použitých postupů statistické analýzy. Kapitola sama o sobě je problém valorizace těchto konceptů. A především, jak bylo řečeno, přímého vztahu obrovského množství empirických zjištění a vývoje samotných konceptů.

4. 1. 1 Koncept M. Rokeache

M. Rokeach přišel na počátku sedmdesátých let dvacátého století s přístupem, který se zdál po kritice Parsonsova pojetí hodnot už uzavřený. Totiž se snahou o zkoumání hodnot samotných o sobě. Zlom v přístupu k poznávání hodnot v sociologii i sociální psychologii, který Rokeach přinesl, spočíval v orientaci na empiricky uchopitelný přístup k hodnotám. Od teoretizování (Parsonsové výstavby modelu společnosti a teoretickém dosazování do těchto obecných systémových konstrukcí, bez metodologie ověřitelného postupu a možnosti potvrzení platnosti vymezených teorií) k snahám o uchopení a poznávání v ověřitelné podobě, někdy až v podobě operacionalizace.

Východiskem na jedné straně byly přístupy A. Maslowa – využití principu jeho koncepce hierarchizace potřeb pro poznávání hodnot - na druhé pak

Mertonovy postupy spojující systémovou konsensuální teorii s empirickými ověřováními v „teoriích středního dosahu“.

Rokeach v pojetí hodnot vychází z Klukhohnova konceptu hodnot jako „žádoucího, explicitního nebo implicitního, distinktivního pro jednotlivce nebo charakteristického pro skupinu, které ovlivňuje výběr z dosažitelných způsobů, prostředků a cílů činnosti“. Rozvíjí je do chápání hodnot jako (1973, str. 5) „trvalého přesvědčení o tom, že specifický způsob jednání nebo cílového stavu existence je osobně i společensky výhodnější než opačný či protilehlý způsob jednání nebo cílový stav existence“.

Pokračuje (1973: 25). „Toto přesvědčení převyšuje postoje k objektům a postoje k situacím, ideologii, prezentaci sebe k druhým, hodnocení, posuzování, ospravedlňování, srovnání sebe s ostatními a pokouší se ovlivňovat druhé“

Hodnoty pro něj představují rozsáhlou tendenci preferovat jistý stav věcí před ostatními. Jsou těsně svázány se zájmy, potřebami a cíli uskutečňovanými (naplňovanými) v procesech preferenčních voleb. Jde o (Rokeach 1973: 20) kognitivní reprezentanty a výsledky transformace potřeb: člověk je jediný tvor, který je schopen těchto reprezentací a převodů – v rovině sankcionovaného jazyka. Nejde však o reprezentanty individuálních potřeb, ale rovněž sociálních a institucionálních požadavků. To znamená, že pokud jsou požadavky a potřeba transformovány v hodnoty, mají právo být obhajovány, vyjadřovány, prezentovány jako individuálně a sociálně žádoucí.

Jde o (podle Havlanová, 2002: str. 17) nové chápání hodnot jako kvalit, které jsou základem pro porozumění lidskému chování a mohou být definovány, standardizovány a dokonce měřeny. Mají jak subjektivní (ve smyslu škály možností, volby pro osobní rozvoj), tak objektivní (ve smyslu žití) dimenzi. Rokeach vymezuje (pro konkretizaci hodnot, tedy v jeho pojetí vlastně určitého podstatného a hlubokého typu přesvědčení) tři složky hodnot, které se vzájemně doplňují:

- složku kognitivní (hodnota je poznání žádoucího, člověk ví, jak se má správně chovat, k jakým cílům má směřovat, oč usilovat);
- složku afektivní (jde o citový vztah k objektu, souhlasný či nesouhlasný, přijímající či odmítající...);

- složku behaviorální (hodnota jako intervenující proměnná, jako aktivátor, motiv, zdroj intencionality...).

Vymezuje také základní funkce hodnot (1973: 25):

- hodnoty jako standardy;
- hodnoty jako obecné projekty pro řešení konfliktů a rozhodování;
- hodnoty jako motivy;
- hodnoty jako adaptátor, zdroj adjustace, vlastně i podklad komunikace;
- hodnoty jako zdroj sebeobrany;
- hodnoty jako zdroj sebeaktualizace.

Přijaté hodnoty nás vedou a řídí v našich činnostech, určují zacílení v zaujímání pozic v sociálních vztazích a tématech, upřednostňují směr určité náboženské a politické ideologie, usměrňují naše chování vůči ostatním, oceňují a posuzují, přispívají k přesvědčování a ovlivňování druhých, pomáhají ovlivnit hodnoty druhých, pomáhají nám rozumově zdůvodnit svá přesvědčení, víru, postoje a činnosti tak, aby byly sociálně i individuálně žádoucí.

Rozpoznává dva druhy hodnot²³: cílové (terminální) a instrumentální.

Cílové hodnoty se vztahují ke konečnému, resp. cílovému stavu, k žádoucím cílovým stavům existence. Může jít o hodnoty zaměřené na osobnost (moudrost, sebeúcta...), nebo na společnost (rovnost, svoboda...)

Instrumentální hodnoty se vztahují ke způsobům jednání a k přesvědčením, která vedou k zajištění konečného stavu, tedy postupů přijatelných pro naplňování cílových hodnot. Jde o hodnoty morální (čestnost, užitečnost druhým...) a o hodnoty spjaté se sebeuplatněním a inteligencí (ambicióznost, schopnost, tvořivost...).

Cílové hodnoty definují vlastně konečný stav, tedy to, o co má smysl usilovat.

Instrumentální hodnoty pak prostředky a možnosti dosažení, tedy způsoby chování, jednání. Nemusí být mezi nimi jednoznačný vztah, mohou se vzájemně prolínat a působit vícenásobně.

Hodnotový systém je pak tvořen trvalou organizací hodnot podle stupně relativní důležitosti, resp. priority, která člověku umožňuje volbu způsobů jednání, ve smyslu nacházení výhodnějších cest k dosažení cíle, voleb činností či rozhodování, tedy i možností jak vyřešit konflikt. Jedná se vlastně o „hodnotový

²³ Zde rozvádíme základní Rokeachovu klasifikaci, která byla uvedena v první části této kapitoly mezi přehledy klasifikací hodnot.

algoritmus“, který si jedinci individuálně vytvoří a kterým se vzájemně odlišují. Naučené, osvojené hodnoty se postupně integrují do uspořádaného hodnotového systému, kde je každá hodnota zařazena dle své priority v relaci k ostatním hodnotám.

Hodnotový systém se stabilizuje socializací v dané kultuře: mění se v souladu se změnami v kultuře, ve společnosti a na základě nových osobních zkušeností. Rozdíly v osobní, společenské a kulturní zkušenosti vyvolávají jak individuální diference v hodnotových systémech, tak invidiuální rozdíly v jejich stabilitě. Znamená to, že hodnotový systém je relativně stálý a každá nová, sociální, individuální, kulturní zkušenost či změna může vyvolat změnu v uspořádání hodnot.

Rokeach na těchto východiscích – na relativní stabilitě hodnotových preferencí; na jejich podobě vycházející ze sociální zkušenosti a socializačního procesu; na jejich významu pro zacílení chování a prožívání; i na jejich funkcích, jako součástech jejich pojetí a působení – formuloval jednoduchý přístup k zachycování a měření hodnotových struktur.

Metoda nazývaná někdy „Value survey“ vlastně představuje konstrukci 36 hodnot, které přicházejí (v kultuře, kterou Rokeach předpokládá – tedy vlastně v euroseveroamerické tradici) v úvahu, rozdělených do dvou polovin, tj. na hodnoty instrumentální a terminální. Ty jsou předloženy respondentům k posouzení důležitosti, jakou v jejich životě mají. Zjištěné poznatky slouží jak ke konstrukci hodnotových preferencí („žebříčků“), tak k charakteristikám diferencí či shod v těchto preferencích (prostřednictvím vztahování k různým národům, etnikům, civilizacím, ale i vrstvám a skupinám), také k míře stability či proměnlivosti (pomocí longitudinálního zkoumání) hodnotových struktur příznačných pro různé úrovně a oblasti sociální existence, atd. Lze takto formulovat teze o míře platnosti, stability, dynamiky, setrvačnosti hodnotových struktur, včetně vztahů k sociálním, demografickým a kulturologickým charakteristikám populace.

Došlo k několika mezinárodním šetřením opřeným o tento postup – už od roku 1968 a 1969 – která představují první kolo srovnávacích analýz, pověstných především v navazujících Inglehartových výzkumech.

Rokeachův přístup k empirickému zkoumání a tedy i „měření“ hodnot je především založen na teoretickém přístupu ke zkoumání hodnot a konstrukci

variant terminálních a instrumentálních hodnot, méně na propracování modelových postupů zpracování a interpretací, které by mohly přímo posílit, vyvrátit či rozvíjet samotný teoretický koncept. Tento přístup je vlastní až R. Inglehartovi.

4. 1. 2 Koncept R. Ingleharta

V současnosti snad nejcitovanější, nejužívanější, ale také nejkritizovanější postup poznávání a poměřování hodnotových struktur pomocí empirických šetření je koncept spojený s dlouholetými výzkumy *Rona Ingleharta*.²⁴ Inglehart ve svém konceptu hodnot navazuje na podobná východiska jako Rokeach a také přímo na Rokeachovy postupy. Staví v zásadě na Maslowově konceptu potřeb jako zdrojů motivace. A to nejen ve smyslu jejich hierarchie, ale také výlučnosti a protichůdnosti. Jeho základní teze pro charakteristiku „tiché revoluce“ vychází z přesvědčení, že v americké společnosti (a dalších společnostech přecházejících ze stavu industriální společnosti do dalších etap modernizace) došlo v zásadě k zabezpečení dvou skupin z nejzákladnějších životních potřeb, a to potřeby obživy a potřeby bezpečnosti. (Obě skupiny potřeb patří do těch, které Maslow chápe jako potřeby, jejichž naplnění je nezbytné k zachování života a proto jde o potřeby základní, k nimž se vracíme vždy, když je jejich uspokojování ohroženo.²⁵ Rozdělení potřeb (a následně i hodnot) podle Maslowa chápe Inglehart jako východisko pro rozdělení hodnot do dvou skupin (vlastně materialistických a postmaterialistických), které ovšem chápe nejen v návaznosti – tedy, že nejprve musí dojít k uspokojování materialistických potřeb, aby bylo možné naplňovat potřeby „vyšší úrovně“ – ale také v dualitě, protichůdnosti. Při tom chápe jako materialistické hodnoty nejen takové hodnoty, které mají ryze hmotnou podobu, ale zahrnuje do nich i

²⁴ Nejčastěji při prezentaci tohoto konceptu pracujeme s následujícími prameny:
Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution. (Changing Values and Political Styles among Western Publics)* Princeton: Princeton University Press.

Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change.* Princeton: Princeton University Press.

Inglehart R., Baker W.E., Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. In *American Sociological Review*, February 2000, Vol. 65, pp. 19-51.

²⁵ Z tohoto východiska mimochodem pramení zcela zásadní námitka vůči Inglehartově výstavbě hodnotových orientací ve společnosti v souvislosti se změnami v možnosti naplňovat potřebu bezpečí, které v Americké společnosti nastaly po 11. září 2001.

hodnoty zabezpečení, bezpečí, jistot a trvalosti řádu. Do této skupiny patří podle Ingleharta i takové hodnoty jako jsou stabilní ekonomika, boj proti růstu cen, boj proti kriminalitě, respektování sociálního řádu, ale také (samozřejmě) zajištění základních hmotných potřeb pro život. Mezi postmaterialistické hodnoty řadí naplňování sociálních a seberealizačních potřeb, včetně podílení se na moci, svobodu projevu, participaci na řízení v zaměstnání, bližší (osobnější) mezilidské vztahy, apod. Na základě podrobných analýz změn v americké společnosti od konce šedesátých let dvacátého století konstatuje, že narůstá váha postmaterialistických hodnot. Inglehart shrnuje (1973, str. 21): „lidé jsou v bezpečí a mají co jíst. Tato dvě základní fakta mají dalekosáhlé důsledky.“ A protože – jak vyplývá už z Maslowovy teorie – mají lidé tendence uspokojovat potřeby v návaznosti na jejich vymezení (když potřeba je vymezována jako pocit nedostatku něčeho), roste v západních civilizacích váha hodnot vážících se k uspokojování jiných než materialistických hodnot. Inglehart je označuje – jak bylo řečeno - jako hodnoty postmaterialistické. A fakt této změny činí základním východiskem procesu společenských proměn, které souhrnně označuje jako „tichou revoluci“. Převažování hodnot spojených se seberealizací jednotlivce, účastí na politických, veřejnosprávních i zaměstnaneckých (podnikatelských) rozhodnutích a s vlivem na pozitivní změny životního prostředí je pro Ameriku počátku sedmdesátých let dvacátého století podle Ingleharta příznačné.

Inglehardt na základě přijetí konceptu hodnot podle Rokeache a aplikace na výzkumy z konce šedesátých a počátku sedmdesátých let a na základě rozboru dalších zdrojů, dochází k formulování obecných poznatků o vývoji hodnot v tehdejší západní společnosti, které využívá jako zdroje pro formulování své první velké hypotézy. Nazývá ji hypotézou vzácnosti: období ekonomického dostatku a bezpečí vede k přesunu potřeb k relativně vzácnějším hodnotám, jako jsou seberealizace, vyšší participace, rozsáhlejší a bohatší sociálně – politická existence. A opačně – období úpadku vyvolává vyšší orientaci na ekonomické a další materiální hodnoty.

Druhá skupina hypotéz vychází z váhy naučeného při tvorbě hodnot, především v období adolescence. Zkušenost s převahou materialistických či postmaterialistických hodnot v období adolescence je podle Ingleharta stěžejní pro vytvoření hodnotových struktur dospívajících. Tento základ hodnotových

struktur pak mají jednotlivci tendenci uchovat si po celý jejich život. Tady jde o „hypotézu socializace“.

Zatímco hypotéza vzácnosti implikuje vztah mezi ekonomickou prosperitou a bezpečností a tendencemi k postmaterialistickým hodnotám, z hypotézy socializace lze vyvozovat představu o relativně vysoké stabilitě hodnotových struktur ve společnosti. Poznatek, že hodnotové struktury se nemění najednou (ve stabilní, prosperující, bezpečné společnosti) a že k nim dochází téměř neviditelně, přičemž tu působí jako důležitý vliv proměny generací²⁶, se stal jedním z východisek pro pojetí „tiché revoluce“, ale také jedním z podstatných impulzů pro další zkoumání. Totiž pro propojení empirického výzkumu hodnot s průběhem a fázemi socializačního procesu.

Formulace těchto hypotéz byla podstatná nejen pro obsahové zaměření následných empirických výzkumů, ale také pro koncipování celé metodiky výzkumu a zpracování výsledků empirických šetření. Jde o pozoruhodný metodologický přístup, který našel od poloviny sedmdesátých let dvacátého století velkou odezvu v řadě zemí. Projevilo se to v ochotě přijmout koncept empirického výzkumu inspirovaného a vyvinutého týmem R. Ingleharta z University of Illinois. Výsledkem je řada šetření nejprve pod hlavičkou World Value Survey, později (s příspěvky ještě z jiných pramenů, především z Evropy, konkrétně šlo o spolupráce Jeana Stoetzela z Francie, Jana Kerkhofse z Belgie a Ruud de Moorové z Holandska) - a z části paralelně - řada European Value Study. Vznikly tak unikátní soubory dat, které mapují vývoj hodnotových struktur v desítkách zemí po dobu víc než dvaceti let. První kolo na přelomu let 1970 – 1971, poslední varianta European Value Study (zahrnujících i část Severní Ameriky) z roku 1998 - 1999.

Jak připomíná Rabušic (Rabušic L., 2000), pracoval Inglehart nejprve s dvakrát hodnocenou čtveřicí charakteristik. Konkrétně šlo o opakování otázky týkající se budoucnosti své země (v nejbližších 10 letech) a snah, které jsou pro tuto budoucnost podle respondentova mínění nejdůležitější. Nejdříve respondenti vybíraly snahu, která je vůbec nejdůležitější, pak tu, která je druhá nejdůležitější.

²⁶ a tudíž i návaznosti či protichůdnosti generačních zážitků, doplňuje L.P. v návaznosti na koncept vývoje generací ve společnosti České republiky dvacátého století určených stěžejními sdílenými „hodnototvornými“ zážitky, jak jej autor publikoval v textu Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku, str. 305 až 312.

Respondenti měli možnost výběru mezi tím, zda považují za důležitější:

- udržet pořádek ve státě (vyjádření převahy hodnotových struktur obsahujících řád a také zachování stavu)
- dát lidem více možností hovořit do důležitých vládních rozhodnutí (vyjádření hodnotového směřování k demokracii, otevřenosti a participaci)
- bojovat proti růstu cen (vyjádření hodnotových preferencí spojených spíše s ekonomickými, materialistickými a stav uchovávacími hodnotami)
- bránit svobodu projevu (hodnotové orientace spojené s otevřeností, svobodou, demokracií).

Pro první a třetí výrok je příznačné, že jsou podle Ingleharta spojovány s materialistickými hodnotami, pro druhý a třetí výrok pak, že jde o přitakání hodnotám postmaterialistickým.

Později Inglehart pracuje navíc se dvěma dalšími čtveřicemi a vzniká jemnější dvanáctipoložková baterie. K uvedené čtveřici přibývají ještě indikace týkající se cílů, které by měla daná země dosáhnout v příštích asi deseti letech a konečně třetí čtveřice vlastně míří do instrumentálních hodnot, když se ptá obecně spíše po důležitosti postupů dosahování hodnot.

Pro cíle byly využity výroky:

- dosáhnout vysoké úrovně ekonomického růstu
- zajistit spolehlivou obranu země
- dbát na to, aby lidé mohli víc zasahovat do rozhodování v zaměstnání a v místě bydliště
- pokusit se zkrášlit naše město a venkov.

Konečně čtveřice kombinující nástroje a zacílení obsahovala nabídku těchto čtyř výroků:

- stabilní ekonomika
- směřování k humánnější, lidštější společnosti
- směřování ke společnosti, ve které myšlenky mají větší hodnotu než peníze
- boj proti kriminalitě.

Důležité je, že Inglehart uvádí i postupy, které je vhodné využít pro zpracování získaných poznatků a klíče, které jsou využitelné pro interpretace ve vztahu k prvotní i navazujících dichotomiích.

Protože z výsledků výzkumů vyvozoval a vyvozuje dosud nejen poznatky o jednotlivých zemích, ale také doplňoval centrální hypotézy.

Především formuloval další dichotomie.

Totíž onu původní materialistickou a postmaterialistickou (která postupně v souvislosti s dalšími centrálními hypotézami také nabývá podobu převahy orientací na zajištění základních potřeb zachování života proti naplňování hodnot spojených se seberealizací) doplňuje o dichotomie tradičních a náboženských hodnotových orientací (konzervativní pól) proti racionalisticky a sekularizačním orientacím (pól moderní racionality). A také o třetí dichotomii, která charakterizuje výběry mezi autoritářskou, uzavírající se tendencí a proti ní stojící demokratizační, otevřenou orientací. (Připomínka Bergsonova modelu uzavřené a otevřené religiozity, který se později v podstatně rozpracovanější podobě objevil v Popperově konceptu otevřené společnosti, je na místě.)

K rozvoji, formulaci a následnému ověřování platnosti u hypotéz opřených o tyto dichotomie používá Inglehart nejen onen dvanáctipoložkový podklad pro sběr, ale i další postupy opakované ve výzkumech řady World Value Study a později European Value Study. Na druhé straně využívá dvanáctipoložkovou baterii jen zřídka a později se vrací k oné základní čtyřpoložkové. Patrně proto, že propojení dvanácti položek s centrálními hypotézami (dichotomiemi) nebylo tak jednoznačné jako u čtyř položek a navíc šlo o velmi komplikované vyjádření. (Protože jde fakticky o práci s dvacetičtyřmi položkami a variant jejich podob je tolik, že je velmi obtížné dosáhnout jejich srozumitelného propojení s centrálními hypotézami.) Jak uvádí Rabušic (2000), R. Inglehart na přímý dotaz po příčinách vrácení se ke čtyřpoložkové baterii, odkazuje právě na lepší možnosti práce s jednoduššími indikátory.

Ať je tomu jakkoliv, dalšími koly empirických výzkumů zahrnujícími čím dál tím větší počty zemí z různých kultur, získává R. Inglehart další prameny pro usuzování o podobě hodnotových struktur a souvisejících indikací, až do podob teoretických vazeb. Těchto kroků je celá řada. Objevují se např. ve vztahu k genderovým pohledům (spolu s Pippou Norris v publikaci: Inglehart R., Norris

Pippa, 2003. *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge University Press), či v řadě textů spojených s hodnotami a sociální změnou (za všechny Inglehart R. /ed/ 2003. *Human Values and Social Change*. Leiden: Brill), nebo v přehledech zahrnujících témata od důvěry a spokojenosti, až po čtyřpoložkový pohled na hodnotové struktury, se snahou nabídnout srovnatelná hlediska mezi sledovanými zeměmi (např. v textu Inglehart, R., Basaněz, M., Moreno, A. 2001. *Human Values and Beliefs*. Ann Arbor: The University of Michigan Press,) atd.

Vznikají pozoruhodná srovnání „diferencí“ shluků národních kultur, mapy blízkých či vzdálených kultur v současném globálním světě, apod. Jde o jeden z velmi podstatných pramenů pro možnosti charakteristik tendencí ke konsensu či naopak ke konfliktům v současném multikulturním světě.

Rozvoj teoretických konceptů spojených s původními východisky pojetí hodnot vlastně společnými s Rokeachem (a vlastně i Clyde K. M. Klukhohnem, zprostředkovaně pak s Maslowem a také Mertonem), avšak trvale rozvíjenými prostřednictvím velmi rozsáhlých a zprvu obecně spíše přijímaných než odmítaných empirických výzkumů, vedl v poslední době až k pokusu poměrně ojedinělému v současné sociologické literatuře. Totiž ke koncipování základu „velké teorie“, která by umožnila v empiricky uchopitelné podobě podat obecný výklad vývoje současných společností. Jde o teorii, kterou její autoři označují jako *teorii lidského rozvoje (Theory of Human Development)*.

Nebudeme tento koncept uvádět v propracované podobě, protože o něj samotný v této souvislosti nejde. Uvádíme ho především jako prezentaci krajní podoby postupů, které vycházejí ze snah o měření hodnotových struktur, dále z vědomí o významu hodnotových struktur pro pochopení současné společnosti a z důvěry v nosnost takových měření a takového vědomí pro pochopení společenských procesů současného světa. Na těchto východiscích – a ovšem na důkladné analýze literatury, která se zabývá problematikou vývoje společností – propojují autoři konceptu poznatky o vývoji hodnotových struktur s dalšími zdroji a atributy společenských změn a v tomto smyslu chápou výzkum a měření hodnot jako jeden z podstatných impulsů pro možnost obecné charakteristiky společenského vývoje.

Vycházíme zde hlavně z textu Welzel, Ch., Inglehart, R., Klingemann, H-D. 2003. The Theory of Human Development. In European Journal of Political Research. N. 42, pp 341 – 379.

Autoři nejprve konstatují, že dosavadní analýzy pracují se třemi hlavními trajektoriemi společenských změn:

- socioekonomický vývoj. Je charakterizován jako řada propojovaných změn zahrnujících technologické inovace, růst produktivity, zlepšování zdravotního stavu a zvyšování doby dožití (průměrné délky života), narůstající příjmy, zvyšování úrovně vzdělání, rostoucí přístup k informacím a rostoucí složitost (složitost) a komplexnost sociálních vztahů. Autoři – od Lewise, Rostowa, Bella, až po Rodnika, Hughese a Sena.
- změny hodnot. Přichází spolu se socioekonomickým rozvojem, když rozšiřující se trh a sociální mobilizace diverzifikují a intenzifikují lidské aktivity, jako jsou obchodní transakce a výzvy k občanským aktivitám. Tyto procesy posilují horizontální vyjednávací vztahy a oslabují vertikální autoritativní vztahy. Zmenšuje se tak potlačování lidské autonomie, rostou výzvy k přetváření hodnotových orientací směrem k rozvoji, který může být označen jako posilování „občanských kulturních“ (civic cultural) hodnot (Almond, Verba), „individuální modernity“ (Inkeles, Smith), „postmateriálních hodnot“ (Inglehart 1977 a d.), „liberálních hodnot“ (Büskling a d.), „sebe-vyjadřujících hodnot“ (Inglehart a Baker, 2000) apod. Bez ohledu na terminologii jde vesměs o to, že tradiční konformní hodnoty, které podřizovaly lidskou nezávislost humanitní (kulturní) disciplíně, se posouvají k emancipativním hodnotám, které zdůrazňují význam výběru (volby). Jde o proces, který autoři pojmenovávají jako „emancipative value change“ (snad: změna směrem k emancipativním hodnotám) .
- Změny sociálních a politických institucí. Jde o masivní trendy směřující k posilování demokracie. V posledních třech desetiletích jde o dva směry. Zřetelnější je posun mnoha autoritářských režimů k formálním demokraciím přijímáním demokratických ústav ve „třetí vlně demokracie“ (viz Huntington 1991 a také Soerensen 1993, Dorenspleet 2000 a další). Druhý směr, ne tak zřetelný, ukazuje na vývoj v zavedených (tradičních) demokraciích, v nichž od 70. let dochází k implementaci nebo rozšiřování institucí přímé demokracie

(Bronin 1999, Scarow 2001) a k rozvoji přímé občanské participace (Barnes a d. 1979, Dalton 2001, Norris 2002, atd.).

Jedno zjištění je ale podstatné: když se tyto trendy objeví – jednotlivě – mají tendenci ke vzájemné korespondenci. To není samo o sobě nové. „Jde ve skutečnosti o domyšlení klasické modernizační teorie podle zdravého rozumu.“ (Welzel, Inglehart, Klingemann, op. cit., str. 343) Nové je, že bylo empiricky prokázáno načítání těchto trendů.

Pro toto zjištění ale vlastně není teoretické východisko, pokračují Welzel, Inglehart a Klingemann..

Modernizační teorie argumentuje, že jsou uzavřené vztahy mezi socioekonomickým rozvojem, emancipačními hodnotami a stupni demokracie, ale nezdůrazňují společný zdroj těchto jevů.

Řada autorů, především v návaznosti na Lipseta, ukazuje, že socioekonomický rozvoj pomáhá založit či zpevnit demokracii. Jiní argumentují, že demokracie podporuje politickou stabilitu, podporuje lepší ekonomickou politiku a tak přispívá k socioekonomickému rozvoji. Další objevují, že socioekonomický rozvoj dává vyrůst „moderním“ hodnotám. A jiní konstatují, že „moderní“ hodnoty akcelerují socioekonomický vývoj. Další potom, že demokracie pomáhá „produkovat“ občanské hodnoty a jiní naopak, že rozvoj občanských hodnot udržuje politické elity pod tlakem, aby usilovaly o institucionalizaci demokratických pravidel a rostla tak účinnost demokracie.

Když Dahl (1998) tato protiřečení shrnul, vyvodil, že (podle Welzel, Inglehart, Klingemann, op. cit. str. 344) „podstata vztahů mezi socioekonomickou modernizací, demokratizací a tvorbou demokratické kultury je téměř stejně zmatená (nezřetelná) dnes jako před čtvrtstoletím.“

Autoři konstatují, že je to proto, že nikdo nezačal od nejzákladnější otázky. Co je společným jmenovatelem tvořícím základ socioekonomického rozvoje, emancipačních hodnotových změn a účinné demokracie?

Koncept odpovídající na tuto otázku je – podle Welzela, Ingleharta a Klingemanna - založen na principu „lidského výběru/volby“ (human choice). Už Lewis (1955) uvádí tento koncept jako implicitní pro teorii modernizace, avšak ne jako zdroj integračních změn socioekonomické struktury, politické kultury a institucionalizovaného řádu. Anand a Sen (2000) uvádějí, že „ lidský výběr“ nebo schopnost lidských bytostí vybírat život, který chtějí, by měl být

kriteriálním měřítkem sociálního pokroku. Spoluautoři tohoto konceptu tuto myšlenku sdílí, ale nabízejí koncept „lidského výběru“ komplexnější, protože do něj zahrnují i politickou kulturu.

Opírají se při tom o práci s empirickým materiálem. Lze říci, že právě tato práce je zdrojem pro následné koncipování obecných teoretických postupů.

Konkrétně jde o:

- srovnávání dat z World Values Survey spolu
- s daty o socioekonomickém rozvoji (podle Vanhanen 1997) a také
- občanská a politická práva měřená Freedom House a konečně
- posouzení korupce elit od Transparency International.

Na analýze dat ukazují, že takto pojatý a vykládaný („měřený“) koncept lidského rozvoje působí přes hranice národů, států, regionů a kulturních zón. Že je tento koncept lidského rozvoje zřejmě utvářen procesy, ve kterých socioekonomický vývoj a rostoucí emancipační obecné hodnoty vedou k rostoucí úrovni účinnosti demokracie, a že efekt emancipačních hodnot na účinnost demokracie se uskutečňuje přes jejich působení na integritu elit. Při tom pojem integrita elit (opak míry korupce elit) je faktor, který dělá formální demokracii účinnou. A, jak autoři shrnují, má v tomto konceptu rozhodující postavení.

Při tom jde o vztahy a souvislosti, který lze ve schematické podobě znázornit následovně:

Tab. č. 2: Koncept lidského rozvoje podle Welzela, Ingleharta a Klingemanna (op. cit., str. 346)

	Lidský rozvoj (Human development)		
	Ekonomický rozměr	Kulturní (hodnotový) rozměr	Institucionální rozměr
Součásti	Individuální zdroje	Emancipativní hodnoty	Práva zaručující svobodu
Utvářející procesy	Socioekonomický rozvoj	Emancipační kulturní změny	Demokratizace, rozšiřování práv
Sociální oblasti	Oblast prostředků /sociální struktura/	Oblast motivů /politická kultura/	Oblast práv /instituce vládnutí/
Převažující příčinná propojení	Vazba prostředky – motivy		Vazba motivy – pravidla
Základní (vnitřní - underlying) téma	Lidské výběry v masovém měřítku (Human choice on a mass level)		

Poznámka k Tabulce č. 2: V některých případech uvádíme i anglický základ českého překladu. Především tam, kde jde o ne zcela obvyklé výrazy či o výrazy, které nebyly dříve v textu zmíněné.

Z našeho hlediska je na tomto pokusu zásadní především to, že vznikl na základě práce se dvěma druhy pramenů. Jednak ze zkoumání hodnotových struktur, jejich shod a diferencí mezi národy a kulturami a rozvojem poznatků z těchto zkoumání na základě návratu k původním teoretickým konceptům a východiskům, jednak ze srovnávání empirických zjištění velkého rozsahu (založených vesměs na práci s hromadnými daty) a dlouhodobě sledovaných a vyhodnocovaných – původně samostatně, následně ve vzájemných souvislostech. Jde o výsledek procesů poznávání od teoretických východisek, přes empirická zjištění dílčí, zpět k teoretickým poznatkům a jejich ověřování v širších souvislostech a záběrech, až ke koncipování snah o ucelenější teoretickou výpověď o současných společenských změnách.

Na prezentaci konceptu vycházejícího z dlouhodobých výzkumů R. Ingleharta je dobře patrné, že důsledný a dlouhodobý výzkum může být zdrojem růstu poznávání. Nebo také jak tento dlouhodobý výzkum může vést k „ucelenému bludu“ – to když převáží věcné a hlavně metodické námitky vůči prezentovanému modelu. Rozhodně je ale možné na prezentovaném konceptu dobře ukázat fakt, že práce s výsledky řady korektních empirických výzkumů může být zdrojem i pro metodologické a teoretické postupy, které není užitečné zcela přehlížet.

4. 1.3 Koncept Geerta Hofstede

I Geert Hofstede v závěru svých analýz koncipuje obecnou teorii vývoje a diferencí kultury. Jde však o postup odlišný proti Inglehartovi.

Hofstede přistupuje ke zkoumání hodnot jako jednoho z procesů poznávání a měření „mentálních programů u lidí“. Mentální programy v sobě zahrnují hodnoty a kulturu.

Při objasňování „mentálních programů“ užívá Hofstede spíše podobenství. Nicméně z dalšího snad bude patrné, jak je chápe. (Či přesněji – jak jsem je z jeho textů pochopil.)

Mentální programy mohou být nalezeny v úrovni universální, kolektivní a individuální.

G. Hofstede připomíná (op. cit. str. 2), že sociální systémy mohou existovat jen proto, že lidské chování není nahodilé, ale do určité míry předvídatelné. Je tomu tak mj. i proto, že naše mentální programy – software naší mysli (podle Hofstede, 1991) – jsou fyzicky předurčeny stavem našich mozkových buněk. Zároveň ale platí, že naše mentální programy nemůžeme přímo zkoumat. Všechno, co můžeme pozorovat je chování: slova a skutky.

Odkazuje na etologii (především na texty K. Lorenze, D. Morrise a Ireneus Eibl – Eibesfeldové), jako na zdroj poznatků o univerzální úrovni mentálních programů. Etologické poznatky současně poukazují na biologické diferencí individuí, především na unikátnost jedinců a způsobů a postupů jejich učení. Přejít od individuálního ke kolektivnímu lze - v návaznosti na Durkheima (1895/1937) – vysvětlit sociálně. Společnosti, organizace a skupiny jsou cestami konzervujícími a předávajícími mentální programy z generace na generaci. („s urputností, která je často podceňována“, dodává Hofstede na str. 3 jeho stěžejní práce.)

Tento koncept „kolektivního programování mysli“ přibližuje Hofstede poukazem blízkost s konceptem „habitu“, jak jej vymezil Bourdieu /1980/ „Určité podmínky existence produkují HABITUS, tj. systém stálých a přenosných tendencí. Habitus ... má funkci základu pro praxi a představy ... které mohou být kolektivně harmonizovány bez přítomnosti dirigenta.“ (Bourdieu P., 1980. *Le sens pratique*. Paris: Editions de minuit. str. 88 – 89.)

Kolektivní mentální programy se učíme celý život, ale většinu jejich základních součástí (nutných pro náš život ve společnosti) získáváme ve velmi mladém věku. Rodíme se – jako většina vyšších živočichů – jako velmi nekompletně naprogramovaní. Během prvních deseti let života získáme neuvěřitelné schopnosti k absorbování základního učení: tyto schopnosti časem mizí. (Hofstede uvádí japonské přísloví, které říká: „Duše tříletého s ním zůstává až do sta let.“)

Hodnoty se mohou vztahovat k vytouženému (přání, chtěné...to the desired) nebo k žádoucímu (vyžadovanému, vhodnému ...to the desirable) a to nejsou ekvivalenty.

Hodnoty jsou v rámci Hofstedeho přístupu spolu s kulturou klíčovými koncepty pro objasnění mentálního softwaru.

Hodnoty jsou individuální stejně jako kolektivní. Jde o – jednoduše řečeno – „široké tendence preferovat určité podoby událostí před jinými“ Jde o zjednodušenou verzi antropologické definice Kluckhohnovy: „Hodnota je koncept, explicitní či implicitní, příznačný pro jednotlivce nebo pro charakteristiku skupiny, jehož dosažení ovlivňuje výběr z možných způsobů, prostředků a podob ukončení činností.“ (Str 395.

Kluckhohn C. 1967. Values and value – orientations in the theory of action: An exploration in definition and classification. In Parsons, T., Shills E.A. (Eds). Toward a general theory of action. Cambridge, MA: Harvard University Press, str. 388 – 433. První vydání 1951.

Dále při prezentaci toho, jak chápe hodnoty, odkazuje Hofstede na Rokeache (1972), který píše (str. 159 – 160). Když říkáme, že osoba „má hodnotu“ znamená, že říkáme, že má trvalou víru, že zvláštní způsob chování nebo konečné existence je osobně a sociálně preferován před jinými způsoby chování či konečnými podobami existence.“

Vztah takto koncipovaných hodnot vůči mentálním programům je nespecifikovaný: určité hodnoty mohou vést k různým aktivitám v různých situacích. Pro více specifický mentální software užívá - jak to vidí Hofstede - Rokeach a další autoři pojmy postoj a víra.

Hodnoty mají svůj stín – pól plusový a mínusový. Týkají se takových skutečností, jako jsou polarity:

Zlo a dobro

Špína a čistota

Nebezpečí a bezpečí

Slušnost (mravnost) a neslušnost

Ohavnost a krása

Nepřirozené a přírodní

Nenormální a normální

Paradoxní a logické

Iracionální versus racionální

Morální a nemorální

Protože hodnoty získáváme především v počátku našeho života, mají – podle Hofstedeho – spíše iracionální jádro a zdůvodnění. I když je sami chápeme jako zcela racionální. V tomto smyslu platí, že hodnoty určují definici naší subjektivní racionality.

Hodnoty jsou konce, ne prostředky, a jejich přijímání jako žádoucích je buďto nevědomé, nebo se zdá přímo odvozováno ze zkušenosti či od nějaké vnější autority. Tady Hofstede odkazuje na Bem D.J., 1970. Beliefs, attitudes, and human affairs. Belmont, CA: Brooks/Cole, str. 16).

Při tom citovaný Bem označuje první typ hodnot, tedy nevědomě přijímané hodnoty, jako regulativy, jako víry bez řádu a druhý typ jako víry prvního řádu, ve smyslu prvního plánu a regulátoru.

Naše hodnoty uspořádáváme do vzájemných vztahů a hierarchií, což ale neznamená, že tyto systémy jsou harmonické. Většina lidí současně vyznává řadu konfliktních hodnot – jako třeba současně svobodu a rovnost. Náš vnitřní konflikt hodnot je jedním ze zdrojů nejistot v sociálních systémech. Změny ve vnímání situace mohou rozhoupat rovnováhu ve vnitřním hodnotovém konfliktu – zvláště, když tuto situaci chápeme jako důležitou nebo kritickou. Pojem hodnota či hodnoty se používá ve všech sociálních vědách (antropologie, ekonomie, politické vědy, psychologie a sociologie) v různých významech, které však nejsou bez vzájemných vztahů.

Hodnoty mají jak intenzitu, tak směr (řízení, direction). C. Kluckhohn v citovaném sborníku editovaném Parsonsem a Shillsem (1967, str. 413 – 414), mluví o „intenzitě“ a „způsobech“ (intensity and modality) hodnot.

Když „máme“ hodnotu, to znamená, že daný případ, k němuž se toto „vlastnictví hodnoty“ vztahuje, má pro nás nějakou relevanci, významnost (intenzitu) a že se identifikujeme s nějakými jeho výsledky jako dobrými a jinými jako špatnými. V určitých primitivních společnostech je „čarodějnictví“ současně významné a dobré. Ve středověké Evropě to bylo významné a špatné. Pro většinu z nás je to nevýznamné.

Stěžejní význam přikládá Hofstede rozdělování hodnot podle toho, co si lidé aktuálně přejí (chtějí je - desired) a podle toho, co si myslí, že by si měli přát (vyžadované - desirable). Toto rozdělení překládám jako hodnoty chtěné (přané, čili to, co chci, co považuji za hodnotu) a hodnoty vyžadované (to, co

mám považovat za hodnotu, co se ode mne očekává, že za hodnotu budu považovat).

Tyto dimenze nejsou nezávislé, ale nejsou ani totožné. Nerozlišování mezi těmito rovinami je (Hofstede odkazuje na Levitin, 1973, str. 497)

„pozitivistický klam“, čili fikcí o možnosti ztotožnění reality a sociální žádostivosti .

Pojem „social diserability“ je používán ve dvojím smyslu. Jednak jako kvalita určitých indikací měření, jednak jako osobní konstrukt respondentů. (Hofstede tu odkazuje na text Philips, D. L., Clancy, K. J. 1972, Some effects of „social diserability“ in survey studies. In American Journal of Sociology, 72, str. 921 – 940. Tento text je ze str. 923)

Při studiu hodnot je však otázka po vyžadovaném (desirable) naprosto respektovatelná. Jde o část studia pojmů. Ve studiu hodnot je třeba vždy a zřetelně respektovat, že se musíme zabývat dvěma druhy hodnot.

Konkretizace „rozdílů mezi chtěnými (desired) a vyžadovanými (desirable) hodnotami a na toto rozdělení navazující diference ve zkoumání hodnot ukazuje následující schéma. (Hofstede, op. cit. str. 7)

Tabulka č. 3: Schéma diferencí souvislostí rozdělení hodnot mezi chtěné (desired) a vyžadované (desirable)

<i>Podstata hodnoty (Nature of a Value)</i>	<i>Chtěné (The desired)</i>	<i>Vyžadované (The desirable)</i>
Rozměr hodnoty	Intenzita	Směr (direction)
Podstata odpovídající normy (této) hodnoty	Statistická, fenomenologická, pragmatická	Absolutní, deontologická, ideologická
Odpovídající chování	Výběr a diferencované úsilí alokace	Souhlas či nesouhlas
Dominantní výstup	Činy a nebo slova	Slova
Výrazy využívané pro nástroje měření	Důležitý, úspěšný, atraktivní, preferovaný	Dobry, spravny, souhlas, mělo by, kondicionály
Afektivní významy těchto výrazů	Aktivita a hodnocení	Jen hodnocení
Osoby, k nimž se vztahují nástroje měření	Já, ty	Lidé všeobecně

Vztahy mezi různými liniemi v tomto zobrazení jsou pravděpodobnostní, ne rigidní (přímé).

Jsou rozeznatelné rozdíly mezi aktuálním chováním (skutky) a chtěným, ale jde o odlišné difference než mezi chtěným a vyžadovaným. Normy pro vyžadované mohou být uceleně rozpoznány z chování. Ideologická indoktrinace bude snadněji rozpoznatelná z vyžadovaného než ze chtěného; je možné, že se bude rozšiřovat propast mezi nimi, bez změny chtěného. Diskurz – formy textů a vyprávění, která sociální aktéři užívají pro různé příležitosti – odrážejí vyžadované víc než je to rozpoznatelné ze chtěného.

Uvedené rozdělení hodnot na ty, které si přeji a ty, které jsou vyžadovány, spolu s navazujícími souvislostmi, je základním východiskem zkoumání hodnot podle G. Hofstede. V tomto schématu se skrývají vlastně všechny podstatné dimenze přístupu ke zkoumání hodnot, které Hofstede postupně rozvádí až do podoby indikátorů. Kromě jedné, avšak zásadní. Totiž – shody v proudu zkoumání hodnot a kultury. Bez objasnění alespoň základních přístupů ke zkoumání kultury, které Hofstede používá, není možné objasnit ani jeho přístup ke zkoumání hodnot.

Hofstede sám používá vedle výzkumu hodnot – a pro jeho potvrzení a možnost rozpoznání a interpretace! – koncept výzkumu kultury.

Pracuje zde s pěti základními rozměry charakteristik kultury současných společností. Jde jednak o přístupy, ale zároveň o seskupení kritérií, která jsou v celku s to charakterizovat (podle Hofstedeho) rozhodující dimenze dané (tedy: každé) národní kultury.

Jako rozhodující dimenze charakterizující podobu kultury – a zároveň jako rozhodující proudy poznávání hodnot příznačných pro danou společnost a její kulturu – uvádí Hofstede (str. 28 op. cit) tyto rozdíly:

1. rozdíly v moci, které se vztahují k odlišnému řešení základních problémů nerovností mezi lidmi
2. podoba a úroveň „vyvarování se nejistotě“, která se vztahují k úrovni stresu ve společnosti tváří v tvář neznámé budoucnosti
3. lokalizace na spojnici individualismus versus kolektivismus, které se odrážejí zvláště v míře integrace jedinců do primárních skupin
4. lokalizace na spojnici mezi maskulinitou a feminismem (dimenze genderová), která se odráží v rozdělení emočních rolí mezi muže a ženy

5. lokalizace na spojnici mezi dlouhodobými či krátkodobými orientacemi, které se odrážejí ve výběru jádra lidského usilování – zda půjde o orientace na budoucnost nebo na současnost.

Těchto pět dimenzí je empiricky ověřitelných a validizovatelných a každá země je lokalizovatelná na škálách mezi těmito dimenzemi..

Těchto pět dimenzí je zároveň pět rozměrů obsahové náplně indikátorů na zkoumání hodnotových orientací. A to při využití základní dichotomie, tedy hodnot chtěných a vyžadovaných.

I Hofstede pracuje s velkými empirickými sociologickými výzkumy. Celé jeho stěžejní dílo – z nějž zde především čerpáme – podává zprávu z řady výzkumů, mezi nimiž hraje rozhodující výzkumy zabezpečené firmou IBM. (Je třeba připomenout, že v mnoha směrech šlo o výzkumy, které měly pro IBM význam obecného poznávání trendů a obsahů trhů, jako výsledků předvídatelného chování na základě poznání hodnot a shod či rozdílů v kulturách.) Těchto výzkumů bylo několik (v letech 1966 a 1967 a v letech 1971 až 1974) a zahrnovaly zprvu 40 zemí, pak ještě dalších 35 zemí. V prvním kole šlo o přibližně 30 000 respondentů, ve druhém kole o dvojnásobek s tím, že polovina z nich byla ze zemí, kde se uskutečnilo první kolo. Podklady pro sběr dat zahrnovaly zprvu 187 otázek, později o něco méně. Opakované výzkumy v letech 1981 a 1982 a 1994 se zabývaly některými nekompatibilními indikátory, ale jádro cca 80 znaků zůstalo zachováno.

Pro analýzu hodnot a kultur bylo využito právě především oněch 80 znaků. Šlo o znaky seskupené především kolem zkoumání cílů, spokojenosti s jejich naplňováním, obecně víry a základními charakteristikami socializace, přičemž významné místo měly orientace vázané na pracovní působení a aktivity. Tyto znaky sloužily v různém směru²⁷, ale rozhodující význam měl fakt, že se koncentrovaly na konstrukci indexů pro každou z pěti rozhodujících dimenzí kultury.

Specifikaci výsledků, k nimž dochází G. Hofstede po dlouholeté práci s uvedenými skupinami indikací je možné přiblížit s využitím schematického vyjádření, které Hofstede uvádí na str. 443 citované knihy.

²⁷ Bylo by možné uvést strukturu indikátorů a propočtů těchto indexů. Ale nejde v tomto textu o meritorní poznatek, protože zde ani neprezentujeme žádné výsledky Hofstedeho výzkumů.

Tabulka č. 4: Schematické vyjádření krajních podob výhod soutěžení odlišných kulturních profilů při mezinárodních charakteristikách

<i>Rozdíly v moci jsou malé:</i>	<i>Rozdíly v moci jsou velké:</i>
-převzetí odpovědnosti	- disciplína
<i>Vyvarování se nejistotě je slabé:</i>	<i>Vyvarování nejistotě je silné:</i>
- základní inovace	- precizace
<i>Kolektivismus:</i>	<i>Individualismus:</i>
- angažovanost zaměstnanců	- mobilita manažerů
<i>Feminizace:</i>	<i>Maskulinizace:</i>
- osobní služby	- masová produkce
- produkce navazující na zvyklosti	- efektivita
- zemědělství	- těžký průmysl
- potraviny	- chemie
- biochemie	- těžká chemie
<i>Krátkodobá orientace:</i>	<i>Dlouhodobá orientace:</i>
- rychlá adaptace	Vývoj nových trhů

Jde vlastně o skelet „velké teorie“. Ostatně Hofstede nezůstává „jen“ u tohoto schematického vyjádření podstatných obecných poznatků a důsledků ze svých dlouhodobých analýz. Doplňuje zjištěné a mnohokrát ověřené poznatky o charakteristiky z jiných zdrojů, především z mezinárodních ekonomických statistik, takže i tady lze sledovat vztahy mezi výší a dynamikou HDP a jednotlivými indexy v uvedených pěti dimenzích kultury a hodnot, ale také se specifickými údaji pro jednotlivé oblasti ve sledovaných zemích. (Například podíly žen v parlamentech ve vztahu k indexu genderových hledisek, atd.) Velmi podstatné je srovnávání dlouhodobě ověřených zjištěních v jednotlivých oblastech (hlediscích) zkoumání hodnot a kultury s výsledky desítek jiných výzkumů. Tady se nabízí nepřeberné možnosti srovnávacích analýz. (A mimo jiné i obtížnost a metodická nevybavenost pro taková srovnání.)

Na rozdíl od jiných přístupů k výzkumu hodnot věnuje Hofstede velkou pozornost i metodice sběru dat. Jednak potvrzuje nezbytnost odlišení různých technik sběru dat pro jednotlivé části výzkumu hodnot, navrhuje i které vědy a jaká paradigmatata v nich jsou pro výzkum té či oné úrovně zkoumání kultury a hodnot vhodnější, ale především se zabývá detailním rozbohem a návrhy na přístupy k respondentům, které by co nejvíc „odstínily“ vliv tazatele i vliv žádaných hodnot na chtěné a naopak. A to od vlivů kultury a místa, až po vlivy jazyka a času sběru dat.

Podali jsme jen stručný obrys přístupu G. Hofstede ke zkoumání hodnotových struktur a orientací ve společnosti a společnostech. Jde o přístup poněkud odlišný od ostatních, přinejmenším proto, že explicitně spojuje výzkum hodnot s jejich kulturním určením. Podstatná je také olbřimi aktivita autora, pro kterou je snad nejvíc ze srovnávaných autorů příznačné trvalé zdokonalování přístupu, trvalé ověřování jeho kroků – od komunikace tazatele s respondentem, až po konfrontování umělých agregátů, čili především indexů pro atributy kultury a hodnot, s indikacemi odjinud. (Hlavně z jiných výzkumů, ale také z poznatků zjištěných jinými postupy analýzy než sociologickými či antropologickými.) Především proto není možné v tomto textu podat ucelenější informaci. Výrazně by to přesáhlo zacílení a možnosti tohoto textu. Hlavně šíří záběru a také rozsahem.

4.1.4 Koncept S.H. Schwartze

Poslední z „velkých“ postupů zkoumání hodnotových struktur v současné sociologii a sociální psychologii, které pracují s velkými soubory dat, s kvantitativní analýzou a s pokusy o výpovědi o hodnotových strukturách celých státních společenství a civilizačních zón, je postup spojený s prací profesora Jeruzalemské univerzity Shaloma H. Schwartze.

I tady budeme prezentovat jeho koncept v celku, tedy s inspirací několika prameny, aniž bychom soustavně citovali.²⁸

²⁸ Hlavně se opíráme o texty: Schwartz, S. H. 1992. Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In Zanna M (Ed.) Advances in experimental social psychology, vol. 25. str. 1 – 65 a Schwartz, S. H. 1994. Are there

S odkazem na Rokeache a další (včetně Shillse – editora Mezinárodní encyklopedie sociálních věd, vydané Macmillanem) pracuje Schwartz vlastně se shodným východiskem jako Inglehart. Totiž – cituje Rokeache - že „koncept hodnot, víc než každý jiný, by mohl obsadit centrální pozici ...mezi možnostmi sjednocení zdánlivě rozdílných zájmů všech věd zabývajících se lidským chováním.“ Nahlíží na hodnoty jako na jeden ze základních stavebních kamenů možného porozumění společnosti.

Pracuje s hodnotami jako kritérii užívanými lidmi pro výběr a ospravedlňování činností a pro oceňování lidí (včetně sebe sama) a událostí. Tedy spíše jako s kritérii než jako inherentními kvalitami předmětů.

Srovnává řadu projektů zaměřených na význam hodnot v různých kontextech a shrnuje, že vlastně měly odpovědět na tři otázky:

1. Jak jsou hodnotové priority jednotlivců ovlivňovány jejich sociálními zkušenostmi? Nebo také jak jejich společné prožitky a postavení v sociální struktuře ovlivňuje jejich hodnotové priority? A také jak zvláštní zkušenosti individuů (např. traumata, vztahy s rodiči, imigrace, apod.) ovlivňují jejich priority?
2. Jak vliv mají u jednotlivců jejich hodnotové priority na jejich orientaci v chování a ve výběrech? Tedy jak hodnotové priority ovlivňují ideologie, postoje a akce v politické, náboženské, enviromentální a jiných oblastech?
3. Otázky spojené s mezikulturními a mezinárodními rozdíly v hodnotových prioritách a hledáním některých jejich příčin a důsledků. Odkazuje na Hofstedeho (1980) a další (zajímavé je, že vůbec neuvádí Ingleharta), když mluví o kulturních rozdílech.
Specifikuje aspekty, na něž je nutné – pro možnost odpovědí na tři uvedené základní otázky – podat odpovědi opřené o empirická zjištění. Totiž:
 - Jaký je obsah hodnot? Pro to je nezbytné nejprve identifikovat základní obsahy lidských hodnot. Jaké typy hodnot jsou pravděpodobně rozpoznatelné a

užívané ve formě priorit uvnitř a mezi kulturami? Co může určovat podstatu obsahu těchto hodnot? Mají hodnoty nějakou obecnou sadu typů?

- Jde o úplné vyjádření? Můžeme takový úplný seznam typů identifikovat? Čili – zahrnuje taková sestava všechny typy hodnot, které jednotlivci chápou přinejmenším jako atribut působení či jako součást kritérií hodnocení?
- Shoda významů: mají hodnoty stejný či podobný význam mezi různými skupinami či osobnostmi, které jsou předmětem studia? Minimální shoda významů hodnot je *conditio sine qua non* pro efektivní mezikulturní srovnávání. Podobně uvnitř jedné kultury mezi věkovými, genderovými vzdělanostními a dalšími skupinami.
- Hodnotová struktura: konzistentní konflikty a porovnávání srovnatelnosti mezi hodnotami (tj. konflikty mezi nezávislostí a konformitou, srovnatelnost mezi rovností a užitečností) mají význam pro strukturu významů, které působí na vztahy mezi jednotlivými hodnotami. Existuje taková hodnotová struktura? A je univerzální?

Při tom je pro interpretaci zjištění naplňujících tyto aspekty hlavních otázek spojených se zkoumáním hodnot nutné brát v úvahu pět rysů, které jsou uvnitř či za hodnotami (Připomíná v této souvislosti starší texty, které na toto téma zpracoval s Bilským z let 1987 a 1990). Řeháková (2006) o nich mluví jako o formálních vlastnostech hodnot:

- jde o koncepty (pojmy) nebo víry (přesvědčení);
- vztahující se k žádoucímu konci stavů či chování;
- přesahující určitou specifickou situaci ;
- sloužící jako zdroj výběru či ocenění nějakého chování či události;
- a jsou uspořádány podle relativního významu, důležitosti.

Od postojů se liší přinejmenším obecností a abstraktností (viz vztah k transcenci) a silou (viz poměrně velká významnost a hierarchizace hodnot) projevující se v jejich relativně stabilní hierarchické uspořádanosti. Cíle hrají podstatnou roli a slouží mj. jako zdroje koncipování typů různých obsahů hodnot. V této souvislosti lze formulovat tři velké skupiny cílů, či – jak uvádí Řeháková (op.cit. 2006, str. 108) – tři univerzální požadavky lidské existence:

- vycházející z přírodní povahy jednotlivce jako biologického organismu,
- z potřeb koordinace či směřování k rovnováze sociálních interakcí,

- z potřeb přežití a zabezpečení zájmů skupin.

Výsledkem je, podle Schwartze (1992) osm podob motivačních typů hodnot: prosocial (orientovaný na sociální, pro-sociální); restrictive conformity (omezující přizpůsobivost, restriktivní konformizmus); enjoyment (požitek); achievement (výkonnost, úspěch); maturity (zralost); self – direction (samostatnost, sebeřízení); security (bezpečnost); power (moc). Tyto motivační typy jsou dále zpřesňovány, specifikovány, s cílem dosáhnout jejich empirické uchopitelnosti, a vnitřně diferencovány.

Postupující empirické výzkumy (nejprve v 7 kulturně a civilizačně odlišných zemích) přinesly především trojí důsledky pozměňující původní předpoklady:

- specifikace dynamických vztahů mezi hodnotovými typy: činnosti konané ve snaze o dosažení každého z typů mají totiž psychologické, praktické a společenské důsledky, které mohou být v souladu nebo v konfliktu se snahou o dosažení jiných typů hodnot. Ukazuje se spíše, že existuje silná tendence k univerzalizmu kompatibility mezi typy podporujícími bezproblémové sociální vztahy (bezpečnost, restriktivní konformizmus, pro-sociální typ) a také mezi těmi, které se týkají posílení ega (úspěch, požitek) a těmi, které vyjadřují důvěru ve vlastní jedinečnost (zralost, samostatnost).

Naproti tomu silná tendence k univerzalizmu konfliktu mezi důrazem na nezávislost myšlení a jednání a konformní sebekontrolu (samostatnost proti restriktivnímu konformizmu) a také mezi zájmem o druhé a sledování osobního úspěchu (pro-sociální typ proti úspěchu).

Dále velká seskupení na krajnostech: jedna krajnost požitek, úspěch, samostatnost, druhá krajnost pro-sociální, restriktivní konformizmus a bezpečnost. Zralost mezi těmito krajnostmi.

- odvození dvou zcela nových typů, které do té doby nebyl v literatuře zmiňován ani empiricky studovány. Totiž: tradice a stimulace. Plus byla vznesena otázka po zahrnutí spirituality a modifikace čtyř dřívějších typů. Původních osm typů se rozrostlo na jedenáct.
- Konečně: po dalším kole empirických šetření na celém světě - se došlo k 10 typům. (Schwartz 1992²⁹).

²⁹ Schwartz S.H. 1992. Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries“. In Zanna M. (ed.) Advances in experimental social psychology. Vol 25, New York: Academic Press. Pp. 1 - 65

Řeháková (op.cit, 2006) konstatuje, že nové změny vedly k formulaci nových hypotéz a posléze i teorie.

Tak hodnoty, které slouží primárně individuálním zájmům (moc, úspěch, požitkářství, stimulace, samostatnost) tvoří souvislou oblast, která leží proti jiné souvislé oblasti, tvořené třemi typy hodnot sloužícím primárně kolektivním zájmům (benevolence, tradice, konformismus). Univerzalismus a bezpečnost slouží oběma zájmům a jsou umístěny na hranicích mezi těmito oblastmi. Nejpravděpodobnější oblast spirituálního typu je někde v kolektivní oblasti, snad mezi benevolencí a tradicí, možná je umístění i mezi benevolencí a univerzalizmem.

Schematické vyjádření shrnuje celkový operacionalizaci blízký výklad konceptu zkoumání a měření hodnot, jak je Schwartz zformuloval na konci osmdesátých let dvacátého století a několik dalších let empiricky ověřoval. Jde zároveň už o základ hypotéz a dalšího algoritmu výzkumu.

Následující tabulka je ze str. 6 – 7 citovaného Schwartzova textu z roku 1992.

Tabulka č. 5: Schema motivačních typů a hodnot pro zkoumání hodnot podle Schwartze

<u>Motivační typ a hodnota</u>	
<u>Primární</u>	<u>Sekundární</u>
Sebeřízení	
Svoboda	-
Tvořivost	-
Nezávislost	-
Výběr vlastních cílů	-
Zvědavost (curiosity)	-
Seberespekt	-
Stimulace	
Míra vzrušení v životě (An exciting life)	-
Proměnlivost života (A varied life)	-
Smělost (daring)	-
Hedonizmus	
Potěšení (pleasure)	-
Užívání si života	-
Výkon, úspěch (achievement)	
Ctižádost	-

Vliv	moc
Schopnost	-
Úspěšnost	-
Inteligence	sebeřízení,
Univerzalismus	
Seberespekt	-
Moc	
Sociální moc (social power)	-
Bohatství	-
Autorita	-
Ochrana vlastního image na veřejnosti	bezpečnost
Sociální rozlišování	výkon,
úspěch	
Bezpečnost	
Národní bezpečnost	-
Vzájemná výměna přízně	konformita
Bezpečnost rodiny	-
Vědomí příslušnosti	-
Sociální řád	-
Zdraví	hedonismus
Bezúhonnost (clean)	konformita
Konformita	
Poslušnost	-
Sebekázeň	-
Zdvořilost	-
Úcta ke starším	tradice
Tradice	
Úcta k tradici	-
Zbožnost	spiritualita
Přijetí životního údělu	spiritualita
Stud	konformita
Umírněnost	bezpečnost
Spiritualita	
Duchovní život	-
Význam v životě (meaning in life)	univerzalismus
Vnitřní soulad	univerzalismus, bezpečnost
Nezaujatost (detachment)	-
Benevolence	
Ochota pomáhat (helpful)	-
	Pokračování Tab. č.
3	
Odpovědnost	konformita
Odpouštění	-
Čestnost	-
Loajalita	konformita
Zralost lásky	univerzalismus
Opravdové přátelství	-
Univerzalismus	
Rovnost	-
Spojení s přírodou	spiritualita

Moudrost	-
Svět krásy	-
Sociální spravedlnost	-
Snášelnivost	-
Ochrana přírody	-
Svět v míru	-

Celkem 11 typů a 56 hodnot.

Názvy hodnot samozřejmě neříkají nic o použitých stupnicích jejich přijetí, ale to, že vždy jde o měření míry přijetí této hodnoty a daného motivačního typu ve vztahu k jiným, je samozřejmé. Vesměs jsou pro jednotlivé indikátory používány devítistupňové škály.

Motivační typy slouží jako základ agregátů.

Na celý problém Schwartz nahlíží v dimenzi slučitelnosti či konfliktu.

Kombinací těchto dvou hledisek vznikají přístupy ke konstrukci souhrnných agregátů a zároveň ovšem základní obecné hypotézy.

Předpokládá devět sestav porovnávání slučitelnosti: moc a úspěch (obojí vyjadřují sociální nadřazenost a respekt); úspěch a hedonismus (obojí je zaměřeno na vlastní prožitky); hedonismus a podněcování (čili: požitkářství a stimulace: obojí má za následek touhu po povzbuzování citové příjemnosti); podněcování a sebeřízení (obojí zahrnují vnitřní motivaci po zvládnutí a otevřenost ke změně); sebeřízení a univerzalismus (obojí vyjadřuje spolehnutí se na vlastní posouzení a potěšení z rozmanitostí života); univerzalismus a snášelnivost (obojí se zajímají o rozvoj jiných a transcendenci sobeckých zájmů – většina duchovních hodnot sem také patří); tradice a konformita (obojí zdůrazňují sebeomezování a podřízenost – to zdůrazňuje také mnoho duchovních hodnot); konformita a bezpečnost (obojí dává přednost řádu a harmonii ve vztazích); bezpečnost a moc (obojí dává přednost vyhýbání se nebo překonání hrozby nejistoty kontrolou vztahů a zdrojů).

V konfliktech jde hlavně o čtyři podoby:

- sebeřízení (samostatnost) a podněcování (stimulace) proti konformitě, tradici a bezpečnosti;
- univerzalismus a snášelnivost (benevolence) proti úspěchu a moci;
- hedonismus (požitkářství) proti konformitě a tradici;
- duchovnost (spiritualita) proti hedonismu (požitkářství), moci a úspěchu.

V teoretické struktuře jednotlivých motivačních typů – Schwartz pracuje s deseti, protože na jedné straně podle něj spiritualita splývá s univerzalizmem, na druhé straně prochází všemi hodnotami, takže se mezi empiricky zachytitelnými motivačními typy spiritualita sama o sobě neobjevuje, ale je rozložena především do „univerzalizmu“, „benevolence“ a „tradice“ – předpokládá vlastně rovnocenné a vyvážené zastoupení všech.

Aplikace modelu ve 20 zemích (na 36 souborech) přinesla obrovské množství poznatků. Jejich zpracování patří rovněž do „kuchyně“ tohoto modelu a pracuje s dvourozměrnou analýzou založenou na testování nejmenších vzdáleností mezi indikátory v daném prostoru. Mezi základní metodologické poznatky (které zpětně pozměňují výchozí model) patří především:

- Prostor nesestává z deseti rovnocenných a vzájemně podobných motivačních typů hodnot, ale a/ jednotlivé prostory pro jednotlivé motivační typy jsou různě velké; b/ předěly mezi nimi nemají obvykle podobu přímek, ale křivek (nejsou tedy stejným způsobem ohraničené); c/ konformita a tradice se spojily vlastně do jednoho společného prostoru s tím, že hodnoty utvářející motivační typ „konformita“ jsou lokalizovány blíže středu, zatímco ty, které tvoří „tradici“, jsou od něj vzdálenější. Jsou však ve společné výseči, takže celkem je výsečí devět a ne deset.
- Předěly mezi jednotlivými motivačními typy nejsou stejně silné. Jasně jsou předěly mezi seskupeními těchto typů: do jednoho „seskupení“ patří konformita, tradice a bezpečnost, do druhého univerzalismus a benevolence a konečně do třetího sebeřízení, stimulace, hedonismus, úspěch a moc. (S tím, že tady jsou slabší vnitřní předěly, které toto třetí seskupení dále dělí na: sebeřízení spolu se stimulací, úspěch s mocí a samostatné místo – mezi těmito dílčími skupinami, tedy snad i jako svorník mezi nimi – zaujímá hedonismus).
- Motivační typy hodnot lze lokalizovat do osového pole. Vertikální osu tvoří spojnice mezi sebepřesahem (transcendencí) a vývojem sebe sama, jde tedy o osobnostní osu. O osu, která vyjadřuje hodnotové směřování individua „vůči sobě samotnému“. Horizontální osa je lokalizována mezi otevřeností ke změnám na jedné straně a konzervací situace na straně druhé. Jde o osu hodnotového směřování individua „vůči vnějšímu světu“. Platí, že proti sobě na vertikální ose stojí motivační hodnoty universalismus s benevolencí proti úspěchu a moci. Naproti tomu na horizontální ose figurují krajnosti sebeřízení

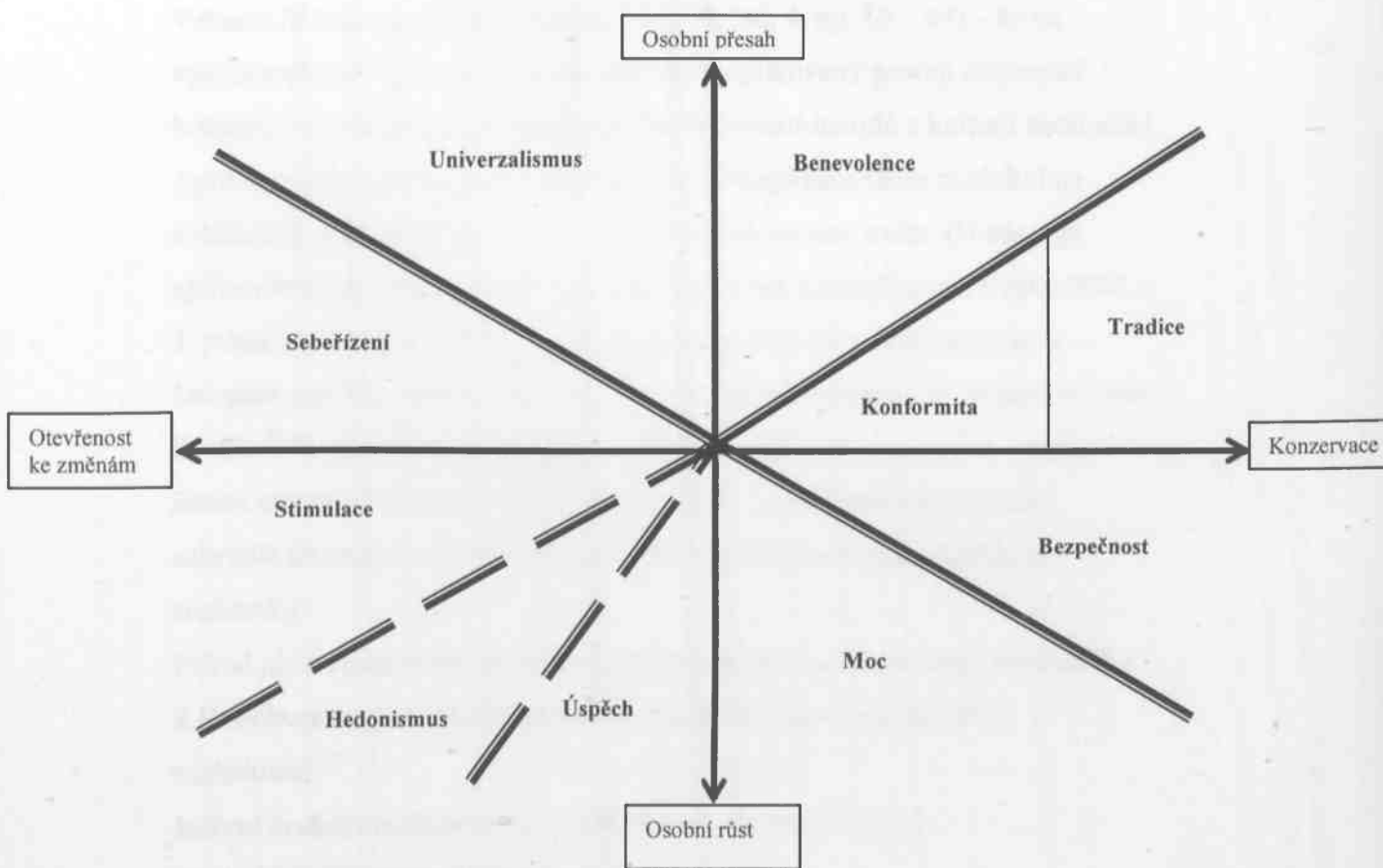
a stimulace (nejbliže pólu „otevřenost vůči změnám“) a konformita s tradicí a bezpečností, které jsou naopak nejbliže konzervaci daného stavu.

Avšak data z řady i opakovaných empirických výzkumů současně nepřinesla poznatky, že by nějaký hodnotový typ chyběl.

Grafické vyjádření ukáže rozložení jednotlivých motivačních typů hodnot, ke kterému Schwartzův tým dospěl jako základu teoretických východisek dalšího výzkumu hodnotových orientací. A mj. také na základě zpracování výsledků empirických výzkumů.

Graf je převzat z op. cit Schwartz, 1992, str. 45.

Graf č. 1: Grafické vyjádření empiricky zjištěných vztahů mezi typy hodnot

B. Řeháková prezentuje toto schéma v podobě kruhového grafu a upozorňuje, že kružnice vyjadřuje uspořádání typů hodnot v motivačním kontinuu. Devět výšečí na sebe navazuje. Řeháková (op. cit. str. 112) uvádí: „...začneme-li

například u univerzalizmu, je další výšečí benevolence, ve třetí jsou hodnoty dvě, konformizmus, který je blíže středu kruhu a tradice, která je blíže okraji kruhu. Ve čtvrté výšečí je umístěna bezpečnost, následuje moc, úspěch, požitkářství, stimulace a v deváté výšečí je samostatnost. Čím blíže si jsou kterékoliv dva typy hodnot v libovolném směru kolem kruhu, tím podobnější si jsou jejich motivace, čím si jsou vzdálenější, tím protichůdnější jsou jejich motivace.“ A přidává poznatek (podle Schwartz, S.H. 2001.³⁰), že „Dosavadní výzkumy v 18 zemích ukazují, že soubor deseti hodnotových typů je úplný. Ve všech výzkumných souborech se objevila očekávaná kruhová struktura.

Nicméně S. Schwartz prezentuje – a to i v dalších textech (např. Schwartz, S. H. 1994. Are there Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? In Journal of Social Issues. Vol. 50, No, 4, pp. 19 – 45) – že ve výzkumech jeho týmu vytvořený, ověřený a aplikovaný postup zkoumání hodnot je vystihující a umožňuje srovnávání uvnitř národů a kultur i mezi nimi. Aplikace tohoto postupu je nejrůznější, včetně aplikace jádra modelu i na zvláštní skupiny populace. A to v nejrůznějších zemích světa. (U nás, byl aplikován až prostřednictvím výzkumu European Social Survey, z roku 2002 – 3, jehož zaměření a výsledky prezentuje skupina textů v Sociologickém časopisu vol. 42, ročník 2006, číslo 1, pod celkovou redakcí K. Vlachové. /Str. 8 – 80./³¹ V předchozích výzkumech S. Schwarze byla data za ČR – podle autora samotného, viz Schwarz, op. cit. 2001 - jen symbolická, protože zahrnuje jen malou a zcela nereprezentativní skupinu vysokoškolských studentů.)

Pokud jde o zpracování výsledků výzkumů hodnot podle postupu vyvinutého S.H. Schwartzem, je možné shrnout základní postupy i jejich vývoj následovně:³²

Měření hodnotových orientací podle Schwartze má vývoj od

- metody SVS (Schwartz Value Study),

³⁰ Schwartz, S.H. 2001. „A proposal for measuring value orientation across nations.“ In The European social survey core questionnaire development. ESS central co-ordinating team. Pp. 241 – 296.

³¹ Jde konkrétně o texty: Vlachová K. Úvodem k tématickému bloku The European Social Survey (ESS), str. 8 – 10; Vlachová K., Lebeda, T. Aktivní občanství a spokojenost s demokracií. Str. 11 – 34; Hamplová D. Životní spokojenost, štěstí a rodinný stav v 21 evropských zemích. str. 35 – 56. Chaloupková J., Šalamounová P. Postoje k imigrantům a dopadům Migrace v evropských zemích. Patří sem ovšem i citovaný text B. Řehákové.

³² Využíváme zde především shrnutí, které v tomto směru přinesl citovaný text B. Řehákové z 1. čísla Sociologického časopisu z roku 2006.

- po metodu „zjišťování hodnotových orientací pomocí portrétů“.

SVS (Schwartz 1992, Řeháková 113):

Respondent posuzuje 57 určitých hodnot jako „vůdčí /řídící/ principy ve vašem životě“. (viz schéma na str. tohoto textu). Každá hodnota je upřesněna vysvětlením v závorce a respondent posuzuje hodnoty na devítibodové stupnici od 7 /extrémně důležitá/ do -1 /je v protikladu k mým hodnotám/. Takto se měří deset teoreticky podložených hodnotových orientací:

- Moc (sociální moc, autorita, bohatství, zachování dobrého jména, společenské uznání);

- Úspěch (úspěšnost, schopnost, ctižádostivost, vlivnost, inteligence);

- Požitkářství (zábava, užívání života, nestřídmost);

- Stimulace (odvaha, pestrý život, vzrušující život);

- Samostatnost (zvědavost, tvořivost, svoboda, volba vlastních cílů, nezávislost, sebeúcta);

- Univerzalizmus: ochrana životního prostředí, jednota s přírodou, svět krásy, tolerance, sociální spravedlnost, moudrost, rovnost, mírový svět, vnitřní harmonie);

- Benevolence (ochota, čestnost, odpuštění, oddanost, zodpovědnost, duchovnost, skutečné přátelství, citová a duchovní intimnost, smysl života);

- Tradice (podřízení se životním okolnostem, zbožnost, pokora, úcta k tradicím, mírnost, odpoutání od světských zájmů);

- Konformizmus (poslušnost, úcta k rodičům a starším lidem, zdvořilost, sebeovládání);

- Bezpečnost (čistota, národní bezpečnost, opětování služeb, sociální pořádek, bezpečnost rodiny, pocit sounáležitosti, zdraví).

Požadavky na vysokou úroveň abstraktního myšlení a představivost. Působí potíže lidem s nižším vzděláním, mládeži a lidem ze zemí, ve kterých vzdělávací systém neklade důraz na abstraktní myšlení (Řeháková, str. 113).

Vysoké nároky na čas.

PVQ (Portrait Values Questionnaire)³³

³³ Schwartz, S.H., Melech G., Lehmann A., Burgess S., Marris M., Owens V. 2001. Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. In *Journal of Cross-cultural Psychology* 32, pp. 519 – 542.

Krátké slovní portréty 29 různých lidí, z nichž každý je „nositel“ určité hodnotové orientace. U každého slovního portréту respondent určuje, do jaké míry se mu popsaná osoba podobá, a to výběrem ze šesti předepsaných variant odpovědí –od „velmi se mi podobá, podobá se mi, podobá se mi trochu, podobá se mi málo, nepodobá se mi“, až po „vůbec se mi nepodobá“. Jde o porovnání portrétu se sebou ne sebe s portrétem.

Příklady:

Typ „Univerzální hodnoty“:

(ve výzkumu ESS z roku 2002³⁴, pod písmenem H): Je pro něj důležité naslouchat lidem, kteří jsou jiní než on. I když s nimi nesouhlasí, chce jim porozumět.

(v témže výzkumu: pod písmenem C): Myslí si, že je důležité, aby se s každým člověkem na světě zacházelo stejně. Věří, že každý by měl mít v životě stejné příležitosti.

(Konečně pod písmenem S): Pevně věří, že by se lidé měli starat o přírodu.

Péče o životní prostředí je pro něj důležitá.

Typ „orientace na moc“:

(Ve zmíněném výzkumu pod písmenem Q): Je pro něj důležité, aby ho lidé respektovali. Chce, aby lidé dělali, co jim řekne.

(V ESS pod písmenem B): Je pro něj důležité, aby byl bohatý. Chce mít hodně peněz a drahé věci.

Jde o nepřímé měření hodnotových priorit. Jde o charakteristiku představ o tom, jaké hodnoty jsou pro respondenta cenné. Ale nemusí to být vyjádření toho, zda je má.

Nicméně Schwartz a další (op. cit. 2001) prokázali, že SVS a PVQ jsou ekvivalentní pro měření deseti hodnotových typů s tím, že vnitřní reliabilita položek měřících určitý hodnotový typ pomocí PVQ je většinou nižší než u SVS.

³⁴ Ve výzkumu ESS z roku 2002 bylo použito 21 portrétů. Po dvou pro devět hodnotových orientací, pro jednu byly použity tři.

Lze pracovat i s průniky výroků „vedlejších“ hodnot. Řeháková (116) upozorňuje například na vyšší spolehlivost „indexů širších hodnotových orientací“, například konzervaci jako průměr položek konformizmu, bezpečnosti a tradice, nebo otevřenost ke změně jako průměr položek samostatnosti, stimulace a požitkářství, „jelikož požitkářství v sobě obsahuje jak prvky otevřenosti ke změně, tak prvky posílení ega rozhoduje se o jeho zařazení podle empirických výsledků.“

V kontextu tohoto textu je prezentace jádra přístupu ke zkoumání hodnot (a tedy k jejich zachycení a „měření“) vypracovaném týmem vedeným prof. Schwartzem především poukazem na několik obecnějších charakteristik:

- Především: koncept se vlastně příliš nezabývá obecně – teoretickým vymezením toho, co to vlastně hodnoty jsou. Spokojuje se s relativně jednoduchým vymezením a hned míří do oblasti „teorie středního dosahu“ a navazuje vlastně ad hoc koncept pro budoucí operacionalizaci (oněch pět definičních znaků hodnotových orientací, které slouží jako motivační impulzy).
- Obecně je model plný předpokladů, které jsou vlastně mlčky považovány za přijaté, i když (a to i v odkazech na prameny, které mají tyto předpoklady posílit) to věru nelze považovat za samozřejmé. Z metodologického hlediska lze namítat, že existuje výrazná cezura mezi samotným pojmovým uchopením a konceptuálním schematem, které by přineslo jasné argumenty pro kontexty a užití dalších poznávacích (a výkladových) kroků. Není např. zcela zřetelné, proč se pracuje zrovna s oněmi deseti (či jedenácti) motivačními typy, proč tu není jiná struktura možných typů, když další literatura – třeba citovaný Inglehart - jich uvádí víc a jinak strukturovaných a má pro to vážné důvody. I když autor podává zajímavý výklad týkající se zobsažnění jednotlivých motivačních hodnot právě uvedenými hodnotami, nabízí se samozřejmě argumentace mnohé jiné a někdy i velmi odlišné. Čili síla a jasnost argumentů pro užití právě takového zobsažnění motivačních typů prostřednictvím právě těch hodnot, s nimiž model pracuje, může být předmětem velmi zdůvodněných námitek. (Zajímavé je třeba, že je ve schemech tohoto modelu jen jediná hodnota, která se vyskytuje v první rovině výkladu ve dvou typech, a to respekt vůči sobě samotnému. Nahlédnutí do jiných pramenů zabývajících se motivací

ukazuje, že k takovému prolínání dochází mnohem častěji.) A podobných námitek by bylo možné formulovat mnohem víc.

- Nicméně jde o přístup, který zcela jasně ukazuje na nezbytnost hluboce strukturovaného přístupu k věcné stránce (obsahu) hodnot, k jejich procesuálním souvislostem a vztahům (nejméně v polaritě souznění versus konflikt) a konečně vůči časové, prostorové a interaktivní dimenzi poznávání hodnot. (Viz osa orientací k individu a k vnějšímu světu, také difference na časové a instrumentální hodnoty – o níž jsme se tu dříve ani nezmínili – a konečně difference podle sociálního začlenění a lokalizace v sociální struktuře, struktuře věkové i v národních a kulturních identitách.)
- A konečně jde o potvrzení možnosti využití velkých empirických šetření (použijeme-li dávný koncept „metody surveys“, jak o ní pojednal Rokeach a jak na ni navazuje řada dalších autorů, především Inglehart, ale i – i když trochu v jiném gardu – G. Hofstede) pro poznávání hodnotových struktur i pro jejich srovnávání při charakteristice shod či rozdílů mezi kulturami. Na druhé straně i tady se ukazuje, že přílišné ambice pro využití těchto postupů – tedy ambice přistupující k výzkumu hodnot jako ke kardinálnímu tématu poznávání stavu a vývoje společností a tudíž i jako k základnímu nosníku obecných poznatků a výstavby teorií – nejsou zatím na místě.

4. 2 Koncepty měření hodnot vyvinuté v českém prostředí

V české sociologické literatuře od doby šedesátých let dvacátého století není pokusů o koncept zkoumání hodnot - pokud je mi známo - mnoho.

„Znovuobjevení“ sociologie v šedesátých letech přineslo v empirických výzkumech nejsilnější zájem o poznávání stratifikace a o sociologii práce, průmyslu a řízení, teprve následně o zkoumání životního stylu a v něm i zkoumání hodnot. Ale to bylo už na konci šedesátých let, tedy na konci období, kdy bylo možné alespoň z části uvolněně a věcně rozvíjet sociologické poznávání. Počátek normalizace samozřejmě tak „nebezpečné téma“ jakým mohou být hodnoty musel utnout.

Autor tohoto textu měl to štěstí, že se na jednom z těch vlastně prvních konceptů spolupodílel. Šlo o přípravu výzkumu hodnot vysokoškoláků, který byl v Ústavu sociálně-politických věd UK zakládán jako pandant k výzkumu

stratifikace. Tým vedený L. Šilhánovou zahájil práci vlastně až v druhé půli roku 1968 a dostal se jen ke koncipování projektu, počátkům předvýzkumu a zahájení typologicky vybíraného vzorku respondentů³⁵...než byl v roce 1969 zrušen, spolu s celým Ústavem sociálně-politických věd UK. (Pracovištěm, které – podle svého vedoucího a stěžejní postavy všeho dění, totiž Pavla Machonina – proslulo jako „Machoninwerk“ a které jako takové vstoupilo nezastupitelně do historie české sociologie jako rozhodující pracoviště ve zkoumání sociální stratifikace.)

Do povědomí vstoupil především koncept zkoumání hodnot na základě metodiky D.O.S.A., který v Sociologickém ústavu AV vyvinul tým pod vedením I. Fišery a J. Vláčila. Ten byl později přece jen v určité podobě realizován silami zbytku týmu, který mohl na Sociologickém ústavu setrvat. Práce A. Vodákové, D. Holdy a Z. Čermákové o tom nasvědčují.³⁶ O systému D.O.S.A. proto pojednávám samostatně.

Pokusy zkoumání hodnotových struktur a preferencí prostřednictvím hodnotových řebříčků (spojené s mnoha šetřeními v sedmdesátých a osmdesátých letech dvacátého století) nebyly tak řídké, jak by se snad dalo očekávat. Za všechny uvedu práce Buriankovy a Kuchařovy (např. Kuchař, P., Buriánek, J. 1988. Výzkum žáků studijních oborů SOU energetických. Závěrečná zpráva. Praha). Jejich přehled uvádí D. Slejška, který se dlouhodobě a zevrubně zabýval sekundárními analýzami empirických sociologických šetření realizovaných v této zemi. V těchto výzkumech ale nešlo o svébytné koncepty zkoumání hodnot. Pokud vůbec přicházela v úvahu širší souvislost zkoumání hodnot, tak většinou spíš v pokusech o věcné zasazení tématu hodnotových orientací do předmětu výzkumu tak, aby bylo možné zjištěné podoby hodnotových žebříčků vázat na určité typologie či koncepty výkladu celého předmětu zkoumání.

Dragoslav Slejška ovšem také s výsledky těchto sekundárních analýz pracoval nejen ve smyslu přehledových textů s výsledky, ale rovněž jako se zdrojem pro samostatného koncipování teoretických východisek a operacionalizovatelných

³⁵ Základ projektu publikoval z pověření celého týmu autor tohoto textu v prvním čísle časopisu Sociológia mládeže, který v roce 1970 začal vycházet na Slovensku, aby byl rovněž po pár číslech zastaven.

³⁶ Jde především o Holda, D., Čermáková, Z. 1980. Analýza metodiky výzkumu hodnotových orientací. In Sociologický časopis č. 4, str 412 – 425. Vodáková, A., Holda, D. 1970. Metodologické problémy výzkumu hodnotových orientací (model D.O.S.A.). In Sociologický časopis, č. 5, str. 498 - 509

konceptů. Možná nejpozoruhodnější je právě jeho návrh konceptu zkoumání hodnot, který vyšel v roce 1990. (Konkrétně a především ve studii Slejška D., *Vývojové procesy lidských hodnot a naše doba*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.) Proto i tomuto postupu věnujeme samostatnou stať.

Po roce 1990 nacházíme také postupy výzkumu hodnotových struktur a preferencí (např. Machonin, Tuček ve výzkumech transformace, také Sak ve výzkumech mládeže), ale bez toho, že by šlo o pokusy o ucelený koncept výzkumu hodnot. V našich souvislostech jim proto nevěnujeme samostatnou pozornost.

Je třeba v úvodu této části textu zdůraznit, že oba dále rozváděné pokusy o koncept zkoumání hodnotových struktur jsou pozoruhodné přinejmenším z metodologických důvodů. Jde totiž do jisté míry o originální pokusy, které ale odpovídají tendencím, které jsme se pokusili ukázat v předchozí části této kapitoly, totiž tendencím vývoje zkoumání a měření hodnot ve světové sociologické literatuře.

4. 2. 1 Model D.O.S.A.³⁷

Tým Sociologického ústavu AV – kromě autorů citovaného článku zahrnul ještě M. Kalábu, E. Bakaláře, D. Holdu, J. Šiklovou, A. Vodákovou a Š. Značkovskou – přistoupil k výzkumu hodnot jako k součásti výzkumu společnosti, především životního stylu. I pojetí životního stylu zřetelně vycházelo z tehdy velmi respektovaného systémového přístupu, rozvedeného do strukturálně – funkcionalistické podoby, především inspirované T. Parsonsem (při hledání prostoru v historicko-materialistických jeskyních tak, aby bylo možné takový výzkum vůbec založit). Autoři vycházejí z přesvědčení, že „hodnotící soudy lidí a jejich fixace v určitý systém hodnot tvoří totiž jednu z podstatných proměnných teoretického modelu činnosti a životního stylu“. Hodnocení se v sociálním kontextu stává „nadosobně platnou zkušeností, proměňuje se v symbolické vzory tvořící základní prvky kulturního systému“. Tím se hodnocení stává nejen výsledkem kognitivních a motivačních procesů

³⁷ Pracujeme především s textem Fišera, I., Vláčil, J. 1970. Výzkum hodnotových orientací a model D.O.S.A. In: Sociologický časopis, č. 2, str. 192 – 197 a také s výsledky diskusí s jedním z hlavních autorů, totiž s I. Fišerou.

osobnosti, ale i norem určitého obvyklého – uznaného a v tomto směru sociálně žádoucího – chování, tedy i výsledkem působení institucí. Jde tudíž o pokračování ve výsledcích působení dříve vytvářených a přijatých hodnot. To vše vůči určité konkrétní situaci.

Autoři tak předpokládali, že hodnotové orientace jsou (viz str. 192 – 193 op. cit.)

- teoreticky významným a empiricky přístupným průsečíkem individuální motivace a institucionálního ovlivňování členů společnosti;
- zahrnují nejen jednotlivé hodnoty, obvykle vyjádřené jako přání dosáhnout určitého žádoucího cíle, ale též světonázorový vztahový rámec přesvědčení každého člena společnosti o zdůvodnitelnosti těchto cílů i prostředků užitých k jejich dosažení;
- čili zobecněný, vnitřně uspořádaný a chování ovlivňující souhrn hodnocení různých stránek skutečnosti.

Proto mohou předpokládat, že výskyt určitých hodnotových orientací je příznačný jak pro určité osobnostní typy, tak také pro určité skupiny či společenské vrstvy i typy společnosti.

Samotný model DOSA pak vychází z pokusu o rozklad procesu motivace a chování ústící v hodnotové orientace.

Jednotlivými skladebnými prvky tu jsou:

- důležitost
- očekávání
- spokojenost
- aktivity.

Konkrétní naplnění modelu vycházelo z těchto tezí:

1. Člověk se orientuje k jednotlivým stránkám (prvkům) své životní situace a k jejich symbolickým výrazům.
2. Jednotlivé prvky situace se vztahují k určitým potřebám člověka nebo k možnostem těchto potřeb, tj. k motivačním strukturám osobnosti.
3. Ty prvky, vztahující se k motivační struktuře, mohou být symbolizovány jako cíle a fixovány jako „motivační hodnoty“ na základě svého existenčního významu pro jednající subjekt.

4. Aktuální vztah mezi jednajícím subjektem a jeho situací je hodnocen v rozměrech existujícího uspokojení motivačních hodnot, očekávání situace v budoucnosti a zamýšleného rozmístění energie mezi tyto hodnoty, tedy aktivit.
5. Mezi těmito typy hodnocení existují vztahy vzájemného ovlivňování a závislosti, které umožňují jejich vzájemnou interpretaci a kombinaci ve složené znaky.
6. Uvedený výčet typů hodnocení není vyčerpávající, ale autoři jej považují za dostačující z hlediska záměru výzkumu.

Výchozí teze byly základem pro formulaci dotazovací techniky. Kromě toho se vycházelo z poznatků z jiných empirických šetření na téma výzkumu hodnot. Konkrétně jsou připomínána šetření Catrillova výzkumu přání a obav, ankety Ústavu pro výzkum veřejného mínění ČSAV, ankety o hodnotách Studijního oddělení Českého rozhlasu a předvýzkum pro výzkum aplikující systém D.O.S.A.

Autoři konstatují „obecné povědomí o třídění hodnot do sfér základních hodnot života jedince“, konkrétně oblastí seberalizace, práce, uspořádání společnosti, rozvoje společnosti, participace, a také bohaté struktury oblastí od zdraví, vzdělání, volného času, vlastnění věcí a vybavenosti, jídla a oblečení, peněz, až po mír, hospodářskou vyspělost, ideologii, suverenitu, demokracii, soukromé podnikání, rovnost, svobodu, právo, bezpečnost, národnostní zakotvenost, rasové spory, spokojenost, zaměstnání, zdravé prostředí, rodinu, děti, dobré vztahy s lidmi, užitečnost, sex, lásku, víru v Boha, víru v rozum... (Samotný výčet je pozoruhodný. I tady se odráží doba vzniku a doplňování výchozí baterie hodnot. I tady je ovšem obsažen také problém metodologické shody v úrovni vidění hodnot a v jejich strukturaci. Přesněji: kulturní zakotvenosti každého přístupu ke zkoumání hodnot, který chtě nechtě vychází z představy o důležitosti určitých skutečností v životě lidí a společnosti. Poznámka L.P.) K projektu patří i náznak cesty od indikátorů k otázkám (a typům otázek) a také k agregátům. Přes metodické kroky (rozvedené z větší části v navazující stati Vodáková, A., Holda, D. 1970. Metodologické problémy výzkumu hodnotových orientací. In Sociologický časopis 1970, č. 5) až k formulování obecných cílů.

Parafrázujeme text ze stran 196 – 197 citovaného článku Fišera, Vlášil, 1970 a shrnujeme:

Z kombinace jednotlivých skladebných prvků systému a jejich konkrétních indikací bude možné usuzovat na:

- aspirace, tj. na významnou hodnotu, k jejímuž dosažení nebo udržení lidé chtějí vynaložit určitou energii;
- osobní problémy: významné neuspokojené hodnoty;
- hodnotové orientace: ze souvislostí a charakteru dominantních hodnot.

Z toho pak budou vyvozeny konstruktivní typy hodnotových orientací, které by odpovídaly požadavkům generalizační, kritické a praxeologické dimenze. Tato typologie předpokládá více či méně uzavřený konzistentní systém

dominantních hodnot u většiny dotazovaných. Opíral by se o teorii balance postojů, symetrie, kongruity a kognitivní disonance. Pak by bylo možné srovnávat s Allportem a Vernonem, Morrisem a dalšími autory. A byly by tak vytvořeny i možnosti pro zjištění relativně homogenních (hodnotově) skupin v rámci zkoumané populace vůči určitým (bohatě zastoupeným) sociologickým a identifikačním znakům. Bylo také možné usuzovat na reflexi převažujících hodnotových orientací ve společnosti, na překážky v uspokojování hodnot.

K tomu by sloužila druhá fáze výzkumu, zaměřené jednak na psychologické souvislosti (včetně baterií zaměřených na informovanost, míru extroverze, míru radikalismu, konzervatismu, liberalismu, ale také hrubosti či útlocitnosti, autoritářských tendencí, atd.) a na vlivy institucí. Ve třetí fázi by mělo dojít k hloubkovému průzkumu skupin lidí s homogenními charakteristikami.

V závěru s možností přiřazení určitých společenských vrstev a skupin k určitým vzorcům a k predikci možného vývoje této uspořádanosti.

Jak je z tohoto stručného pohledu na koncept výzkumu hodnot D.O.S.A patrné, šlo o neobyčejně široce založený výzkum, překračující hranice sociologie a respektující fakt pojetí hodnot jako pojmu přesahujícího několik vědních disciplín. Šlo také o koncept poučený a bohatě propracovaný – kdybychom citovali druhý text z projektu, tj. metodologická východiska tak, jak jsou uvedena v článku A. Vodákové a D. Holdy, bylo by to zřetelně patrné. Tedy – nešlo jen o koncept přístupu ke zkoumání, ale také postupu interpretace opřené o odpovídající metodologická východiska. Výzkum kladl otázky, na které není – a nejen v české sociologii – odpovězeno dosud. Mimo jiné po

vztahu mezi stratifikačními hledisky a hledisky hodnotovými: jsou pro jednotlivé společenské vrstvy příznačné kromě stratifikačních blízkostí i blízkosti hodnotové? Nebo jsou společenské vrstvy nahlížené prostřednictvím hodnotových struktur odlišné proti pohledu opřené o stratifikační přístupy založené na charakteristikách sociálního statusu? Do jaké míry existuje prostupnost mezi těmito kritérii a tedy i jak jsou formovány atributy konzistence (dnes tak frekventovaných otázek sociální soudržnosti například) mezi nimi a uvnitř nich? A to uvádíme jen několik otázek za mnoho dalších. V každém případě šlo o koncept, který by mohl být při využití v jedné zemi stejně inspirativní, jakým byl přibližně v téže době koncipovaný postup Rokeachův a následně Inglehartův. Škoda³⁸.

4. 2. 2 Koncept D. Slejšky

Dragoslav Slejška byl osobností, která v některých směrech nemá v české sociologii od dob Chalupného obdoby. Byl neúnavným sběratelem a realizátorem nejrůznějších empirických sociologických šetření. Jeho sekundární analýzy, které z těchto šetření vytrvale zpracovával, obsahovaly několik desítek svazků a jsou, podle mého názoru, jedním z nejcennějších pramenů o existenci české i slovenské společnosti od šedesátých let do konce osmdesátých let dvacátého století. Je škoda, že se dosud nenašel nikdo, kdo by se soustavně studiu těchto textů nevěnoval. Jde o jeden z velkých dluhů české sociologie. Nejen vůči D. Slejškovi, ale především vůči analýze sociologického pohledu na realitu celé normalizační éry.

Možná, že je příznačné, že vlastně poslední publikovanou práci – pokud vím – věnoval Dragoslav Slejška tématu hodnot. A postupoval tak, jak pro něj bylo typické: pokusil se o systematickou sociologickou analýzu problému hodnot především z hlediska výsledků jejich zkoumání a z ní se pokoušel o formulování obecnějších teoretických východisek a konceptů. A jako vždy dával přednost formálně propracovanému pojmovému uchopení tématu. I za cenu, že musel přikročit k nově vymezeným pohledům a doplnění paradigmat. I tady inspirován výsledky empirických šetření a odvahou, opřenu ovšem o

³⁸ Jde o jeden z mnoha příkladů zastavení vývoje společenských věd v této zemi v rámci normalizačních procesů.

letitou systematickou analytickou práci i zkušenost empirického sociologa, který měl trvalý kontakt s terénním výzkumem.

Prezentujeme zde ve velké stručnosti výtah ze Slejškova konceptu, uveřejněného především v publikaci *Slejška, D. 1990. Vývojové procesy lidských hodnot a naše doba*. Praha: Sociologický ústav ČSAV. Kromě toho je pozoruhodná také Slejškova stať „Svoboda hodnot i hodnota svobody“ (1990. In *Filosofický časopis* č. 3). Následující citace jsou vesměs z první publikace.

„Hodnoty jsou kategorizované síly lidského rozvoje, čerpající své hybné síly jak z celkového vývoje společnosti tak i ze svého imanentního vývoje. Přes hodnotovou sféru se realita člověka zasouvá do reality jeho přírodního i společenského okolí. (str. 7)“ To jsou důležitá východiska, s nimiž Slejška pracuje. Jde totiž o to, že jde o dynamické procesy, kdy „nelze říci, že je to pouze hodnotová sféra, která pohání změny společenské reality, ale platí, že bez této sféry by ostatní stimuly společenského rozvoje působily s fatální zaslepeností. Adaptace společenské reality a hodnotového světa není jednostranná, ale vzájemná.“ (str.7)

Autor pojednává o vztazích mezi hodnotami a realitou – jako zdrojích nejen utváření hodnot, ale jejich změn; mluví o hodnotové dynamice - ve třech dimenzích:

- A. Subjekt – objektový vztah hodnotové sféry. Tady především rozvádí druhy napětí. Nejprve napětí mezi dosavadním stavem hodnot subjektu a možnostmi, vznikajícími utvářením objektu. Aktivita lidského subjektu znamená nejen diferenciaci, poznávání a prohlubování „nabídek objektů“, ale i překonávání těchto nabídek ve smyslu projektování nových variant a alternativ, čili přetváření objektu. Druhý druh napětí pramení ze vztahu mezi dosavadním stavem objektu a hodnotovými nároky subjektu. Jde tu o problém konformity s požadavky objektu, respektive zachování aktivního nadhledu hodnot nad realitou, mimo dosah manipulace.
- B. Konfrontace hodnot jako potřeb a hodnot jako kritérií životního smyslu. Slejška připomíná časté chápání hodnot (především psychology) jako „relativně ustálenějších potřeb (str. 10)“. Proti tomu stojí chápání hodnot jako „nejobecnějších norem, konstituujících smysl lidského života.“ (Rovněž str. 10 citované publikace.) Odmítá jednu i druhou krajnost, ale ukazuje na vztah hodnot k oběma. A zároveň rozvádí, že hodnoty jsou historickou,

vývojovou kategorií. „Poté, co se hodnoty generovaly z potřeb, se od nich ontogeneticky děhem dlouhodobého vývoje lidstva permanentně relativně oddělují, aby mohly z nadhledu hrát kritériální roli v procesu „uznávání potřeb“ a v jejich preferenčních volbách.“ (str. 11). A pokračuje: „Hodnoty jsou kategorizované duchovní síly, které v sobě zkoncentrovaly zkušenosti a potřeby mnoha desítek tisíc let vývoje lidského rodu a postupně se osamostatnily ve zvláštní sféru individuálního i společenského vědomí.

Hodnoty vystupují jako substanciální výraz na jedné straně lidských potřeb a na druhé straně lidských tužeb, ideálů a přesvědčení přesahujících horizont přítomně daných potřeb. Jejich podstatu tvoří napětí mezi osobními potřebami a nadosobními ideály.“ (str. 11 – 12) A logicky rozvádí, že „Konfrontace hodnot jako potřeb a hodnot jako kritérií životního smyslu se ...stává další osou hodnotové dynamiky (str.12)“. Jde o vliv velmi důležitý, protože umožňuje mj. i anticipovat potřeby budoucnosti. „V podobě předsevzetí, nadějí, záměrů, plánů, programů a životních i společenských cílů předstihují danou realitu. (str.12)“ Slejška vyvozuje: „Z perspektivně zaměřených přesvědčení, tužeb a ideálů se odvíjejí hodnotové cíle, které lidé formulují pro velké historické obraty. Z každodenních potřeb a zájmů se odvíjí hodnotový potenciál těch, kteří mají tyto obraty realizovat.“ (str. 12)

- C. Interakce hodnotové oběti a hodnotového přínosu. Slejška připomíná, že ani volba subjektu pro pro sebe nejvhodnější alternativu objektu, která je spojena s hodnotovým ziskem, není jednosměrná. „Je pravidlem dějin, že každý hodnotový přínos, každá myšlenka, každý ideál, který se v nich uskutečňuje, žádá úsilí, bolesti, ztráty i oběti. (str.13)“. A dále vyvozuje: „Události, úspěch i neúspěchy, vykoupené úsilím, utrpením a životy, mají pro lidstvo, pro národy, hodnotu tragických závazků. Nesmí být zapomenuty pod pokutou ztráty morální tváře...Jejich vymazávání znamená ztrátu vlastní ceny, kontinuity a zakotvenosti v dějinách. Je to cesta k celkové netečnosti vůči lidským hodnotám. (str.13)“ Proto je interakce hodnotové oběti a očekávaného hodnotového zisku dalším vnitřním stimulem hodnotové dynamiky.

Toto je ve stručnosti základ Slejškova pojmového uchopení hodnotové dynamiky a hodnotových orientací. (Samozřejmě včetně toho, že Slejška pracuje s výsledky empirických sociologických výzkumů jako s reflexí skutečnosti a

jako takové je bere vážně. Takže pro něj je samozřejmostí konstatovat, že „dynamismus hodnotového světa se projevuje ve změnách hodnotových stupnic a struktur“. /Str 17/) Jejich vymezení pak slouží jako základ pro snahu o komplexnější uchopení a charakteristiku hodnotového vývoje české (československé) společnosti až ke zlomu v roce 1989 i založení trendů, které umožňují do jisté míry predikovat další vývoj.

Konkrétní pojmové schéma, s nímž Slejška pracuje, zahrnuje tyto rozhodující náhledy na složení (a možnosti empirického uchopení a analýzy) hodnot.

A. Subjekt – objektový vztah probíhá v mnoha variantách mezi dvěma krajními typy hodnotových orientací, které představují typovou dispozici pro určitou hodnotovou dynamiku:

Stabilní hodnotová orientace: Tento typ představují lidé, kteří se drží určitých hodnot osvojených v dětství nebo mládí, po celý život, nikdy o nich nezapochybují a neuznávají, že společenské vlivy by jim mohly nabídnout vyšší nebo pravdivější hodnoty. (Např. nositelé náboženských hodnot, liberálně demokratických politických hodnot, bolševických politicky ideologických hodnot. A platí to, podle Slejšky, i pro „konvertity“. Je potřeba připojit poznámku: z textu zřetelně rozpoznáváme, že D. Slejška především zobecňoval, aby mohl postihnout zkušeností zažitou současnost a nedávnou minulost společnosti v této zemi.)

Hledající hodnotové orientace: Nejsou uspokojeni s hodnotami osvojenými v dětství a mládí, podrobují je vnitřní kritice a samostatně utvářejí strukturu svých hodnotových orientací.

Na str. 28 Slejška dodává: „Existuje i další postojový typ, který nelze přiřadit ani k jednomu z výše uvedených, a to typ přizpůsobivých a hodnotově rigidních pragmatiků, kteří jsou k zásadním hodnotám indiferentní. I pro ně platí všeobecně dominantní životní hodnoty zdraví a rodiny, v jejich jménu však usilují především o dosažení uspokojivé existence za jakékoli konstelace společensky politických vztahů.“

B. Samotné procesy hodnotové dynamiky pak nabývají podob, které Slejška shrnul do posunů mezi čtyřmi základními dvojicemi protikladů:

- valorizace / devalorizace (polarita posilování či oslabování hodnot)

- latentizace / aparentizace (změny v míře zjevnosti hodnot: mezi skrytými a zjevnými)
- instrumentalizace / targetizace (změny z hlediska cílovosti hodnot: mezi hodnotami jako nástroji a hodnotami jako cíli)
- problematizace / krystalizace (změny z hlediska srozumitelnosti, jasnosti hodnot: mezi nejasností a obtížnou srozumitelností a zřetelností hodnot).

B.1 Valorizace a devalorizace hodnot

Této polaritě věnuje Slejška největší pozornost. Pokusíme se shrnout jeho základní postupy a přístupy.

Změna síly hodnotových důrazů, která se projeví buďto ve valorizaci, nebo devalorizaci: kontinuum mezi vznikem, rozvojem, nástupem či posilováním těch či jiných hodnot a hodnotových soustav na jedné straně a jejich ústupem, odumíráním, zánikem na straně druhé.

Valorizace - k ní dochází, volí-li subjekt nově nebo zesíleně příslušnou alternativu z těch, které mu nabízí objekt a nebo projektuje-li subjekt sám vytvoření této alternativy. Jako hodnota může valorizovat také ta potřeba, která projde úspěšně přehodnocením z hlediska kritérií životního smyslu. Hodnota se valorizuje tím více, čím více obětí je subjekt ochoten pro její získání přinést. Devalorizace je pak opakem. Z hlediska celkových hodnotových struktur se valorizace projevuje postupem hodnot v individuálním, skupinovém nebo společenském povědomí, devalorizace jejich ústupem. Při výzkumech se to projevuje posuny v hodnotových žebříčcích.

Kritérium vzniku a zániku hodnot se projevuje v dichotomii „hodnotová kreativita – anihilace“ (str. 37 a n.). Jde v zásadě o variantu původní dvojice (tedy: projev procesů valorizace či devalorizace), opřené na jedné straně o tvořivost a otevřenost, na druhém pólu o uzavřenost, snahu o neměnnost a obavu před změnou. Krajní podobou hodnotové anihilace je „znehodnocení základních životních hodnot, bez nichž ztrácí život svůj smysl. Bez těchto hodnot se bortí celková hodnotová struktura a i celková životní jistota.“ (str. 38)

Další dvojici tvoří aplikace kritéria rozšíření, růstu a zužování, poklesu pole působnosti dané hodnoty. Aplikace je možná v dichotomii „hodnotové disperze a hodnotové kontrakce“ (str. 38 a n.)

Jde spíše o kvantitativní pohled, kde disperze znamená rozšíření hodnotových orientací do širších kruhů populace, ve veřejném mínění, v širším sociálním poli. Kontrakce je naopak zužování tohoto sociálního pole, omezování v uplatňování hodnotových orientací jen na specifickou část populace. Při tom jde také o formy šíření/nešíření hodnot, především pokud jde o svobodu, jako podmínku hodnotových orientací, včetně jejich šíření.

Konečně podle kritéria změny kvality daného hodnotového obsahu samotného, může dojít k rozvoji směrem na kvalitativně vyšší hladinu nebo ve směru úpadku. Tady Slejška navrhuje dichotomii „hodnotová intenzifikace – hodnotová degradace“ (str. 41 a n.)

Kombinací těchto hledisek lze vytvářet různé podoby vývojových hodnotových typů a podle nich (podle jejich převahy) charakterizovat i určitou etapu společenského vývoje.

Jde o čtyři základní valorizační – devalorizační typy:

- hodnotová disperze a intenzifikace (růst a rozvoj);
- hodnotová disperze a degradace (růst a úpadek);
- hodnotová kontrakce a intenzifikace (rozvoj a pokles)
- hodnotová kontrakce a degradace (úpadek a pokles).

Kromě těchto typů (které vykresluje a lokalizuje v naší společnosti – viz str. 42 - 45) nabízí Slejška ještě jednu dimenzi vidění valorizačních procesů, totiž podle kombinovaných trendů spokojenosti a hodnotových důrazů. (str. 46). Uvádí tyto typy:

Hodnotová euforizace: při zvyšování spokojenosti a současných hodnotových důrazech na určitý faktor probíhá euforicky generovaná valorizace.

Hodnotová kriticizace: když roste nespokojenost a hodnotový důraz na určitý faktor.

Hodnotová saturizace: roste spokojenost a klesá hodnotový důraz na určitý faktor.

Hodnotová apatizace: roste nespokojenost a snižují se hodnotové důrazy na určitý faktor.

Konečně poslední pohled na valorizační procesy vychází, podle Slejšky, z toho, jakého typu a jakého obsahu hodnoty se valorizují/devalorizují.

Podle toho lze hovořit o procesech hodnotové spiritualizace (zduchovnění), hodnotové materializace, nebo hodnotové religionizace či hodnotové sekularizace.

V další části D. Slejška (str. 47 – 55) věnuje pozornost ne jednoznačně kategorizovaným vlivům hodnotových tradic a procesům revalorizace. Jde o zajímavý pohled především na skutečnost hodnotových tradic tak, jak se mohla vyjevovat v prvním roce po listopadu 1989.

Další část svého „modelu ke zkoumání hodnot“ věnuje D. Slejška rozčlenění hodnot podle toho, zda jde o hodnoty aktivace nebo dezaktivace. (str. 56 a n.). Předpokládá, že na cestě ke společenskému obratu se proti sobě staví bloky aktivačních a dezaktivačních hodnot. Vymezuje je přímo – v operacionální, empiricky zachytitelné podobě. Je zde zřejmý přístup opřený o vyhodnocení řady výzkumů a o některá obecně – teoretická východiska.

Aktivační hodnoty:

1. svobody - vnitřní i vnější, s hodnotami samosprávy, demokracie, pluralismu, spjatého s tolerancí;
2. rozvoje osobnosti - ve vztahu ke vzdělání, kultuře, umění, sportování a dalším hodnotám volného času;
3. invence - tvořivosti, inovace, podnikavosti, dosahování špičkové pracovní i odborné úrovně;
4. veřejné aktivity - a osobního přínosu společenskému rozvoji a ochraně životního prostředí;
5. hodnotové kritiky, kritické iniciativy, přímého jednání.
6. systémové otevřenosti, informovanosti.

„Centrem těchto hodnot je spojení osobní nezávislosti a sociální odpovědnosti.“ (str. 57)

Desaktivační hodnoty:

1. osobního klidu, bezrizikovosti, apatie, vyhýbání se konfliktům a kritice;
2. soukromí, apolitičnosti;
3. konzumačního životního stylu;
4. rutiny, manýry, přízemnosti, zaběhané osvědčenosti;
5. konformity, spokojenosti s daným stavem, poddajnosti, přizpůsobivost daným okolnostem a manipulačním manévřům;
6. systémové uzavřenosti, utajení, dezinformovanosti, frázovitosti.

Tyto hodnoty působí jako negativní „když začínají vystupovat jako určující hodnoty životního stylu a řídicí činnosti.“ (str. 57)

Pozoruhodný text, který následuje, je věnován jednak charakteristice některých valorizačních a devalorizačních procesů v naší společnosti a také charakteristice nejvýznamnějších hodnot z hlediska jejich dynamiky.

B.2. Latentizace a aparentizace hodnot

Tento pohled na dynamiku hodnot formuluje Slejška (str. 103 a n.) jako změny v míře zjevnosti hodnot: pohyb mezi soukromým a veřejným uplatňováním hodnot. Latentizaci při tom chápe jako posilování soukromých hodnot osobních a neformálně skupinových, dále také přechody veřejně společenských hodnot do skrytých, neveřejných poloh, takže jsou komunikovány jen uvnitř úzké rodiny či mezi nejbližšími přáteli. Velkou roli tu Slejška přisuzuje míře přesvědčení hodnotového subjektu o nutnosti preferovat právě určitou hodnotu. Převažují tu často hodnoty životního smyslu nad hodnotami běžných potřeb. Aparentizaci chápe autor jako přechod hodnot do zjevných poloh, kde jsou komunikovány v širších společenských vztazích, v médiích a stávají se nosnou položkou veřejného mínění. To, do jaké míry jsou i latentní hodnoty veřejně manifestovány, do jaké míry existuje tato možnost, je znakem otevřenosti společnosti. Autor upozorňuje na rozdíl mezi latentizací a hodnotovou poráženeckou defétizací: ta je zdrojem devalorizace projevující se např. kolaborací s totalitním režimem, zatímco latentizace je projevem počínající valorizace, protože v sobě skrývá přípravu odporu. „V aparentizaci zase může přecházet hodnotová disperze (kvantitativní valorizace), spojená s hodnotovým zpovrchněním (kvalitativní devalorizace)“, dodává D. Slejška na str. 105 své publikace.

B.3 Instrumentalizace a targetizace hodnot

Zde má autor na mysli dynamiku hodnot v souvislosti se změnami v míře jejich zacílení. Na jedné straně stojí instrumentální hodnoty (Slejška je chápe jako „podmínky dosahování osobně či společensky vytyčených životních a historických cílů a tím i jako prostředky realizace stavu, odpovídajícího kritériím cílových hodnot“, str. 117), naopak cílové hodnoty, finální, spojené s cílem či terčem (anglicky „target“), jsou vyjádřením „vyššího smyslu“

lidského jednání, jako hodnoty které dávají smysl životu a jeho základním aktům. Tady nemusí jít, jak Slejška upozorňuje, o dichotomii, ale spíš o kontinuitu. Instrumentální a cílové hodnoty mají tendenci ke konvergenci a stávají se součástí „komplexních hodnotových faktorů“ (op. cit., str. 118) Dále rozebírá různé varianty a možnosti této konvergence, stejně jako vlivy na divergenci a následky rozdělování instrumentálních a targetových hodnot. Upozorňuje zejména na odlišné chápání času, které je pro oba druhy hodnot příznačné. A také na relativitu instrumentálních a cílových hodnot, právě ve vztahu k odlišným časovým a referenčním zařazením. Samostatný text věnuje posunům a změnám této dichotomie v období společenského obratu.

B.4 Problematizace a krystalizace hodnot

Poslední dimenze přístupu k poznávání hodnotové dynamiky je podle D. Slejšky v míře jasnosti hodnot. Změny hodnotového vědomí se uskutečňují na kontinuu mezi póly problematizace a krystalizace. S problematizací hodnot je spojena míra uvědomování, s krystalizací spojuje autor především míru průbojnosti a aktivity při prosazování hodnot. Dochází ovšem k prolínání obou fází a k jejich odlišnému vrstvení. Zajímavý je pokus o zasazení do dalších souvislostí, kde Slejška rozlišuje fázi „hodnotové vágnosti a rozháranosti“, na ni může navázat problematizace hodnot, která přechází v hodnotové uvědomění, ústící až v krystalizaci (schéma na str. 135). Spojuje tyto fáze s rozhodovacím procesem a také, byť ne explicitě, s procesem interiorizace hodnot. Zajímá ho ale víc „celospolečenská rovina“, takže text o této dimenzi hodnotové dynamiky ústí v pokus o charakteristiku prolínání krystalizace a problematizace mezi společenským konsensem (v nějž hodnoty krystalizují), jeho problematizací, ústící v krystalizaci společenského desensu.

Zcela na závěr formuluje D. Slejška pod titulkem „poslání“ (str. 138) sadu otázek, které vycházejí z jeho čtyř dimenzí hodnotové dynamiky a na některé je, podle něj, třeba odpovědět proto, aby bylo možné právě hodnotovou dynamiku dané společnosti pochopit.

Věnoval jsem shrnutí Slejškova postupu poměrně hodně místa z několika důvodů. Jde především o pokus v české novější literatuře – pokud jsem byl schopen do ní proniknout – ojedinělý. Pokus, který zahrnuje snahu o ucelené

uchopení problému hodnot v jejich dynamickém rozměru. To samo o sobě stojí za pozornost, a to i když nelze s D. Slejškou v mnoha směrech souhlasit. Problematické jsou sice metodicky diferencované, avšak se společností „jako celkem“ pracující postupy, nepřijatelné jsou „metodické skoky“ od formálního konceptu k obecným výpovědím o dynamice společnosti, diskutabilní jsou samotné pohledy na dimenze dynamiky, často postup vyvolává dojem, že autor chtěl za každou cenu pojmenovat nejrůznější fazety problému a dával tak chťe nechťe přednost formálním operacím před ansou o obsahovou analýzu (což je zřejmě nebezpečné u každého postpu teoretizování opřeného o analýzu empirických dat) atd.

Ale: to, že je tu prezentován pokus o strukturovaný přístup k vývoji hodnot ve společnosti, který je inspirovaný empirickými zjištěními a zase se k nim vrací, pracuje s nimi jako s důležitými východisky či alespoň ukazuje na bílá místa právě v empirickém uchopení skutečnosti pro to, aby mohl být výsledek validnější a platnější, to považuji za velmi podstatné.

Musím říct, že setkání se Slejškovými texty mi velmi pomohlo v pokusech o uchopení problematiky hodnot v naší společnosti za pomoci sekundární analýzy výsledků velkých empirických sociologických šetření. A také následně v úvahách o možnostech přístupu k samotným východiskům těchto výzkumů a tedy i k pojetí hodnot samotných. Především mě podpořilo v tom smyslu, že cesta re – operacionalizace by mohla být schůdná, nebo alespoň, že stojí za to ji zmapovat. Zároveň mě Slejškův text varoval před příliš velkými ambicemi, které by bylo možno spojovat právě s tímto přístupem k poznávání hodnot ve společnosti či jejich částech: přísné vymezení záměru a zacílení je nutné dodržet. Aby nedošlo k degradaci celého přístupu příliš vysokými zobecněními.

Za nejcennější považuji na Slejškově přístupu jeho důraz na dynamiku hdonotových struktur jako na základní otázku empirického sociologického zkoumání hodnot. I když formálně – teoretický koncept, který předložil, sám zřejmě není v ucelené podobě využitelný pro koncept empirického sociologického výzkumu, jeho poukaz na jednotlivé aspekty hodnotové dynamiky nelze pominout.

V každém případě i Slejškův postup lze chápat jako jeden z proudů uvnitř rozsáhlejšího toku sociologického poznávání hodnot, jaký představují např.

Inglehart a Schwartz. Totiž: práce s výsledky empirických sociologických výzkumů založených na sběru hromadných dat jako jednom ze zdrojů pro koncipování jednak metodologie přístupu ke zkoumání skutečnosti, jednak propracování teoretických východisek výzkumu hodnot a tedy i samotného pojetí hodnot jako takového.

Slejškova snaha o pojmové uchopení jednotlivých atributů zkoumání a poznávání hodnot by bez inspirace výsledky empirických výzkumů a přímé zkušenosti z nich nebyla možná. I když je někdy snad až krkolomná a příliš formalizující, může velmi napomoci při koncipování vztahových rámců a operacionalizovatelných východisek pro další šetření.

5. Návrh nového konceptu sociologického výzkumu hodnot

„...dokud nevíme, zda hodnotové kategorie užívané v dotazníku skutečně existují v populaci, kterou zkoumáme, ...pak nemůžeme jednoduše ani vědět zda je náš popis /hodnot/ správný nebo ne.“

J. L. Spates

5.1 Důvody pro vytvoření nového konceptu sociologického výzkumu hodnot

5.1.1 Možnosti a souvislosti odpovědi na tuto otázku po důvodech vytvoření nového konceptu sociologického výzkumu hodnot

Co vyplývá z předchozího textu ohledně možností zpřesnění sociologického empirického výzkumu hodnot?

Tato otázka je zodpověditelná vlastně jen pokusem o kritické posouzení předchozích textů.

Prvním východiskem takového posouzení jsou požadavky vyplývající z pravidel přípravy, realizace a zpracování výsledků empirických sociologických šetření. Nemůže jít o posouzení detailní, protože nejde o jednoznačný a relativně snadno přehlednatelný předmět výzkumu. A samotná pravidla se jednak trvale vyvíjejí, jednak se odlišují ve vztahu k výchozím paradigmatům a k základnímu zaměření výzkumu. (Alespoň pokud jde o přístupy induktivní či deduktivní, které v empirickém šetření nabývají podoby zaměření spíše kvalitativního nebo spíše kvantitativního výzkumu.)

Nicméně jsou určitá ověřená nosná pravidla, která umožňují posouzení prezentovaných konceptů empirických výzkumů hodnot právě s využitím základních nezbytných podmínek pro úspěšnou realizaci empirického sociologického výzkumu.

Rozhodujícími podmínkami pro uskutečnění empirického sociologického výzkumu³⁹ je

- naplnění všech nezbytných kroků takového zkoumání, a to
- ve vzájemné rovnováze, tedy při pokrytí podmínek pro naplnění každého z kroků přípravy, realizace, zpracování a interpretace empirického sociologického šetření.

Nezbytnými kroky jsou:

- promyšlené, ucelené a teoreticky i metodologicky oprávněné založení konceptu výzkumu, tedy jeho teoretických východisek a formulování cíle a předmětu výzkumu;
- specifikace vztahového rámce předmětu výzkumu pokud možno v plném rozsahu a jeho vědomá redukce (zpětně ovlivňující cíl a předmět zkoumání, tedy celý koncept), ústící ve formulaci hypotéz a základ operacionalizace;
- jasně koncipovaný postup výběru vzorku, ve vztahu k cíli a předmětu (většinou z hlediska požadavků na určitý druh reprezentativity);
- odpovídající soubor metod a technik sběru dat a jejich ověřená konstrukce (odpovídající ve smyslu přímé návaznosti na všechny předchozí etapy přípravy);
- odpovídající postup sběru dat (terénních prací);
- korektní práce s daty ve smyslu jejich přípravy pro uložení a zpracování, jejich zpracování v maximu variant, které přicházejí v úvahu;
- interpretace, která se vrací jednak k hypotézám, ale také až ke konceptu výzkumu, tedy zpět k teoretickým východiskům.

Tato pravidla platí vlastně bez ohledu na to, zda jde o výzkum založený na kvantitativních či kvalitativních přístupech, zda jde o výzkum reprezentativní za celou populaci, za obec, nebo školu či jinou jednotku, nebo i výzkum, který neaspíruje na reprezentativitu, atd. Teprve specifikací těchto kroků lze zdůvodněně dospět k rozhodnutí o tom, o jaký druh empirického sociologického výzkumu půjde. A samozřejmě, že může nastat situace, kdy je nutné propojit několik druhů výzkumu pro naplnění jeho konceptu, že je nezbytné, aby šlo o výzkum dlouhodobý, pracující na jedné straně s prvotními

³⁹ Pramenů, z nichž lze čerpat je mnoho. Tady pracujeme především s Disman, M. 1993. Jak se vyrábí sociologická znalost. Praha: Karolinum a také s Giddensovou učebnicí Sociologie. A také mohou čerpat z letitých praktických vlastních zkušeností s přípravou a realizací takových výzkumů i s výukou této problematiky.

informacemi, ale i s výsledky jiných výzkumů a využívající sekundární analýzu (tedy reinterpreťující výsledky jiného výzkumu, protože nahlížeťící na ně z odlišného úhlu a s odlišným zacílením), atd.

Rozhodující je koncipování výzkumu.

Výzkumy hodnot z věci samotné nemohou být jednoduché. Koncept výzkumu zaměřený na poznávání hodnotových struktur (např.) musí počítat s tím, že nevystačí s jedním šetřením, s jedním metodickým postupem, s jedním vstupem do tohoto tématu. A jestliže dál nepostoupí, pak může pracovat v podstatě jen tak, že využije oporu v jinde používaném konceptu. To je zřejmě jeden z důvodů velkého rozšíření výzkumů podle konceptu R. Ingleharta: přináší relativně rychle poznatky, které je možné srovnávat s poznatky z jiných zemí či úrovní a v tomto smyslu mají vysokou poznatkovou váhu. A ovšem také jeden z nejdůležitějších zdrojů námitek vůči němu – totiž: užití jednoho konceptu vlastně bez ohledu na specifickou podmínku různých kultur i národních společenství. (Připomíná to tolikrát odmítnuté modelování z dřevních dob aplikace teorie systémů, kdy na konce došlo ke shodě, že užití modelu je efektivní, protože se skutečnost s tím modelem zřejmě shoduje. Což ovšem nemusí nic vypovídat o samotné skutečnosti.) A to je také obecně zdrojem otázek vůči všem užívaným nebo vyvíjeným konceptům empirického sociologického: do jaké míry naplňují všechny nezbytné kroky pro realizaci výzkumu?

Vracíme se tak k otázce položené v záhlaví této podkapitoly.

Druhé východisko kritiky či přesněji hlediska posuzování prezentovaných konceptů výzkumu hodnot je opřeno o snahu o uspořádání souvislostí, které se objevují v literatuře při charakteristikách složení hodnot. Jde vlastně o hledisko vycházející z jakéhosi obecného vztahového rámce pojmu hodnota.

Dosavadní pokusy o obecné uchopení pojmu hodnota v souvislostech, které jsme byli s to rozpoznat v dostupné literatuře (a jak bylo řečeno několikrát, šlo spíše o prameny obsahující zaměření na souvislosti a vztahy pojmu hodnota než přímo filozofické úvahy) jsme se pokusili prezentovat v předchozích kapitolách. Především tu jako východisko posouzení prezentovaných konceptů sociologického empirického výzkumu hodnot využijeme snahu o strukturaci pojmu hodnota. Protože jsme přesvědčeni, že tak složitý a rozdílnými způsoby

pojímáný pojem, jakým je hodnota, nelze bez poznání jeho vnitřní struktury zachytit.

5.1.2 Kritika konceptů výzkumu a měření hodnot v současné sociologii

Právě na využití tohoto druhého východiska se pokusí poukázat následující text.

Když porovnáváme postupy Rokeache, Ingleharta, Hofstedeho, Schwarze i koncept D.O.S.A. s pokusem o výklad pojetí hodnocení a hodnot ve 2. a 3. kapitole tohoto textu, je na první pohled patrné, že v žádném z uvedených postupů nedochází vlastně k jinému přístupu k hodnotám, než jako ke kulturnímu a sociálnímu fenoménu, který je jaksi dán tak, jak se ho pokoušíme zachytit. (Snad jen Hofstede explicitně pracuje s intenzitou učení se hodnotám v raném dětství. Socializační hypotéza je sice v základu Inglehartova přístupu, ale ne z hlediska vzniku, spíše jako zdroj setrvačnosti a odolnosti hodnot vůči vlivům působícím na jejich změny.) Z toho vyplývá, že základní přístup k výzkumu hodnot vychází především z charakteristik předpokladů a prokázaných diferencí v kultuře

Otázka po tom, jak vznikl tento sociální fenomén, jaké jsou součásti procesu tohoto vzniku a jaké jsou aspekty samotného pojmu, kromě právě oné kulturní a sociální dimenze, takové otázky nebyly explicitně položeny. Jsou ovšem přítomny implicitně vlastně ve všech srovnávaných konceptech, i když většinou ne v podobě, která by jasně zahrnovala a specifikovala vnitřní strukturu hodnot. (Ať už v podobě navržené v části 3.2.2 tohoto textu, nebo v nějaké jiné uspořádané podobě.)

Pro dokumentaci této skutečnosti je skoro lhostejné, který z uvedených konceptů vybereme.

Například Schwartzův přístup jasně prezentuje fakt přístupu ke zkoumání hodnotových struktur ve společnostech na základě předem utvořené představy o struktuře hodnot, které přicházejí v úvahu. (To platí také pro Ingleharta a další.) Tedy na základě rozboru kultury a sociální dimenze skutečnosti, která zahrnuje hodnotovou strukturu. To se zdá být zcela oprávněné, navíc když k výsledkům Schwartzových výzkumů mj. patří i korekce tohoto východiska.

Avšak jen potud, pokud nepřipomene, že i zde platí, že při pochopení a prezentování struktury hodnot vycházíme z hodnotového vidění svého druhu. Přinejmenším ovlivněného naší zkušeností s danou kulturou a společností. Připomeňme, co Schwartz uvádí jako obecné pojetí hodnot, s nímž dále pracuje (odkazuje, jak jsme uvedli, na vlastní texty s Bilským z let 1987 a 1990).

Hodnoty tu jsou chápány jako:

- koncepty nebo víry
- týkající se žádoucího konce stavů či chování
- přesahující určitou zvláštní situaci
- sloužící jako zdroj výběru či ocenění nějakého chování či události
- a jsou uspořádány podle relativního významu.

Otázka nezní jak jsou složeny v obecné teoretické rovině. Otázka zní, jakou mají tyto koncepty podobu a jakou mají funkci.

To ovšem znamená, že se principiálně nelze ptát na jednotlivé komponenty hodnot, že je možné vidět hodnoty vlastně jen jako celky, jako jednotné a ucelené fenomény, které nemají odlišné aspekty a atributy imanentně zakotveny. A kterým nejsou imanentní určité fáze vzniku. Protože je koncipován v jedné podobě a jiná nepřichází v úvahu. Protože vznik a vnitřní struktura hodnot nejsou předmětem zkoumání.

Otázky skryté za tímto pojetím hodnot (tedy: pojetím prezentovaným S. Schwartzem jako obecné teoretické východisko výzkumu hodnot) ovšem mohou pozměnit samotnou podobu východiska.

Podobně bychom mohli nahlédnout na teoretická východiska dalších konceptů přímo mířících k empirickému sociologickému výzkumu hodnotových struktur. Výjimku z této námítky tvoří přístup Slejškův, který ale vlastně není svébytným konceptem využitelným přímo pro empirické zkoumání, ale spíše pokusem o formalizaci přístupů a analýz poznávacích postupů a vymezení. Ostatně se k němu ještě vrátíme.

Nemyslím si, že by šlo o omezení, které jaksí automaticky vyplývá ze sociologického přístupu k tématu hodnot. Možná jde spíše o projev neochoty rozšířit sociologické přístupy o obecnější teoretická a metodologická východiska, která jsou nutně spojena především s axiologickými přístupy. Ne s cílem podat jejich obecný výklad, ale pokusit se je pochopit a včlenit do

obecného sociologického přístupu k tomuto zkoumání.⁴⁰ Nebo o obavu před obtížemi, které pro konkrétní empirické zkoumání takový přístup nepochybně přinese. Nebo také o možná příliš striktní požadavek autora tohoto textu vůči přístupům empirické sociologie ke zkoumaným objektům. Navíc tak „rozostřeným“, jakým jsou hodnoty.

Jednoduše řečeno: Z uvedeného vyplývá, že zkoumat tak podstatné fenomény kultury a společnosti, jakými jsou hodnoty pouze na základě samotné analýzy kultury a společnosti a ne také na základě analýzy fenoménu hodnota, znamená chtít nechtě akcentovat daný kulturní rámec před zkoumáním hodnot. Znamená také uzavírat zkoumání hodnot do tohoto rámce..

To je zajisté samo o sobě cenné a využitelné. Může to ale v sobě skrývat implicitní preferenci určité kultury a vidění společností a kultur jejím prostřednictvím víc, než je nezbytně nutné.

Pokud jde o další náležitosti empirického výzkumu, stojí za zmínku, že především v posledních letech nelze v Inglehartových textech najít zřetelnou cestu od teoretických východisek přes operacionalizaci ke konstrukci indikátorů a zpět. U Schwartzových výzkumů takové pochybnosti nejsou. To ale samo o sobě nemusí znamenat výzvu pro koncipování nového přístupu. Avšak z oné obecné (a podle mého názoru zásadní) námitky vůči nejužívanějším konceptům současného sociologického výzkumu hodnot takovou výzvu formulovat lze.

Z kritiky nejužívanějších konceptů sociologického výzkumu hodnot tak vyplývá určité oprávnění pro pozitivní odpověď na výzvu k pokusu o formulaci nového konceptu výzkumu hodnot.

5.1.3 Inspirace z výsledků empirických výzkumů hodnot

Počátky přístupu k analýze hodnot autora tohoto textu – kromě zmíněných prvopočátků na konci šedesátých let, které ale byly na dvacet let přerušeny - byly prosté: stáli jsme zprvu před problémem analyzovat výsledky velkého sociologického šetření, kde problematika hodnot patřila ke stěžejním tématům. Konkrétně šlo o výzkum „Bůh po komunismu“, realizovaný v 10

⁴⁰ Ostatně toto je vlastně hlavním zacílením tohoto textu: snaha o respekt vůči filozofickým východiskům sociologického zkoumání jako podmínce zkoumání hodnot.

postkomunistických zemích na přelomu roku 1997 a 1998.⁴¹ Při přípravě analýzy výsledků tohoto výzkumu se ukázalo, že je lze v různé míře porovnávat s výsledky jiných šetření – především s výzkumem Biblické společnosti z roku 1992, s výzkumy Světové hodnoty 1990, Evropské hodnoty 1991, 1999, se šetřeními z řady Internation Social Survey Programme – např. Nacionalismus 1995, Religiozita 1999 - a s dalšími, a tak získat podstatně plastičtější obraz duchovního stavu české společnosti. Toto zjištění vedlo k založení sekundárních analýz, které...dosud neskončily. Záhy totiž bylo jasné, že možností komparací je téměř nekonečně mnoho, a že bez konceptu pro založení komparací se nedostaneme k obecnější výpovědi.

Jak ovšem takový koncept vytvořit? Zvláště když vlastně u žádného z porovnávaných výzkumů nebyl k dispozici projekt a jen u některých – a z velké vzdálenosti – podklady s náznaky teoretických uchopení výzkumného problému.

Ukázalo se, že jedinou cestou je postupné porovnávání indikátorů užitých v těchto výzkumech a hledání jejich faktických souvislostí a vztahů (tedy: prostřednictvím dvourozměrné a především vícerozměrné analýzy) a z nich zpětně postupovat až k východiskům. Jde o proces, pro který jsme začali používat výraz „reoperacionalizace“. Tedy protisměrný pohyb proti operacionalizaci, čili proti postupu přípravy empirického výzkumu, pro který je příznačné, že se pokouší převést hypotézy do zaznamenané podoby, tedy do znaků. Tentokrát šlo o opačný postup: z podoby znaků a vztahů mezi nimi tak, jak vzešly z matematicko – statistické analýzy, jsme začali usuzovat na podobu hypotéz, ze skladby hypotéz pak na cíle a koncept výzkumu.

Teprve mnohem později jsem v literatuře narazil na text J. L. Spatese (1983)⁴², z něhož je úvodní citát k této kapitole. Spates během kritiky Parsonsova konceptu hodnot namítá, že jeden z vážných nedostatků tohoto konceptu spočívá v nemožnosti nalézt algoritmy dedukce, kterou – podle Parsonse – musí badatel použít, aby byl s to nalézt konkrétní podobu hodnot, tedy „oněch řídicích prvků všech sociálních systémů působících v každé situaci“...A v této souvislosti píše text, jehož část jsem použil jako motto této kapitoly, totiž:

⁴¹ Blíže v Prudký L. u.a. Religion und Kirchen in Ost (Mittel) Europe: Tschechien, Kroatien, Polen. Ostfildern, Schwabenverlag, 2001

⁴² Spates J.L. 1983. The Sociology of Values. Annual Review of Sociology. Č. 9, str. 27 - 49

„...dokud nevíme, zda hodnotové kategorie užívané v dotazníku skutečně existují u populace, kterou zkoumáme (tedy – dokud nevíme, že zkoumané hodnoty jsou JEJICH⁴³ hodnotami a ne výsledkem teoretické imaginace), nemůžeme jednoduše ani vědět, zda je náš popis správný či ne.“ (str. 35 op. cit.)

Teprve sekundární analýzy několika výzkumů hodnot byly rozhodujícím impulsem pro hledání toho, co je jim společné. Právě prokázání platnosti zjištěných hodnot – při jasných důkazech, že v těchto výzkumech zkoumané hodnoty jsou populací ČR (i jinde) přijímány jako vlastní - bylo rozhodujícím impulsem k postupnému vývoji nového konceptu výzkumu hodnot. Záměrem nebylo vytvoření takového konceptu. Původním impulsem pro něj nebyla ani teoretická analýza a rozbor literatury, ani to, co jsme uvedli jako „chybějící článek“ ve vývoji prezentovaných konceptů výzkumu hodnot, totiž nespojení se strukturací poznávání pojmu hodnota na základě obecných, zvláště axiologických východisek tématiky zkoumání hodnot. Impulsem bylo prosté zjištění, že existují opakovaně potvrzené vztahy mezi jednotlivými indikacemi využitými v několika výzkumech hodnot, potvrzující existenci těchto vztahů ve skutečnosti, a snaha pochopit je v dostatečných souvislostech.

Na toto východisko navázal – a současně je zpevňoval - druhý postup vedoucí k vytvoření svérázného konceptu výzkumu hodnot. Ten byl opřen o srovnávání podob indikátorů využitých v jednotlivých výzkumech pro jednotlivé součásti výzkumu hodnot.

Srovnávací analýza výsledků řady sociologických empirických výzkumů hodnot v naší společnosti (i jinde) ukázala, že bez ohledu na to, jak indikátory pro zkoumání hodnotových struktur vznikly, lze je v určitých seskupeních porovnávat. Zvláště, když současně probíhá onen zmíněný proces „reoperacionalizace“. Protože ten měl za následek i vymezení podobných skupin problémů, jejichž prostřednictvím jsou hodnotové struktury poznávány. Ukázalo se, že tato seskupení se nejvýrazněji projevují v podobnosti jazyka užitých indikátorů.

Je třeba zdůraznit, že zjištěné rozložení indikátorů hodnotových struktur nevycházelo z žádných předem daných hledisek. Vyplývalo ze sekundární

⁴³ Zdůraznil L.P.

analýzy jiných výzkumů a srovnávací analýzy s výzkumem Bůh po komunismu v ČR. Nelze ani říci, že šlo o třídění intuitivní: šlo prostě o metodickou část výstupu ze srovnávacích analýz. A tyto metodické poznatky se dalšími srovnávanými výzkumy vlastně potvrzovaly.

Postupně jsme vytvořili „zásobníky“ indikátorů pro výzkum hodnotových struktur tak, jak byly používány ve srovnávaných výzkumech. Ty nejprve sloužily pro ucelenější sekundární analýzy a k dalšímu testování jejich vzájemných vztahů, tedy – vztahů mezi týmiž indikátory (nebo: velmi podobně konstruovanými indikátory) v různých výzkumech. Jednak šlo o testování jejich zastupitelnosti (především za pomoci faktorové analýzy), dále o testování jejich sociálně-ekonomického a demografického zasazení (za pomoci korelačních analýz vůči sociálně-ekonomickým a demografickým charakteristikám respondentů) a konečně o testování za pomoci umělých znaků, v nichž se promítaly obsahové diference hodnotových struktur (založené v konceptu většiny srovnávaných výzkumů), tedy za pomoci typologických postupů. Ty byly testovány rovněž korelační analýzou a dalšími postupy vícerozměrné analýzy.

Rozhodující význam pro ověřování takto konstruovaných indikací hodnotových struktur měly předvýzkumy a následná velká samostatná empirická šetření, zaměřená především na vysokoškolské studenty. Výběr těchto souborů byl ovlivněn dostupností terénu a využitelnosti ve výuce. Konkrétně šlo o dva druhy svébytných empirických šetření. Jedním byl typologicky vybraný soubor studentů prvních ročníků jedenácti fakult českých vysokých škol (celý soubor zahrnul přes 1100 respondentů). Terénní sběr dat se uskutečnil na přelomu let 2001 až 2002. V roce 2005 – 2006 jsme v podstatě tento výzkum zopakovali. Od roku 2002 běží další výzkum, konkrétně longitudinální šetření studentů prvního ročníku Fakulty humanitních studií UK. Ve čtyřech letech se ho zúčastnilo přes 1300 studentů, to je téměř 60 % všech studentů, kteří byli v letech 2002 – 2005 přijati na FHS UK do denního bakalářského studia. Vznikl tak samostatný prostor jak pro testování využitelnosti poznatků vycházejících z oněch sekundárních a srovnávacích analýz, tak pro shromáždění a vyhodnocení poznatků o platnosti všech hypotéz, které postupně vedly k utváření nového konceptu hodnot.

Konkrétně se ukázalo, že vlastně ve všech srovnávaných výzkumech⁴⁴ se nacházejí podobné indikátory založené na elementárních vyjádřeních základních životních hodnot. Ty jsou téměř vždy spojeny s jednoslovným triviálním pojmenováním a následným žebříčkem. Jsou spojeny s otázkami přímými (co považují respondenti za nejdůležitější v jejich životě, s následnou nabídkou různě řazených baterií obvykle jednoduchých vyjádření), ale i nepřímými (příznačné jsou dotazy týkající se toho, co nejvíc budou jejich děti potřebovat pro život, nebo toho, co je nezbytné pro úspěšné manželství, atd.). Druhou skupinu tvoří indikátory zabývající se zaměřením, orientováním hodnot. Nejde o pořadí podstatných součástí života, ale o orientaci, cestu, zaměření. Nejčastěji spojené s mírou souhlasu s určitými výroky explicitě vázanými na možné obsahové modely životního zaměření a zacílení v dané kultuře. Tady jde rovněž o různé podoby konkrétních otázek, například prezentujících výroky s nimiž může respondent v různé míře souhlasit, nebo dichotomií – typologických protilehlých výroků - rovněž s bohatou možností souhlasu či nesouhlasu s jednou či druhou krajností, atd.

Vždy se také objevují indikátory charakterizující omezení v platnosti či neplatnosti hodnot v rámci či prostoru, v němž se vyznávané hodnoty usadily a jejich nasměrování zacíliho a jehož překročení by znamenalo možnost narušení či odlišného výkladu samotných životních hodnot či hodnotových orientací. Toto rámování bývá složitější, je obvykle spojováno s mírou a podobou důvěry, smyslu či víry. Jde jednak o přímé otázky obecné, nebo vztažené k určitým druhům důvěry a víry, hlavně náboženské.

Ne ve všech výzkumech bylo téma hodnot explicitě promítnuto i do jejich aktivizace, především v tom, co je považováno za přijatelné (či nepřijatelné) při jejich naplňování. Nicméně tato dimenze struktury hodnot je ve všech srovnávaných empirických šetřeních alespoň imanentně obsažena. Porovnávání těchto indikátorů, které je možné chápat jako blízké k vyjádření přijatelného či nepřijatelného chování, tedy chování, které je či není považováno za normální (a tak je blízké určení toho, co se smí či nesmí, tedy normám chování), bylo také součástí srovnávacích analýz a celého postupu a ukázalo se, že je ve velmi

⁴⁴ Šlo o řadu výzkumů, kde kromě již zmíněných, byly také výzkumy realizované týmem vedeným P. Fričem v rámci Centra sociálních a ekonomických strategií FSV UK, hlavně Životní strategie z roku 2002 a Elity z roku 2004 i další výzkumy.

úzkém vztahu k hodnotovým strukturám. Příznačný způsob zjišťování byl prostřednictvím přijatelnosti či nepřijatelnosti přestupků, a to za pomoci bohatých škál, umožňujících respondentům využít výrazně strukturovaná výběrová kritéria. (Jak se ukázalo – úzce spojená s přijatými hodnotami.)

Lze říci, že bez těchto čtyř dimenzí se vlastně žádné empirické sociologické zkoumání hodnotových struktur neobejde. Samozřejmě, že všechny tyto dimenze byly ve srovnávaných výzkumech vždy zkoumány nejen samy o sobě, ale také ve vzájemných vztazích a ve vztazích k sociálně-ekonomickým (statusovým) a demografickým charakteristikám souboru dotazovaných.

Uvedený postup představoval další z podstatných pramenů vyvolávajících potřebu tvorby nového konceptu výzkumu hodnot. Neopřeneho už na prvním místě o předchozí charakteristiku struktury kultury a společenského vědomí v dané společnosti, nýbrž vlastně sémantické struktury toho, co je ze zkoumání hodnot prostřednictvím užitého jazyka využíváno.

Poznatky získané reflektováním sekundárních analýz, srovnávacích analýz a vlastních výzkumů hodnot vedoucí k uvedenému strukturování indikátorů mířily do podobného prostoru jako pokusy o teoretické uchopení tématu hodnot D. Slejškou. Možná to, že Slejška rovněž vycházel ze sekundárních analýz dat, tu mělo svůj význam. Ještě důležitější ale byla snaha D. Slejšky o formální kategorizaci aspektů hodnot právě na základě vlastních zkušeností z přípravy a koncipování empirických výzkumů. Nevím, jaká konkrétní motivace D. Slejšku k tomuto přístupu vedla, ale domnívám se, že podobná jako tomu bylo u autora tohoto textu. Totiž vědomí, že bez obecnějšího teoreticky uchopitelného konceptu hodnot není možné uskutečnit empirický výzkum hodnot, který by byl důvěryhodně zakotvený a navíc komunikovatelný. Tento požadavek je samozřejmě oprávněný u každého sociologického výzkumu. Ale u zkoumání hodnot – protože jde o tak složité a mnohazměrné téma – je o to víc třeba ho nějakým způsobem naplnit.

5.1.4 Inspirace z poznávání filozofického a teoretického pojetí hodnot

Především ve druhé a třetí kapitole tohoto textu jsme se pokusili shromáždit a uspořádat relevantní dostupnou literaturu k problematice pojetí hodnot. Ani to

nebyl proces, který by byl účelově realizován až při tvorbě tohoto textu. Jde o výsledky práce, která provázela a reflektovala dlouholeté analýzy empirických výzkumů hodnotových struktur, poněvadž bez ní by nebylo možné postupně utvářet koncept, jehož prostřednictvím by sekundární analýzy tak rozsáhlých a různorodě koncipovaných šetření byla možná.

Struktura především 3. kapitoly tohoto textu ukazuje na možnosti přístupu k poznávání hodnot. To zároveň znamená, že může jít o oblasti a podoby přístupu k výzkumu hodnot. Z toho lze vyvodit, že prostřednictvím naplnění nejméně těch hledisek přístupů k poznání hodnot, které jsou ve 3. kapitole uvedeny, je možné aspirovat na ucelené zkoumání hodnot.

Jakmile je tato teze vyslovena, je nutné hned vyloučit možnost jejího naplnění. Už při pouhém výčtu „pojmu a oblastí blízkých pojmu hodnota“ totiž ve 3. kapitole (a jde jen o náčrtek!) zřetelně vyplynulo, že nelze v jednom výzkumu zahrnout všechny. Není to možné metodologicky, teoreticky, ale ani fyzicky. Takže vědomí, že půjde nezbytně vždy o dílčí výzkum hodnot, je nezpochybnitelné.

To ovšem posiluje požadavek, aby daný výzkum (či koncept výzkumu) byl jasně určen ve všech nutných souvislostech možných náhledů na hodnoty.

Výzkum (koncept výzkumu) je samozřejmě nemůže všechny naplnit, ale musí vědět, které nenaplní. To zároveň znamená, že zpřesnění tohoto pohledu uvnitř možných přístupů k porozumění hodnotám je první podmínkou, která pro něj vyplývá z teoretických přístupů k pojetí hodnot.

Tento postup je ale nezbytné zachovat i v dalších krocích, tedy v orientaci ve všech dalších souvislostech pojmu hodnota.

Platí to samozřejmě i v rovině struktury výrazů specifikujících hodnoty (viz část 3.2.2 tohoto textu.) Otázka zní, na které části této struktury se daný výzkum může zaměřit, které naopak a případně v jakých dimenzích musí vynechat a proč. Půjde o výzkum hodnotového vidění, hodnotových preferencí, hodnotových orientací, hodnotových rámců či hodnotových poselství?

Vymezení těchto součástí struktury pojmů určujících hodnoty stanovuje základní obecnou specifikaci konkrétního empirického výzkumu.

Pokud jde o tu část pojetí hodnot, kterou jsme označili jako oblasti náhledů na hodnoty či atributy hodnot, není možnost takto selektivního přístupu tak snadná jako u struktury pojmů určujících pojem hodnota. Tato část přístupu

k poznávání hodnot zahrnuje vznik hodnot, druhy hodnot, koncepty hodnot, hierarchizace hodnot, působení hodnot a hodnotové typy.

Při prezentování této části náhledu na hodnoty jsme připomněli, že existují významné průniky mezi těmito oblastmi. To je první důvod obtíží při specifikaci výzkumu či konceptu výzkumu uvnitř těchto atributů hodnot.

Druhý problém vzniká ve vnitřní hierarchizaci těchto oblastí. Jestliže koncepty hodnot představují snahu o ucelenější východisko pro pojetí hodnot, typy hodnot jsou spojeny především s pokusy o objasnění skutečného rozložení hodnot v určité situaci či sociálním nebo kulturním prostředí, atd. Není možné – jako tomu bylo v případě struktury pojmů pro určení hodnot – jasně jednotlivé oblasti rozčlenit ani ve vertikální, ani v horizontální poloze.

Východiskem je samotné naplnění potřeby specifikace místa daného výzkumu či konceptu výzkum mezi těmito atributy. Tedy konkretizace, které atributy a v jaké základní podobě daný koncept bere v úvahu a pokusí se je poznat a které naopak vynechá. A proč tomu tak v zásadě je.

To jsou vlastně stěžejní inspirace pro koncipování nějakého (každého!) výzkumu hodnot, pokud chce respektovat obecně-teoretická východiska sebe sama. Platí to samozřejmě i pokud jde o tvorbu konceptu výzkumu hodnot. A to, že jsem se dosud v poznaných konceptech výzkumu hodnot s podobnými východisky nepotkal je, domnívám se, konečným (ale zdaleka ne posledním) zdrojem dostatečnosti výzvy pro pokus o vytvoření nového konceptu výzkumu hodnot.

Podstatným důvodem pro to, abychom se pokusili o vytvoření nového konceptu výzkumu hodnot byly nejen příznivé výstupy z předchozích tří oblastí analýzy, ale také to, že v určitých směrech mohlo dojít k propojení poznatků mezi těmito oblastmi. Především se to týkalo propojení poznatků z analýzy výsledků empirických sociologických výzkumu a poznatků o strukturaci pojmů specifikujících pojem hodnota.

Důvody pro pokus o vytvoření svébytného konceptu výzkumu hodnot byly výrazné a navíc vytvářely i dobrá východiska pro samotný proces tvorby nového konceptu.

5.2 Základ nového konceptu výzkumu hodnot

5. 2. 1 Metodická doplnění k požadavkům na tvorbu konceptu výzkumu hodnot

Kromě uvedených východisek bylo pro tvorbu nového konceptu výzkumu hodnot významné i to, že jde o koncept, který má sloužit k takovému výzkumu, který by umožňoval především rozsáhlé empirické sociologické výzkumy.

(Včetně sekundárních analýz výsledků takových výzkumů.) Například srovnávající hodnotovou strukturu či jiné součásti hodnot mezi sociálními entitami. Tento požadavek byl logicky formulován hned v začátku prací na novém konceptu, proto byl plně respektován. I když, jak se ukázalo, výsledný koncept je využitelný i při jiných typech výzkumu.⁴⁵

Zaměření na empirické sociologické výzkumy pracující s velkými soubory dat znamenalo, že v konceptu musely být založeny i možnosti pro tvorbu indikátorů pro takový výzkum a především cesty práce se získanými daty, včetně například agregátů pro souhrnná vyjádření a obecnější závěry.

K metodice tvorby konceptu patří samozřejmě i to, co bylo řečeno při zmínce o pravidlech přípravy a realizace empirického výzkumu. I když nelze předjímat do jaké míry a jakými cestami budou výsledky naplnění konceptu výzkumu sloužit k obohacení (či redukci) obecných teoretických východisek a samotného konceptu, je nutné s touto souvislostí v přípravě konceptu počítat. Pozoruhodné je metodické východisko tvorby konceptu výzkumu hodnot vycházející z pokusu o specifikaci přístupů k hodnocení a to zvláště přístupů sociologických. Zvláště, když máme stále na mysli, že se pokoušíme o přístup zkoumající hodnoty jako objekt sám o sobě a ne jako kritériální hledisko správnosti.

Ukazuje se totiž, že v empirickém zkoumání vlastně nemůže jít především o poznání výsledku hodnotících procesů, nýbrž o takovou intenzitu působení tohoto výsledku, která je vlastní hodnotám. A dále, že je k tomuto poznání možné dospět především prostřednictvím poznání struktury tohoto působení a diferenciací ve vztahu k objektu (funkcí) tohoto hodnocení. Zatímco druhý

⁴⁵ Viz aplikace na obsahovou analýzu textů, jak je prezentována v 6. kapitole.

okruh přístupu je možné spojit s v současnosti převažujícími koncepty empirických sociologických výzkumů hodnot – tedy s výzkumy typu Inglehartových či Schwartzových – první přístup se spíše opírá o pojmové pokusy rozkrýt strukturu hodnot tak, jak je naznačil Slejška. A také jak jsme se o ně pokusili ve druhé a třetí kapitole tohoto textu.

Z uvedeného východiska zároveň plyne, že propojení obou druhů konceptů může být velmi užitečné. A také fakt, že žádný z těchto konceptů není a nemůže být komplexní.

Je třeba ještě jednou zdůraznit, že celý koncept není prvotně založen na modelu obsahových typů hodnotových struktur, preferencí a orientací, nýbrž na jazykových a významových rozdílech a shodách v indikátorech, na vztazích vzájemného ověřování a křížových kontrol mezi indikátory uvnitř pojmových seskupení a také mezi nimi a konečně na konstrukci potenciálních vztahů uvnitř konceptu hodnotových struktur, jako jazykového vyjádření strukturace a výstavby hodnot ve společenských vztazích. Ovšem s vyústěním v poznacích o obsahových diferencích v hodnotových strukturách populace či jejich částí. Závěrem ještě připomeneme skutečnost, že dlouholetá práce s výsledky jiných výzkumů spolu s přípravou a realizací empirických sociologických šetření vlastních umožnily zpětně ověřovat vytvářené metodické postupy a i v tomto směru reinterpretovat výsledky srovnávaných empirických šetření. Tudiž i předložit podklady pro srovnávací analýzu vývoje hodnotových struktur v naší zemi i ve srovnání s jinými zeměmi. Tato srovnávání se postupně uskutečňují a i ona ověřují nosnost vytvářeného konceptu výzkumu hodnot.

5.2.2 Jádru nového konceptu výzkumu hodnot

V této části textu se pokusím schematicky vyjádřit základní otázky konceptu a stěžejní podoby odpovědí, které koncept nabízí.

Co lze tímto konceptem zkoumat?

Jde o výzkum struktury hodnot, tedy hodnotových preferencí, orientací a rámců, jejich podob a vztahů mezi nimi i části jejich průniků do chování, kterým jsou normy chování.

Prostřednictvím tohoto poznání lze usuzovat na základní charakteristiky hodnot příznačných pro zkoumaný objekt. A z tohoto usuzování vyvozovat řadu zjištění týkajících se podstatných atributů vědomí a kultury daného objektu. *Hodnotové preference* jsou zkoumány především v základní dimenzi, kterou představují životní hodnoty a jejich uspořádání. Jde o nahlížení na životní hodnoty z hlediska závažnosti, kterou nabývají v životě, tedy životní hodnoty v pořadí.

Jejich indikace bývají obvykle jednoduché, často jednoslovné. Nejde ani tak o to, co jimi respondenti rozumí, jako spíše o všeobecně srozumitelné podoby symbolických vyjádření. Příznačné pro hodnotové preference je, že jsou jakýmsi základními stavebními kameny hodnot. Jsou nahlíženy bez ohledu na souvislosti a čas, jakoby šlo spíše o hodnoty – objekty, které však současně slouží jako zdroj pro souhrnná důležitá životní hodnocení. Jde spíše o statické fenomény, změnám podléhají jen velmi zvolna. Mají velký komunikační význam. V tomto smyslu mohou být zdrojem (či: ne ony samy, ale podoba shody s jim přikládanou vahou) soudržnosti, základem pro konsensus. Jsou často lapidární, vždy lapidárně vyjádřitelné. Proto jako jednu z podob hodnotových preferencí označujeme i to, s čím se v šetřeních nezřídka potkáváme jako s „žebříčkem hodnot“.

Hodnotové orientace, čili dynamická dimenze hodnot – obsahové „směrovky a zaměření“ v životě. Vlastně jde o vyjádření zaměření (cest, naplňování, uskutečňování, hodnocení) od a k životním hodnotám. Tady jsou specifikace obsahových orientací v životě, například převažujících zaměření na spíše rovnostářské nebo diferencující přístupy, vidění spíše liberální či autokratické, hédonistické či usilující o skromnost, solidarizující se či individualistické, konzervativní či proměňující, otevřené či xenofobní, ale například i směřující k posilování bezprostředních vztahů či naopak spíše vztahů formálních, institucionalizovaných, atd. Indikace je obvykle spojena s posuzováním míry souhlasu s výroky, které právě v sobě takové orientace nesou. Hodnotové orientace specifikují hodnotové preference, dodávají jim pohyb. Jestliže např. váha hodnoty „práce“ vyšla z analýzy hodnotových preferencí určité části společnosti jako podstatná, teprve spojení s hodnotovými orientacemi ukáže, zda jde o pojetí této hodnoty jako nástroje pro utváření společenských vztahů a

seberealizaci v nich, či tvorby zdrojů pro hédonismus, nebo jako rovnostářské, nárokové, státem podporované a garantované hodnoty, atp.

Hodnotové rámce jsou další součástí tohoto konceptu výzkumu hodnot. Jde o širší souvislosti hodnot – ohraničení jejich obsahů i směrů, ozřejmění smyslu, který nabývají. Do jaké míry jsou tu významné otázky víry, smyslu, dosahu a možností ovlivňování, důvěry, míry optimistického vidění světa či dalších rámců, které v sobě kombinují socializační vývoj (interiorizovanou zkušenost) spolu s temperamentními a dalšími osobnostními dispozicemi? Mohou tak existovat různé druhy rámců, které dodávají hodnotovým preferencím i orientacím další podstatnou obsahovou dimenzi. Především ale mají význam jako specifikace bariér, v nichž dochází k tvorbě a rozvoji hodnotových preferencí a orientací (u dospělé populace) či, které naopak výrazně spoluvytvářejí zázemí pro preference a hodnotové orientace v procesech utváření osobnosti či utváření „stabilizované“ podoby jiných sociálních subjektů. Může jít o rámec spojený náboženskými přístupy, ale také přístupy nihilistickými, traktujícími nulová omezení, tedy blízká anarchistickým přístupům, nebo také preferující vždy konformitu s požadavky okolí, nemožnost zasahování do osudu či společenských a politických souvislostí života, o rámce aktivní či fatalistické, apod. Zde lze hledat rozdíly v zarámování života spíš zaměřením na výkon nebo spíše na pohodu, na důvěru či ostražitost, na optimistické či pesimistické vidění světa atp.

Vztahy mezi hodnotovými preferencemi, hodnotovými orientacemi a hodnotovým rámcem jsou určující pro poznání hodnotové struktury daného subjektu a ta je podstatnou dimenzí poznání hodnot, příznačných pro daný subjekt. Tyto vztahy mohou nabývat různých podob, ale pro posouzení hodnot subjektu je rozhodující míra jejich konzistence. Tedy to, do jaké míry jsou blízké. Blížkost je určována pomocí těsnosti uvnitř jednotlivých částí konceptu a mezi jednotlivými částmi a také mírou shody sociálních, demografických a případně i dalších charakteristik nositelů jednotlivých podob hodnotových struktur a jejich částí.

Součástí předmětu, který lze pomocí konceptu zjistit, jsou i *normy chování*. Je tomu tak proto, že jde o behaviorální aspekt hodnot. To proto, že normy v určitém smyslu vystupují jako aktivizace hodnotových struktur. V tom, co je považováno za přijatelné (je „normální“) se promítají přijaté hodnotové

preferance, orientace i rámce. A naopak – určitá podoba hodnotových struktur je důležitým zdrojem přijatých a uskutečňovaných norem chování. Jde totiž o seskupení rozhodujících zdrojů motivací a jako takové je zdrojem pro posuzování (hodnocení) míry přijatelnosti chování, tedy pro formulaci norem chování.

Prostřednictvím tohoto pojetí předmětu zkoumání je možné ze získaných výsledků usuzovat na řadu skutečností. Především jde o poznatky, které charakterizují

- stavební kameny kultury daného objektu,
- součásti obsahu sociálních fenoménů a vztahů tvořících tento objekt,
- zdroje sdílení uvnitř objektu, tedy i jeho sociální a kulturní soudržnosti,
- součásti identifikátoru daného objektu vůči jiným (ať jde o osobnosti, skupiny či etnika, společenství nebo i instituce, dokonce národy nebo civilizace),
- významnou součást duchovní existence daného objektu,
- atributy morálky pro objekt příznačné,
- podstatnou součást zdrojů motivace chování daného objektu.

Tyto charakteristiky jsou povětšinou možné teprve tehdy, když získané výsledky poznání struktury hodnot jsou konfrontovány s nějakými vizemi, modely či ucelenými etickými kodexy. Jde o cestu od poznání „hodnot jako fakt“ k „hodnotám jako vzorům“.

Jak při tomto zkoumání postupovat?

Postupně vznikaly ověřené indikátory pro jednotlivé součásti hodnotových struktur a norem chování zkoumaného objektu. Konkrétní naplnění těchto nástrojů na sběr dat závisí především na podobě objektu výzkumu. Když jde o empirické sociologické šetření zaměřené na hromadný sběr dat – a to byla dosud nejčastější podoba užití konceptu - pracujeme především s podkladem pro řízený rozhovor, nebo pro sbíraný dotazník (to častěji). Jde o nástroj nepřesahující rozsah 200 znaků. Může s ním pracovat i poučený laik. Dnes existuje zásobník konkrétních nástrojů pro jednotlivé součásti struktury hodnot a norem chování.

Uvedeme je ve schematické podobě.

Tabulka č. 6: Schema rozhodujících ověřených indikátorů pro jednotlivé součásti hodnotové struktury a podoby norem chování objektu, kterým je hromadný sociální jev

Skupina indikátorů	Hlavní indikace	Doplňkové a kontrolní indikace (varianty)
A. hodnotové preference	Základní životní hodnoty	-Zdroje klidu a rovnováhy, -Vlivy na úspěšné manželství, -Podstatné atributy výchovy dětí (co si děti z výchovy mají především uchovat pro život)
B. hodnotové orientace	Zaměření hodnot – struktura tendencí vývoje hodnot	-Specifikace hodnotových orientací podle konkrétních situací (výkonnost, chudoba, úspěch, spokojenost, soudržnost atd.) -Ochota ke změnám
C. hodnotový rámec	Smysl existence	-Důvěra obecně a vůči konkrétním aspektům života společnosti (stát, nositelé moci, instituce, atd.) -Víra, zvláště náboženská -Možnosti ovlivňovat průběh života
D. normy chování	Přijetí či odmítání přestupků	-Podoba aktivit v oblastech přestupků/norem -Míra nezbytnosti řádu
E. sociální, ekonomické a demografické vlivy	(členění na hlavní či doplňkové indikátory zde nepřichází v úvahu) Rozsah a pojetí - včetně případných kontrolních indikací - jsou vázány na zacílení a možnosti konkrétního výzkumu. Dosud u nás jako podstatné vystupují zvláště pohlaví, věk, náboženskost, vzdělání, druh školy, životní úroveň, životní styl, velikost obce bydliště, region a jeho socioekonomická úroveň a dynamika, diference ve vybavenosti domácnosti podmínkami pro vzdělání a kulturní a sociální kapitál a diference v podobě některých atributů dosavadní socializace.	

Co se zjištěnými poznatky dělat?

Čili – jaké jsou rozhodující metodické postupy práce s výsledky sběru dat opřeného o předchozí schéma?

S tím ovšem, že i tady platí, že další zpracování získaných poznatků je závislé především na objektu výzkumu.

Zase uvedeme pouze základní přehled postupů, s nimiž je třeba pracovat při zpracování zjištěných poznatků tak, aby bylo možné vytvořit dobré základy i pro případná zobecnění či „návraty“ k teoretickým východiskům.

Především musí dojít k *vícerozměrné analýze hlavních indikátorů a testování vztahů s indikátory doplňkovými.*

V rámci jednotlivých součástí hodnotových struktur a norem chování skupin hledání vnitřní struktury a váhy obsahových hledisek (hodnotových typů) uvnitř hlavních indikátorů i uvnitř doplňkových indikátorů za pomoci vícerozměrné analýzy a testování vztahů mezi hlavními a doplňkovými indikátory a vyvozování konkretizace hlavních indikátorů. Tato část metodiky

je jednak součástí zpracování, ale zároveň jde vlastně o důležitou součást vzniku a ověřování platnosti konceptu.

Dalším krokem je *konstrukce umělých znaků pro hodnotové typy a testování uvnitř skupin a mezi skupinami*. Jde o ověřování možností pro konstrukci agregátů pro obsahové zaměření v rámci hlavních indikátorů i ve spojení s indikátory doplňkovými. Dále o konstrukce umělých znaků a testování jejich platnosti uvnitř součástí hodnotových struktur. Dalším krokem je testování vztahů mezi ověřenými a platnými agregáty (umělými znaky) mezi skupinami a konstrukce typů hodnotových struktur podle obsahového zaměření procházejících všemi skupinami vymezení hodnotových struktur (skupiny a. až d.), pokud přicházejí v úvahu ve všech skupinách.

Práce s umělými znaky je základem pro rozhodující výstup užití tohoto konceptu výzkumu hodnot. Jejich prostřednictvím totiž lze specifikovat podobu i souvislosti typů hodnotových struktur vyskytujících se v populaci či jejích částech. V tomto směru jde o stěžejní část metodiky zpracování. Proto jsou vypracovány detailní postupy jejich tvorby i vzájemného testování.

Konečně třetí částí rozboru získaných výsledků je *analýza sociálních, ekonomických a demografických charakteristik hodnotových typů*.

Jde o testování vztahů takto vytvořených typů a sociálních, ekonomických a demografických charakteristik (včetně vybraných charakteristik dosavadního socializačního vývoje) a porovnávání míry stejnorodosti těchto charakteristik, jako dalšího testovacího hlediska platnosti typů hodnotových struktur. Zároveň jde o konkretizaci sociálního, ekonomického a demografického zakotvení jednotlivých typů hodnotových struktur.

V přehledu postupů práce s daty, stejně jako ve schematickém vyjádření podoby a základní struktury nástrojů na sběr dat, dáváme přednost prezentaci technických postupů – algoritmů práce v rámci naplňování nového konceptu výzkumu hodnot. Opakujeme, že jde o postupy ověřené a využité v rozsáhlých empirických šetřeních a v tomto smyslu mohou sloužit i jako nástroj pro zkoumání hodnot i v jiných prostředích. Pro jiné objekty je možné využít jen části konceptu, především jeho obsahové zaměření a základní metodiku zkoumání hodnotové struktury.

Právě proto, že základem celého nově vytvořeného konceptu výzkumu hodnot není apriorní rozbor hodnotového vidění dané kultury, ale snaha o analýzu

struktury atributů hodnot, vlastně bez ohledu na danou kulturu. Nebo – přesněji – s možným naplněním právě specifiky dané kultury, při zachování srovnatelné podoby rozhodujících skupin indikátorů.

Argumenty o využitelnosti tohoto konceptu opíráme především o jeho aplikaci v rozsáhlých sociologických empirických šetřeních. Jejich výsledky jsou už dnes tak bohaté, že pro jejich prezentaci rezervujeme další samostatné texty. Pro přiblížení možností aplikace tohoto konceptu jsme pro tento text vybrali možnost jeho uplatnění na obsahové analýze textů, které jsou bytostně hodnotově a normativně zakotveny.

Aplikace je prezentována v 6. kapitole.

6 Typy hodnotových struktur v politické filozofii – příklad aplikace nového konceptu výzkumu hodnot

6.1 Proč politická filozofie jako příklad užití nového konceptu výzkumu hodnot

Při hledání pramenů, které by mohly pomoci osvětlit principiální obecné procesy spojené s hodnocením a hodnotami jsem stále znovu narážel především na texty z oblasti politické filozofie. Proč tomu tak je? Odpověď mi nabídl János Kis – editor sborníku *Současná politická filosofie* (Kis, J. 1997. Praha: Oikoymenh) - hned první větou úvodu tohoto sborníku. Totiž: „Politická filosofie je normativní disciplínou“. (str. 7).

Toto vskutku v současné odborné literatuře nebývalé prohlášení – prohlášení poctivé a svým umístěním určující mj. charakter celého pětisetstránkového sborníku, a především celé jedné části filosofie – implikuje nezbytnost zabývat se hodnotovými východisky jednotlivých přístupů politické filosofie. Je tomu tak i proto, že politická filozofie (znovu podle Kise) se pokouší odpovědět na tři základní otázky: - jaké je správné institucionální uspořádání společnosti; - podle jakých standardů lze společenské instituce posuzovat; - jakým způsobem tato hodnotící měřítka vybírají a schvalují upřednostňované institucionální uspořádání. Čili: bez analýzy hodnotících východisek na tyto otázky odpovědět nelze. Kis upozorňuje ještě na rozdíl mezi morální filozofií a politickou filozofií: morální filozofie také hledá principy oprávněnosti a dobra. Hledá je však pro oblast osobního chování. Táže se, jak bychom měli žít a jednat. Politická filozofie se snaží nalézt principy oprávněnosti a dobra pro neosobní instituce, pro donucování vymáhaná pravidla, konvence a zvyky. Z uvedeného vyplývá, že politická filozofie není normativní disciplínou „pouze“ z toho důvodu, že vždy porovnává sebe sama s určitým cílovým modelem či idejí, souborem idejí („stěžejní hodnotou či stěžejní sadou hodnot“, jak to chápeme v našem přístupu), ale také, ba možná především proto, že se snaží najít pro politickou teorii a praxi to nejlepší řešení.

Ostatně z faktu, že k hodnotám je nezbytné přistupovat strukturovaně mj. vyplývá i to, že podobně je nutné přistupovat i k normám. Zpřesňujeme tedy: politická filozofie je normativní disciplínou, hledající ta nejlepší řešení. Tedy i hodnoty, z nichž tyto „nejlepší normy“ vycházejí, jsou „těmi nejlepšími“. Když dále uvedeme varianty přístupů (konceptů) politické filozofie tak, jak jsme se je pokusili z literatury shromáždit, uvádíme zároveň příklad toho, jaké hodnoty je možné v současné společnosti chápat jako nejlepší pro politiku. (Tedy nejlepší pro manipulaci směrem k získání, udržení a rozvoji moci ve společnosti.) Nebo také - o jaké hodnoty je třeba takový nejlepší postup opřít.

Není divu, že se v politické filozofii především objevuje volání po co nejrychlejším zpracování obsáhlé, obsažné a podrobné teorie hodnot. Jinak totiž nelze vytvářet nezbytná východiska pro možnost kritického posouzení jednotlivých konceptů politické filozofie. Takovou výzvu najdeme i v Blackwellově encyklopedii politických věd, s poukazem na to, že bez této teorie nelze porovnávat efektivitu jednotlivých konceptů politické filozofie, tedy ani míru úspěšnosti jejich aplikace v politice.

Právě proto vybírám jako příklad aplikace nového konceptu výzkumu hodnot prameny z oblasti politické filozofie. Ukazují na podstatné propojení mezi filozofickými východisky, jejich hodnocením a hodnotami, jako propojenými zdroji přístupu k politice, přístupu ke světu jako k politickému fenoménu. Důsledně vzato jsou difference v hodnotách zdroji diferencí v konceptech politické filozofie. (To mj. znamená to, že k poznávání hodnot lze přistupovat i z opačného konce – totiž: výkladem politických konceptů, čili přístupů politické filozofie, se snažit nalézt difference v typech hodnot ve společnosti.)

Pro tento text je ovšem nejpodstatnější to, že následující analýza ukazuje na možnost využití nově vytvořeného konceptu výzkumu hodnot i při jiném druhu analýzy, než jaký přináší empirický sociologický výzkum. Totiž při obsahové analýze textů, které jsou jasně hodnotově zakotveny.

6.2 Poznámka k metodologii

Pro poznávání hodnot obecně jde o důležitá upozornění týkající se zpřesnění dalších atributů, které nutně toto poznávání musí zahrnovat. Totiž jejich filozofické zakotvení a vztah mezi tímto zakotvením a výsledky, funkcemi a smyslem činností, stejně jako přechody a prolínání mezi hodnoceními a fakty.

V těchto složitých postupech není neobvyklé, že autor nejprve vytvoří metodologická východiska, která mají charakter premis pro další uvažování. Pozoruhodný pokus – protože ucelený a hlouběji i rozsáhleji založený, než u jiných autorů, s nimiž jsem pracoval – prezentuje D.R. Ellis (viz Ellis D. Ralph, 1998: *Just Result. Ethical foundations for policy analysis*. Washington: Gerogetown University Press).

Ellisova argumentace je založena na tom, že ve společnosti existuje nebo neexistuje důvěra v aktivity, které v ní vytvářejí/nevytvářejí sociální nebo politickou činnost. Nejde jen o jakoukoliv důvěru, ale o odlišné důvěry podle jejich základů. Totiž – zda jde o „hodnotově založenou důvěru“ („value beliefs“), nebo alespoň o faktickou důvěru („factual belief“). Při tom „hodnotově založená důvěra“ představuje víru, že určitý druh věcí je žádoucí, nebo že jisté druhy činností by se měly stát (str. 7 citované práce). Faktická důvěra se soustřeďuje na to, jak je možné hodnot obsažených v problému efektivně dosáhnout.

Politická důvěra je souhrnem obou druhů důvěr. Podstatné je, že hodnotově založení je právě oním spojovacím článkem mezi oběma důvěrami. Otázka hodnot je proto pro analýzu politiky klíčová.

Ellis rozlišuje vnitřní a vnější hodnoty (intrinsic – extrinsic values) (str. 12 a d.). Vnitřní hodnoty jsou to, co je hodnotné samo o sobě. Vnější (instrumentální) hodnoty jsou takové, které umožňují dosáhnout, nebo zkompletovat něco, co je hodnotné samo o sobě. V každém hodnotovém osobnostním systému jsou tisíce vnějších hodnot, ale všechny slouží vlastně jen k tomu, aby napomohly k naplnění hrstky vnitřních hodnot, ve které osobnost věří.

Dodávám, že toto rozlišení může hrát podstatnou roli v přístupech k poznávání hodnot. Z metodologického hlediska totiž ukazuje na potřebu diferencí v přístupu k poznání hodnot, narušuje nediferencovaný přístup k chápání a výkladu hodnot. Nejen z hlediska řetězení souvislostí a vlivů – jak je patrné z předchozího pokusu o výklad hodnocení – ale především z hlediska hloubky, váhy a důsledků různých hodnot. Jak pro chování, tak především pro prožívání jednotlivců, skupin i společenství. Zvláště proto, že Ellis poukazuje na praktický význam tohoto druhu odlišení přístupu k poznávání hodnot – totiž: na možnost pochopení mnoha hodnotových konfliktů, když se pokusíme odlišit to, o hodnoty jakého typu z hlediska jejich váhy v těchto konfliktech jde.

Jako příklad vnějších hodnot uvádí autor pojetí peněz jako hodnoty. Peníze jsou vnější hodnotou, protože samy o sobě hodnotu nemají, ale slouží jako zdroj pro získání jiných hodnot, např. auta. Ale auto je také vnější hodnota, protože samo o sobě slouží k dosažení něčeho jiného (jiných hodnot) například k tomu, jak se dostat do práce, atd. Řetězení mnoha a mnoha vnějších hodnot může mj. i zakrývat vnitřní hodnoty, respektive snižovat jejich váhu, nebo zastírat cesty k jejich rozpoznání, zamlžovat vážné a podstatné hodnoty, dokonce i vést k nahrazování vnitřních hodnot vnějšími. Příkladem vnitřní hodnoty je např. štěstí.

Mnoho hodnotových konfliktů je rázem rozluštěno, když je pojmenujeme v této dichotomii. Jde totiž často o konflikty v efektivitě dosažení vnitřních hodnot za pomoci různých vnějších hodnot, ve vztahu k preferenci a váze vnitřních hodnot.

6.3 Přehled konceptů politických filozofií

Ellis /Op. cit. str.15 a n./ prezentuje pět hlavních typů hodnotových systémů, které stojí za rozhodujícími koncepty politické filozofie. Lze také říci, že jde o základní typy hodnotových orientací, které jsou ve veřejnosti přijímány a jsou zdrojem pro to, co lidé považují za vnitřní hodnoty. Nebo jinak řečeno: samy o

sobě představují podoby vnitřních hodnot vyznávaných lidmi a proto mohou sloužit jako základy přístupů k politice.

Uvádíme tyto koncepty podle autorova pojetí a doplňujeme je dalšími prameny. Vede to jednak k prohloubení Ellisova pojetí (přesněji: prohloubení jeho přehledu, který čerpá z řady autorů), ale také k rozšíření samotných konceptů. Podle dalších pramenů se totiž ukazuje, že je možné pracovat s bohatší škálou konceptů než nabízí Ellis. Jde samozřejmě o koncepty politické filozofie, které – jak bylo řečeno – odrážejí existující vnitřní hodnoty a zároveň se pokoušející o uchopení a diferenciaci tohoto druhu hodnot. V tomto směru jde také o možnost formulování východisek pro typologii vnitřních hodnot ve společnosti.

1. *Koncept egoistického hédonismu.* Obsahuje vlastně jen jednu vnitřní hodnotu: čistě osobní štěstí. Egoistický hédonik ovšem může věřit, že štěstí jiných lidí má externí hodnotu – ale jen když štěstí jiných nepřímo vede k jeho vlastnímu štěstí. Uvnitř tohoto typu jsou dílčí typy. Tak „universalistický egoistický hédonismus“ (universal egoistic hedonism) tvrdí, že každý jedinec se snaží dosáhnout čehokoliv pro podporu svého vlastního štěstí. A tímto způsobem pak dosáhne štěstí co největší počet lidí. S osobním usilováním o štěstí mnoha se tak stává obecné usilování a obecné štěstí. Je s tím spojeno přesvědčení /Ellis, str. 16/, že : a. lidská psychologie je taková, že lidé nemohou dělat cokoli, ale to, čím hledají své vlastní štěstí; b. když to lidé nemohou dělat, tak aspoň vyjadřují přesvědčení, že se to dělat má. Ellis upozorňuje, že i když na první pohled mnoho lidí vyznává toto hodnotové směřování, skrývá to jednu dvojznačnost (protiklad): byli jsme vychovávaní v přesvědčení, že naše štěstí je důležité stejně jako štěstí blízkého člověka.

Tento koncept je v zásadě blízký konceptu individualismu a dovedeno do dalších souvislostí i konceptu libertarianismu. I proto, že libertarianismus lze chápat jako rozvinutí a striktní promítání individualistických hodnot do širších společenských a politických souvislostí.

Toto propojení bude zřetelnější, když uvedeme stručné pojetí libertarianismu. Použijeme při tom Blackwellovu encyklopedii politického myšlení. (Miller, D.

/ed./ 2000. Brno: Barrister & Principal) a zmiňovaný sborník editovaný Jánosem Kisem (Kis, J. /ed./ 1997.)

2. *Libertianismus* (podle Miller, op. cit., str. 254 a n) zahrnuje dvě větve.

- a. Anarchistickou: každá vláda je neefektivní. Hodnoty spojené s řádem zabraňují svobodě. Svoboda jednotlivce je při tom nejvyšší hodnotou. Snahy o stát (či nastolování jiného druhu nástrojů usilujících o řád) jsou proti základním hodnotám.
- b. Minarchisté: vláda může přiměřeně uplatňovat policejní ochranu, vynucovat dodržování smluv a zajišťovat obranu státu, ale nic víc.

Důvody jsou nasnadě:

- individuální práva a jejich co nejuplněnější naplňování jsou podmínkou pro
- systém *laissez – faire*, který je nejvíce žádoucím společenským systémem.

Zdrojem je (podle Nozick, R. 1974. *Anarchy, State and Utopia*. Oxford: Oxford Univ. Press) mravní intuice, protože zahrnuje racionální egoismus. A ten je, podle Nozicka, sycen především tím, že nejvyšším cílem (hodnotou) pro každého jednotlivce je rozvíjení sebe sama jako racionální bytosti. Klade důraz na danosti autonomního jedince: buďto jsme autonomní bytosti a pak musíme mít nad našimi zděděnými vlohami výlučnou kontrolu, anebo jsou tyto schopnosti součástí společné zásoby zdrojů, která patří společnosti, ale pak nejsme skutečně autonomní. Tutéž otázku lze položit vůči vlastnictví vnějších zdrojů. Autonomie tu vychází z přesvědčení o vlastnění sebe sama. A v tom je základ spravedlnosti. Práva vytvářejí jediné, totiž morální prostor kolem jednotlivce. Uvnitř je jedinec oprávněn být svobodný od zásahu ostatních a také oprávněn držet všechny zisky, které je s to v rámci těchto hranic vytvořit. Z toho mj. vyplývá, že se lidé musí dohodnout na vzájemné ochraně a sdružovat se proti státu. (Kis připomíná, že jde ve skutečnosti o novou verzi teorie prvního záboru – právo patří těm, kdo zabrali určitou část zdrojů jako první. Ale zde nám nejde o kritická posouzení jednotlivých typů pojetí hodnot jako východisek politických filosofii. Nýbrž právě o naznačení podstaty rozdílů mezi těmito typy hodnot a souvislostmi, které takové naznačení sebou nese.)

3. Uvedený koncept se obvykle odvolává na *teorii racionální volby*.

Ta bývá sice vykládána různě (především pokud jde o obsah toho, co je „ještě“ považováno za racionální) a tedy značně diferencovaně, nicméně základ spočívá v rozhodující premise: ve volbách jde o to, aby byla splněna podmínka jednomyslnosti v tom smyslu, že kooperace (spolupráce, soužití, aktivity) slouží vzájemným výhodám účastníků. Když je tato podmínka splněna, pak každý racionálně uvažující jedinec s takovými volbami a jejich výsledky souhlasí.

Tento velmi obecný princip ovšem naráží na různé podoby vyjednávání o podmínkách jednomyslnosti a podobě vzájemných výhod účastníků. A ovšem na již zmíněné pojetí racionálního, jako základu pro takové vyjednávání. Na jedné straně lze nalézt zjednodušující východiska typu vulgarizace Darwinovy hypotézy, kdy jedinec je chápán jako sobecké individuum bojující o život vždy a s každým a v tomto smyslu počítající své úspěchy jako jediné oprávnění, na druhé straně stojí pojetí racionality jako velmi širokých přírodních dispozic lidí k sociální existenci a k solidaritě. (Viz např. výše zmíněné neurologické poznatky u nás publikované např. F. Koukolníkem.)

Ve smyslu těchto velmi vzdálených podob je možné chápat i jako rozvinutí teorie racionální volby další koncept, který Ellis rozvádí, a to koncept v posledním čtvrtstoletí nepominutelný ve všech úvahách o politice, totiž teorii spravedlnosti. Především spojený s texty Rawlsovými. (U nás hlavně Rawls, J. 1995. *Teorie spravedlnosti*)

Ellis ovšem uvádí tento koncept nejen v souvislosti s Rawlsem, ale také s jeho kritiky. A nedává jej prvořadě do vztahu k teorii racionální volby. Koncept teorie spravedlnosti z ní sice vychází, ale výrazně ji překračuje.

4. Systémy hodnot založené na *konceptech spravedlnosti*. (Deonické systémy).

Těchto systémů je mnoho, ale mají dvě věci společné: 1. jak všeobecné štěstí, tak férovost (fairness) jsou součástí vnitřních hodnot; 2. věří, že přinejmenším v některých případech má hodnota férovosti prioritu před hodnotou všeobecného štěstí.

Existuje mnoho interpretací toho, co je fér. Ale férovost je ultimativní vnitřní hodnotou, dosažitelnou právy či povinnostmi.

Rawls chápe společnost jako kooperující jednotku. Otázka zní jak mají být přebytky vzniklé kooperací rozděleny mezi členy společnosti tak, aby nikdo nemohl vznést obhajitelnou stížnost proti férovosti tohoto rozdělení. Dohoda o férovosti je výsledkem vyjednávání a výsledky se mění podle relativní síly vyjednávajících stran. Obecný souhlas je spravedlivý a fér, když souhlasící souhlasí v situaci původního férového rozdělení vyjednávanych prostředků. Pro takové rozhodování vytváří Rawls hypotetickou „původní situaci férovosti“. A to na základě „metody reflexivní rovnováhy“: kyvadlo se při aplikaci této metody pohybuje od morální intuice a na ní založených soudů ke kritickému zkoumání, přes zasazení do obecné teorie zpět k morálním intuicím a to tolikrát, než dosáhne bodu, v němž se naše uvážené soudy, ani naše abstraktní principy nepodvolí žádnému dalšímu pokusu o revizi. Až, jak říká Rawls, je dosaženo „bodu reflexivní rovnováhy“.

Je nezbytné uplatňovat tři zásady, které mají podobu oddělených norem.

Konkrétně:

- maximální rovná svoboda (princip svobody)
- férová rovná příležitost (princip rovnosti)
- upřednostňování těch, kteří jsou na tom nejhůř (princip diferenciacce)

Mezi těmito normami existují vztahy dané lexikografickým řazením: první princip má vždy přednost a v rámci dalšího má první norma přednost před další.

Při tomto procesu je ovšem nutné jedince brát nejen jako zdroje vstupů (individuálních preferencí), ale také jako původce rozhodnutí, který přebírá za svá rozhodnutí odpovědnost. Předpokládá se, že je možné v těchto procesech chápat člověka současně jako svobodného a chápaného rovnost. Svoboda je spojena v Rawlsově pojetí se schopností tvořit, revidovat a sledovat svou koncepci dobra a současně pracovat s darem smyslu pro spravedlnost. Rovnost je chápána jako skutečnost, že všichni jsou s to být alespoň v požadované minimální míře autonomní a jako s autonomními, tedy neprůměrnými, odlišnými se s nimi musí jednat.

Jsou dva druhy spravedlnosti, které vytvářejí dvě větve v této hodnotové orientaci. A. distributivní spravedlnost (rozmísťující – distributive); B. trestající spravedlnost (retributive).

A. Princip distributivní spravedlnosti odkazuje na víru, že „možnosti distribuce anebo zisky jsou spravedlivé“, kterážto skutečnost má podobu vnitřní hodnoty, dokonce i přes to, že může být v konfliktu s hodnotou maximalizace množství takových šancí a zisků. (Například odmítnutí podpory investorům v tom smyslu, že by se jim například poskytly určité daňové úlevy. A ty by jistě podpořily jejich rozhodnutí investovat, což by vedlo i k růstu bohatství společnosti. Nebo jinak – zaplacení advokáta ex offio státem, které vede k obtížím při odsuzování trestných činů, ale zachovává rovnost šancí.)

Mnoho teorií lze charakterizovat jako teorie spravedlivého rozdělování. Jednoduše proto, že obhajují určitá kritéria pro rozdělování ne zboží, zdrojů nebo štěstí, ale spíš takových věcí, jako jsou práva (Ellis uvádí např. Gewirth. Alan. 1978. Reason and Morality. Chicago: University of Chicago Press), nebo svoboda (Nozick, Robert. 1974. Anarchy, State, and Utopia. New York: Basic Books), nebo materiální a jiné podmínky potřebné pro „morální autonomii“ (Kant). Vejdou se sem teorie preferující formální podmínky pro rovnost v rozdělování jako jsou práva, svoboda a podmínky pro morální autonomii, stejně jako koncepty preferující nezbytnost shod způsobů distribuce, nejen formálně, ale i meritorně - nejde jen o dodržování pravidel spravedlivé distribuce, ale jde jim o obsahy rovnosti

B. Trestající spravedlnost (retributive justice) vychází z víry, že to, co je lidem dáno jako vnitřní hodnota je „zasloužená morálka“. Jinými slovy musí být proporce mezi tím, jak lidé získávají odměnu a trest na jedné straně a morální závažností jejich činností, zamýšlenými činnostmi, osobnostními dispozicemi apod. na straně druhé. Sher (Sher, George. 1987. Desert. Princeton: Princeton University Press – podle Ellis, str. 25) uvádí následující argumenty pro trestající spravedlnost, které zpracovává podle Morrise (Morris, Herbert. 1976. Guilt and Innocence. Berkeley: University of California Press)

- nezávislé (autonomní) morální působení je vnitřní hodnotou,

- odměňující či trestající lidé v proporcii k dodržování či porušování správného svými činnostmi usnadňují morální působení.

Proto bychom měli odměňovat nebo trestat lidi v návaznosti na dodržování či porušování správného v jejich činnostech.

Rozvedli jsme některé principy deonického přístupu k hodnotám⁴⁶ především proto, že jde o možná nejvíce rozpracovaný koncept politické filosofie současnosti. Hlavně však proto, že jeho prostřednictvím je možné nahlédnout další a ne nevýznamné souvislosti přístupu k chápání hodnot. Včetně přístupů k jejich diferenciaci.

5. *Utilitarismus*. Správnost či nesprávnost činů, přístupů, rozhodnutí a voleb je posuzována podle toho, do jaké míry přispívají ke spokojenosti těch, kdo jsou jimi ovlivňováni, vymezuje Blackwellova encyklopedie politických věd hlavní zásadu tohoto přístupu ke skutečnosti, k hodnotám.

Ellis dodává, že utilitarismus je tradičně spojován se souhlasem s egoistickým hédonismem podle něhož je jedinou vnitřní hodnotou štěstí, s tím, že nevěří, že jde o záležitost osobního štěstí, ale o maximalizaci všeobecného (general) štěstí. Hlavní argumenty pro utilitarismus jsou:

- a. každá osobnost oceňuje své vlastní štěstí, přinejmenším na první pohled;
- b. proto je pro každou osobnost vlastní štěstí „prima facie“ hodnota;
- c. proto štěstí každého má na první pohled hodnotu;
- d. proto maximalizace všeobecného štěstí je na první pohled hodnotou.

Nikdo nemůže odpovídajícím způsobem vyjádřit, že něco jiného než všeobecné štěstí má vnitřní hodnotu. Proto je prvořadou vnitřní hodnotou maximalizace všeobecného štěstí.

Pod utilitarismem je shromážděno několik teorií (dodává citovaná Blackwellova encyklopedie, str. 541), které společně rozvíjejí čtyři základní stavební složky:

⁴⁶ Zdaleka ne všechny! Nedobrali jsme se především k některým důsledkům, které mimo jiné vedou k výrazné podpoře argumentů pro rozvoj a podporu sociálního státu.

- složku následku, podle níž je správnost nějakým způsobem spojena se vznikem dobrých následků;
- složku hodnoty, podle níž jsou následky hodnoceny jako dobré nebo špatné pomocí jakéhosi standardu pravého dobra;
- složku rozsahu, podle níž je pro určení správnosti jednání podstatné, jak skutky ovlivňují všechny, nikoliv jen ty, kdo je konají;
- princip užitečnosti, podle něhož by se člověk měl snažit maximalizovat to, co tvoří obsah standardu pravého dobra.

Dávné koncepty Benthamovy či J. S. Millera, které jsou u zdroje této teorie, jsou v současnosti diskutovány v souvislosti s diferencemi mezi hédonistickými či nehédonistickými standardy dobra (Nelson a d. citují J. E. Moora, který za takové zdroje považuje takové věci, které jsou dobré samy o sobě. A to je nejen štěstí či potěšení, ale také např. prožívání krásy. /str. 542/). Především však je patrný posun od chápání hodnot jako stavu nitra k názoru, že jsou hodnoty spojeny se zájmy a jejich uspokojováním, přičemž zájem sám o sobě zahrnuje mnohá přání a preference. V této souvislosti je významné volání po vypracování teorie hodnot, která by mj. brala v úvahu i souvislosti a pojetí zájmů. „Srovnání štěstí či stavu uspokojení přání různých lidí musí být možné, ať už na základě teorie mentálních stavů či na základě teorie racionálních přání a jejího výkladu hodnot a užitečnosti“ (op. cit Miller a kol., str. 542)

R.M. Hare (podle Miller a kol., 543 a n., který čerpá z publikace Hare, R.M. 1981. *Moral thinking*. Oxford: Clarendon Press) postřehl centrální rozpor utilitarismu: na základě maximální aplikace principu užitečnosti podle toho, co napomáhá pravému dobru

1. může dojít ke střetu s běžným mravním přesvědčením, totiž k tomu, že maximalizace užitečnosti pro jednoho může způsobit ublížení jinému;
2. nemusí znamenat dosažení maxima užitečnosti, i když bude maximalizována užitečnost ve všech konkrétních případech.

Navrhuje řešení prostřednictvím dvojrozměrného výkladu morálního uvažování. V první, intuitivní rovině, jsou jeho součástí morální zákony a práva, ve druhé rovině pak kritičnost. Předpokládá, že člověk používá v kritické rovině utilitarismu tak, aby si zvolil taková vodítka v intuitivní

rovině, která by mohla řídit jeho život, a tato vodítka musí při obecném přijetí znamenat maximalizaci užitečnosti. Kritičnost tedy znamená stěžejní východisko pro posuzování užitečnosti vůbec.

Tady se setkáváme s explicitním požadavkem na potřebu teoretického zpracování hodnot, dále se snahou o diferenciaci přístupů – tedy i hodnot samotných – především na základě aktivní, kritické, ve vztazích k vlastní činnosti, prožívání a také vůči ostatním účasti lidí.

6. *Holismus* vymezuje Millerův tým (op. cit. str. 177 a n.) jako protipól individualismu. V hodnocení (a v přístupu ke skutečnosti vůbec) přikládá největší váhu společenským celkům. Může jít o agregáty jednotek, kulturní celky, funkční systémy nebo determinující struktury. Metodologicky vychází z teze, že společenské faktory se vysvětlují samy sebou. Ontologicky vylučuje redukci na individuální rovinu. Prospěšnost, slast, efekt, účel, uspokojení zájmů či potřeb a další podoby oceňování, jsou vesměs určovány hodnocením, která jim dodávají společenské celky.

Holistický koncept se neptá po vnitřním obsahu hodnot, zajímá se o místo a způsob jejich zdrojů a formulování. V zásadě jde o obecné široké východisko, které někdy bývá charakterizováno prostřednictvím různých dílčích přístupů. Některé z nich (komunitarismus a egalitarismus) uvádíme dále.

7. *Komunitarismus*

Někdy bývá spojován s holismem, i když nejde v chápání hodnot tak daleko, aby bral v úvahu pouze vlivy a hodnocení společenskými celky.

Zásadou je (jak ji formuluje Kis, op. cit. str. 41 a n.) východisko, že identity jednotlivých lidských bytostí jsou ovlivněny jejich příslušností. Lidé jsou členy kulturně formovaných společenství a jsou spoluutvářeni jejich směrnicemi a hodnotami. Svě charakteristicky lidské schopnosti rozvíjejí tedy pouze ve společnosti. Chápání individuí jako plně soběstačných bytostí, jejichž tužby a schopnosti předcházejí společenskou spolupráci, opomíjí skutečnost, že si svou identitu ve velké míře nevolíme, nýbrž ji uznáváme tím, že rozumíme roli,

kteřou plníme v našem konkrétním společenství. V témže sborníku doplňuje Ch. Taylor (Nedorozumění v diskusi mezi liberály a komunitaristy. In Kis J., op. cit. str. 465 – 494): pokud je považován za hodnotný život vedený autonomně a pokud rozvoj schopností potřebných k autonomnímu životu závisí na společenských praktikách, pak společnost nenaplňuje dobro pouhým respektem k právům svých členů, ale musí pro to dělat víc. Totiž. podporovat kulturní prostředí příhodné pro rozvoj charakteristik lidských schopností.

Miller a kol. (str. 224 a n.) připomínají v souvislosti s komunitarismem Tönniesovo pojetí *gemeinschaft*. Totiž, že empirické kvality definující společenství (komunitu – *gemeinschaft*) jsou dány především původem. Komunita je organická, založená tak říkajíc „na krvi“, na příbuzenství, sousedství, místu, sdílení společných postojů, zkušeností, ale i citů a dispozic. Zatímco společnosti (*gesellschaft*) mohou být vědomě budovány, zakládány, ustavovány.

Poukaz na tyto stránky utváření hodnot jsou v našem kontextu zvláště cenné. Jak pokud jde o vliv kultury dílčích i souhrnných společností, tak diferencí mezi vlivy společenství a společnosti. (Či pospolitosti a společnosti, použijeme-li novější překlad Tönniesovy dichotomie.)

8. *Egalitarismus*

Tady, jak uvádí Dworkin, R. (Svoboda, rovnost a společenství. In Kis. J. 1997. Současná politická filosofie. Praha: Oikoymenh, str. 273 – 300), je východiskem pro následný (a zásadní) požadavek rovnosti to, že jednotlivci by měli převzít zodpovědnost za důsledky, které má pro jiné skutečnost, že si přivlastní nějaký omezený zdroj pro své vlastní užití. Nebo také: ve spravedlivé společnosti (v návaznosti na Rawlse) by měl i přístup ke zdrojům záviset na tom, za co lze činit jednotlivce zodpovědným, tedy i na proměnných, které odrážejí jejich volby a činy.

Jako principy pro takové převzetí osobní zodpovědnosti mohou sloužit

- test závislosti (rozdělení zdrojů může být považováno za rovné tehdy, když by po jeho ukončení žádný jednatel neupřednostnil soubor zdrojů někoho jiného před svým vlastním);

- pojištění kompenzující indispozice (handicapy), ne však náklady a záliby (aby došlo k vyrovnání rozdílů v dispozicích vstupujících do aukce pro test závisti);
- určení adekvátního výchozího systému svobod a omezení na základě „konstitutivní strategie“: hodnotu nějakého vnějšího zdroje drženého určitou osobou určuje podle toho, čeho jsou druzí s to se zříci, aby tento zdroj získali.

V zásadě jde o to, že trojice svoboda – rovnost – bratrství je chápána jako komplementární a ne protichůdná.

I tento přístup je inspirující. Také proto, že chápe svobodu jako součást triády s rovností a soudržností. I proto, že vytváří podstatná východiska pro aktuální chápání vztahu k přírodě a pro aplikaci i ekologických hledisek při koncipování politických filosofii.

9. *Personalismus*

(Někdy, podle Ellise, /op. cit., str. 26 a n./ nazývaný „sebeaktualizace“, „self-actualizationism“). Obrací znovu pozornost na podobu hodnotových struktur u subjektu politiky jako přímý základ politického uvažování.

Základem tu je, že nejkompexnějším hodnotovým systémem je ten, který jako vnitřní hodnoty bere nejen ty, které jsou založené na všeobecném štěstí (jako v utilitarismu), anebo na vlastním štěstí (jako v egoistickém hédonismu), anebo na poctivosti (jako v Rawlsově verzi liberálního myšlení), ale také na sebeaktualizaci. To znamená, že jde o příležitost uskutečňovat potence jednotlivců jako lidských bytostí v plném smyslu. Personalismus je založen na předpokladu, že cílem lidského života není pouze být šťastný, ale také rozvíjet jisté kapacity lidské mysli nebo duše, kterým nelze porozumět v pojmech hédonistické teorie maximalizace štěstí. Příklad: Martin Luther King Jr. věřil, že vytváření příležitostí pro lidi pro to, aby mohli naplňovat své možnosti jako sebevědomé bytosti, je mnohem významnější pro jejich obecné štěstí či spravedlnost. Je potřeba poznamenat, že když se sebeuskutečňování stane vnitřní hodnotou, pak tatáž otázka po rozdělování spravedlnosti může být položena jak vůči těmto hodnotám, tak vůči hodnotám jako je štěstí. Jak mají být rozdělovány možnosti a zdroje, které usnadňují osobnostní kapacity

k realizaci její potence jako lidské bytosti nebo morálního činitele? A jaká je vhodná rovnováha mezi maximalizací těchto příležitostí a zdrojů na jedné straně a jejich rozdělováním mezi korektní cesty uskutečňování na straně druhé? Stejný konflikt vyrůstá mezi oněmi dvěma cíli jaký jsme viděli dříve vyrůstat mezi hodnotami maximalizace a správně rozdělovaných možností a zdrojů, které usnadňují štěstí?

Tyto otázky pro personalisty zůstávají významné a do značné míry otevřené stejně jako pro teoretiky užitku či spravedlnosti.

V souvislostech našeho přístupu je tento pohled podstatný posunem v obsahu a bohatosti vnitřních hodnot. Naznačuje tedy možnosti pro otevření prostoru utváření a možná i kultivace i těch nejintenzivnějších hodnot.

10. *Konzervatismus*

Z mnoha podob užití tohoto konceptu zde pracujeme s východiskem (podle Millera a kol. op. cit. str. 228 a n.), že zlo a utrpení jsou neoddělitelnou součástí lidské situace. Moudrost nespočívá v mohutných utopických konstrukcích na odstranění zla a utrpení, ale ve skromných návrzích na zmírnění a minimalizaci jejich vlivu. Lidské tenze svou povahou omezují politiku na „limitovanou činnost“. Politická činnost je určena právě k takovému zmírňování, je to omezená činnost, protože má jen omezené možnosti. Konzervatismus čerpá a staví na hodnotách, jako jsou umění politického kompromisu, rovnováha, umírněnost v zájmu omezeného stylu politiky.

V našich souvislostech má tato zmínka o konzervatismu význam především pro připomínku homeostatického principu v procesech hodnocení.

11. *Teorie společenské smlouvy*

Na teorii homeostázy (equilibria) ve společnosti navazuje rovněž teorie společenské smlouvy. Miller a kol. (op. cit. str. 489 a n.) citují F. Suáreze (Suárez, F. 1612. Pojednání o zákonech a o Bohu zákonodárci): „... lidská vůle je nutná k tomu, aby se lidé sjednotili do jediného dokonalého společenství“, a

dále „...podle přirozené povahy věcí má člověk jako jednatel do jisté míry schopnost vytvořit dokonalou společnost“. A vůle je základem této schopnosti.

V zásadě jde o to – v politice – že legitimní vláda je umělý produkt dobrovolné dohody svobodných morálních činitelů. Neexistuje žádná přirozená politická autorita, ale jde o výsledek vůle k dohodě. Podoby teorie společenské smlouvy lze sledovat od Suáreze, přes Rousseaua, až např. k Parsonsovi. Sociologický koncept T. Parsonse (viz např. Parsons, T. 1971. Společnosti – vývojové a srovnávací hodnocení. Praha: Svoboda) vycházející ze systémového přístupu ke společnosti a hledající společenskou smlouvu v propojení dílčích systémů (kulturního, sociálního, osobnostního a behaviorálně-přírodního) právě prostřednictvím „minima sdílených hodnot“, je pro naše uvažování velmi podstatným zdrojem inspirace.

12. *Etický relativismus*

V citovaném textu Ellis (na str. 27 a dalších) vysvětluje, že etický relativismus jednoduše věří, že nejsou objektivně pravdivé odpovědi na otázku týkající se vnitřních hodnot věcí. Věci mohou „mít hodnotu“ jen a jen proto, že je někdo ohodnotí. Hodnoty jsou proto jen subjektivními dojmy (především danými emocemi) a nemají objektivní platnost či neplatnost. Jedny osobnostní emoce nejsou víc platné než jiné, jednou kulturou preferované zvyky nejsou víc platné než jiné.

Ellis zde odkazuje na staré Řeky – sofisty, jako byl Lycophon, který kritizoval Aristotelovu Politiku. Ve dvacátém století jsou v tomto směru podobní sociologové a antropologové jako např. Edward Westermarck a Ruth Benedictová, stejně jako současní filosofové jako např. Alasdair Macintyre a Richard Rorty. Dodávám, že do této skupiny lze možná začlenit i postmoderní úvahy Derridovy, Feucaultovy a dalších.

Výzva etického relativismu (opět podle Ellise, op. cit) zdá se vycházet především z následujících předpokladů:

1. když racionální, dobře informovaní lidé nemohou dosáhnout souhlas s určitým daným úkolem pak nemohou mít objektivní pravdu v dílčích úlohách;

2. ale když se to stane u úloh hodnotových, racionální a dobře informovaní lidé mohou argumentovat až do soudného dne a nikdy nedosáhnou shody.

3. Proto, když nastává hodnotové východisko, není u něj objektivní pravda.

Druhý typ argumentů uvedl v r. 1936 A. J. Ayer a d. Jde o populární teorii emotivismu v etice: etické víry nejsou takovým druhem tvrzení, které je s to být pravdivé nebo falešné, ale jsou toliko vyjádřením emocí nebo „předpocitů“ („prefeeling“) a tak tyto emoce a předpocity mohou být spíše individuálními preferencemi nebo kulturně přenášenými dogmaty. Vychází to z následující logiky.

1. každé vyjádření, které nemůže být verifikováno je bezvýznamné, protože nemůže nabýt podoby, která by vyjadřovala popis skutečnosti;

2. empirický důkaz a logické svědectví jsou jedinými způsoby verifikace vyjádření;

3. hodnotové soudy nemohou být verifikovány empirickými důkazy nebo logickým svědectvím;

4. proto hodnotové soudy postrádají schopnost vypovídající o skutečnosti a jsou jen vyjádřením emocí.

I když Ellis uvádí argumenty, které zpochybňují uvedené premisy, přes to jde o přístup, který je užíváný a bohatě se rozvíjí.

Podle Kise (op. cit., str. 8) zůstávají ovšem některé přístupy politické filosofie mimo jistotu, že jde o filosofii založenou na normativním vidění a tedy na koncipování východisek pro takové normy. Ostatně i poslední zde uvedený koncept – personalismus, či postmoderní přístupy – už je velmi blízký takovému přístupu. Kis má především na mysli *pragmatismus*, který vychází z toho, že normativní výroky nejsou

- ani těmi, které jsou pravdivé či nepravdivé, protože nejsou empirickým ověřením takto klasifikovatelné,
- ani těmi, které jsou pravdivé či nepravdivé samotnou svou formou jako výroky logiky či matematiky.

Jejich obsah, mají-li vůbec nějaký, vyjadřuje emoce a postoje schválení či odmítnutí. Společně s náboženstvím a metafyzikou patří proto – podle

pozitivistů – do oblasti pseudovědění. (Viz předchozí text, až např. ze 3. kapitoly a tam prezentovaný pragmatický či náboženský koncept hodnot.)

Další pokusy o uspořádání politických filosofí

Iris Marion Young (v textu *Political Theory: An Overview*. In Goodin, Robert E., Klingemann Hans – Dieter (eds). 1996. *A New Handbook of Political Science*. Oxford: Oxford University Press, str. 479 a n.) prezentuje přehled politických teorií objevujících se za poslední čtvrtstoletí. Jde o seznam, který do jisté míry odpovídá tomu, který jsem se pokoušel objasnit výše, do jisté míry se s ním rozchází.

Konkrétně Youngová shrnuje, že šlo o následující koncepty politických teorií:

- teorie sociální spravedlnosti (Rawls...)
- teorie sociálního státu
- demokratické teorie (Dahl, Habermas, Cohen...)
- feministické politické teorie
- postmodernismus (Foucault, Derrida, Rorty...)
- nová sociální hnutí
- občanská společnost
- liberalismus
- komunitarismus (Kymlicka, Dworkin...)

Zdá se, že autorka kombinuje hlediska politických filosofí a politických doktrín. Výsledkem je zvláštní přehled vzájemně metodicky i věcně promíchaných konceptů, který v zásadě není pro možnosti analýzy příznačných hodnot pro jednotlivé politické filozofie využitelný.

Tak např. teorie sociálního státu je nepochybně spojena s deonistickými přístupy (reprezentovanými především Rawlsovou teorií sociální spravedlnosti) a komunitaristickými přístupy, s průniky utilitarismu. Sama o sobě ale pravděpodobně nepřináší novinky ohledně pojetí vnitřních hodnot.

Demokratické teorie jsou samozřejmě velmi významné, avšak v zárodcích jsou syceny liberalismem (v nejrůznějších jeho podobách, včetně – a

především – zase Rawlsova konceptu), personalismem, komunitarismem i utilitarismem. Připomeňme např. Dworkinovu myšlenku o podmínkách demokratické legitimizace většinových rozhodnutí: participace, materiální podílení se a nezávislost - to jsou principy a základy těchto podmínek. (Podle Kis, op. cit. str. 295) Ani tu, dovoluji si vyvozovat, nenacházíme nic nového ohledně konceptu hodnot jako podstatných a rozhodujících východisek pro podoby politické filosofie.

Feministické teorie představují vlastně „jen“ zvýraznění akcentu rovnosti v genderových rolích, tedy v tomto smyslu „dohání“ postupy a přístupy, které v minulosti i dosud vedly k potlačení rovnosti. To ale samo o sobě nepředstavuje nový výklad základu hodnot, základu politických filosofii.

Podobně, i když z jiného úhlu, jsou na tom koncepty nových sociálních hnutí. Nová sociální hnutí představují akcent na hodnoty, které v různé míře odkrývá Rawls, ale také ostatní autoři a filosofické koncepty. Není „zákázáno“, aby nová sociální hnutí vznikala a působila na principech egoistického hédonismu, ale také komunitarismu, nebo utilitarismu či personalismu, atd. Jde o aktivizaci v místech (prostoru) a formách, které dosud nebyly exploatovány.

U občanské společnosti je třeba se zastavit blíže. Na první pohled nejde také o koncept objevující nové hodnoty jako své východisko: spontaneita ve sdružování, aktivita (viz např. Dworkinovy principy legitimacy demokracie), občanské ctnosti (tak úzce spojené s klasiky liberalismu), to jsou hodnoty, které nejsou nové. A jde při tom o hodnotová východiska občanské společnosti. Nově však mohou být uváděny v souvislostech. Dahrendorfův přístup (zde jej prezentujeme ve velmi stručné podobě) ukazuje právě novost v hodnotovém zakotvení občanské společnosti. (Podle Dahrendorf, R. 1994: Svoboda a sociální vazby: Poznámky ke struktuře argumentace. In Liberální společnost. Praha: Filosofia) Ptá se: jak můžeme zajistit řád svobody a zároveň sociální vazby přináleživosti? Odpovídá: prostřednictvím odmítnutí anomie jako absolutního nepřítele svobody. A zárukou proti nastolení anomického stavu (ne ve smyslu Durkheimova vymezení, ale vymezení pozdějších, která charakterizují anomii jako bezdomoví, vykořenění, ztrátu identity – viz předchozí část tohoto textu v kapitole 3.) vidí v občanské společnosti.

Pro tento závěr uvádí následující argumenty:

Základními mechanismy udržujícími řád svobody jsou, podle tohoto Dahrendorfova textu, politická demokracie a tržní hospodářství. Jsou to mechanismy sloužící k řešení problémů a určené k tomu, aby „bez krveprolití a zbytečných bolestí umožňovaly změny vkusu, změny v politice a dokonce i změny ve vedoucích funkcích“ (str. 9, op. cit) Jsou to však, jak říká Dahrendorf, „studené projekty“. Domovem člověku nejsou – nedávají lidem ani identitu, ani pocit příslušnosti. Při tom ale se zdá, pokračuje Dahrendorf, že „mechanismy otevřené společnosti se nedají uchovat, aniž lidé zároveň vědí, kam patří. Demokracie a anomie se špatně snášejí. Anomie nakonec svobodu ničí, byť i jen proto, že její morální vakuum láká falešné bohy a zlé proroky.“ (znovu na téže straně citovaného textu) A ještě připomíná Bockenfordův paradox. Totiž že demokracie a tržní hospodářství se zakládají na předpokladech, které však samy nemohou garantovat. Nejsou schopny zakládat nezbytné sociální vazby.

K tomu může sloužit vlastně jen jeden mechanismus – třetí noha stolu, který může být základem cesty k otevřené společnosti. Totiž: občanská společnost. Ne stát, ne podpora politických institucí, ne participace pro participaci. Nýbrž: svobodné, spontánní sdružování individuí či skupin k uskutečňování zájmů, které je spojují a k odpovědnosti za toto uskutečňování. Prostor pro uplatňování a učení se svobodě, protože prostor vyžadující tvořivost, aktivitu a odpovědnost.

V tomto smyslu jde o rozšíření hodnotového základu politických filosofí: jen taková politika, která posiluje rozvoj občanské společnosti (je posuzována hodnotami, které jsou s občanskou společností spojeny) je užitečná, efektivní a může pomáhat k rozvoji kvality a udržitelnosti života. To je zobecnění, které si troufáme vyvodit z konceptu občanské společnosti mezi politickými filosofii.

Z metodického hlediska navíc Dahrendorfův přístup upozorňuje na nutnost chápání podstatných hodnot politické (i společenské) existence ve vzájemných vztazích a souvislostech. Teprve tyto souvislosti mohou pomoci pochopit místo rozhodujících hodnot i konceptů v politických volbách a výběrech.

Pokud jde o liberalismus, poukážeme jen na fakt, že jde o politický koncept, který má řadu podob. Ty hlavní zde byly prezentovány. Ať už pod deonistickými koncepcemi, nebo pod krajním konceptem libertianismu, ale také v rámci utilitaristických i egalitářských koncepcí. Zavádět za těchto okolností svébytný koncept liberalismu nepovažujeme za nutné.

Další z možných přístupů k politickým filosofiím prezentuje Ian Shapiro (Shapiro, I. 2003. Morální základy politiky. Praha: Karolinum), když dělí svou knihu do následujících kapitol:

- osvícenská politika
- klasický utilitarismus
- marxismus
- koncepty společenské smlouvy
- antiosvícenská politika
- demokracie
- demokracie zralého občanství.

Nejde mu při tom o samostatné (a cílené) prezentování svébytných politických filosofií, spíše o časové následnosti převažujících přístupů (směrů přístupů) k politice. Kritériem je spíš rozšířenost konceptů než metodologická srovnatelnost. Je proto obtížné využít tohoto přístupu k doplnění, případně k vyvrácení předchozích poznámek o konceptech politických filosofií. Stojí však za pozornost doplnit některé koncepty, protože se v Shapirově pojetí objevují mírně odlišně, či nové konotace směřující právě k hodnotovému základu těchto konceptů.

Především Shapiro připomíná, že jím uváděné přístupy k „morálním základům politiky“ (jde vlastně o odpovědi na otázku, kdy bychom měli být loajální k naší vládě, či – jaké jsou to důvody, které k takové loajalitě vedou a co mohou být zdroje, kdy vláda ztrácí nárok na loajalitu lidí a tedy i svou legitimitu právě z těchto důvodů) jsou příznačné pro tradici moderního Západu. V žádném případě nejde o universální přístupy.

V zásadě probírá a specifikuje tři základní přístupy k morálnosti v politice (pro nás: k pojetí výchozích hodnot v politické filosofii), a to přes všechny diference ve výkladu a specifikaci původních východisek a v rozbíhání dílčích konceptů, které na ně navazují:

- utilitarismus, který vychází ze zásady, že od vlády je třeba žádat, aby maximalizovala co největší štěstí co největšího počtu lidí. (str. 10, Shapiro, op. cit.);

- marxismus. Tady Shapiro zjednodušuje charakteristiku až do podoby, která možná neuvádí samotné jádro tohoto konceptu politické filozofie, když říká, že marxismus za základ legitimacy vlády považuje vykořisťování: politické instituce postrádají legitimitu natolik, nakolik umožňují vykořisťování, a naopak mají legitimitu, nakolik dávají prostor antitezi vykořisťování, totiž lidské svobodě.⁴⁷ Spíše bychom akcentovali sociologický aspekt marxistického vidění politiky, totiž jeho východisko v kolektivním vědomí tříd a střetů mezi nimi, jako stěžejním rozvojovém konfliktu společnosti i života jednotlivců.

- koncept společenské smlouvy. Ten za základ legitimacy vlády, moci, státu, politiky považuje dohodu. Předmětem diskusí byly a jsou otázky spojené s tím, jaká je povaha této dohody, jaké strany se dohody účastní a jak - pokud se účastní - a jak lze dohodu vynutit. Nicméně vždy jde o souhlas ovládaných.

Důležité je, že Shapiro pro všechny tyto tři zásadní koncepty uvádí shodný zdroj, a to osvícenství. Proto také jsou klíčové otázky ty, jak který z konceptů rozuměl a rozumí osvícenským hodnotám vědy a individuálních práv.

V této souvislosti rozvádí i zdroje, které osvícenští myslitelé kladli za tyto hodnoty a práva.

Připomíná Benthamův naturalistický základ utilitarismu, daný „imperativy lidského organismu, které slouží k jeho přežití“ (op. cit., str. 23). Zároveň propojení tohoto principu s konsekvencionalistickými standardy, dovedenými později až do podoby práv a povinností. A později zpět k intencionálním standardům, metodologicky snad bližším přírodnímu základu utilitarismu, ale

⁴⁷ Tento Shapirův výklad zní pro nás, kteří jsme zažili dlouhodobé snahy o aplikaci marxistických zásad ve svém životě, nepříjemně. Protože faktickou antitezí vykořisťování nebyla v praxi svoboda, ale umocnění totalitární nesvobody.

často narážejícímu na meze „přirozeného práva“. Vždy ruku v ruce s vědou, jako nástrojem průkaznosti.

Shapiro připomíná Rawlsovy argumenty odmítající utilitarismus, totiž to, že není s to brát s náležitou vážností rozdíly mezi lidmi. Nicméně tradiční koncepty sociální smlouvy odpovídají vlastně prvoplánově – podle Shapira – v intencích osvícenské tradice: v jejich jádru je obsaženo přesvědčení, že konec konců o smlouvě vyjednávají racionální bytosti. Shapiro dodává ohledně soudobých podob konceptu společenské smlouvy: „pokud budeme znát definitivní odpověď na otázku, na jakých politických institucích by se shodli rozumní lidé, kdyby měli tu možnost“, pak budeme mít základ legitimního konsensu. (Tato odpověď je ovšem příznakem nepochopení konsensu jednak jako historické kategorie, jednak jako kategorie principiálně nedokonavé podoby. Protože jde o jedno z vyjádření nekonečně diferenciací a plurality společností.)

Shapiro nabízí na jedné straně prohloubenější přístup ke konceptům politické filosofie a zároveň shrnující přístup, který se pokouší vystihnout společné znaky konceptů přes hranice obvyklých třídění. Jde o pokus, který je pozoruhodný mj. i pro snahu o nalezení obecnějších hodnotových východisek nejrůznějších politických filosofii. Ale zároveň o pokus, který tuto snahu zjevně přeceňuje.

6.4 Pokus o výklad hodnotového obsahu jednotlivých konceptů politické filozofie prostřednictvím nového konceptu výzkumu hodnot

6.4.1 Postup porovnávání - zásady

Porovnávání jednotlivých konceptů politických filosofii jako konceptů hodnotových je obecně možné právě pro pojetí politické filosofie jako normativní disciplíny. Snaha o srovnávací analýzu těchto konceptů přitom může sloužit nejen jako nástroj analýzy jich samotných a také jako nástroj analýzy hodnot, ale také jako jeden z případných (a nutných) kroků postupu vývoje konceptu teorie (politických) hodnot.

Když chceme porovnávat hodnotové obsahy jednotlivých konceptů politických filozofií narazíme na mnoho rozdílů mezi těmito koncepty. Týkají se metodologie jejich utváření, míry propracovanosti a rozvoje, míry obecnosti a složitosti vzájemných vztahů. Jde nepochybně často o koncepty, které se prolínají a jejich oddělování může být i násilné, atd. I proto je potřeba nejprve přece jen redukovat všechny koncepty politické filozofie pro takové srovnávání na ty, které takové srovnávání umožňují.

Najdeme však i to, co je jim z hlediska jejich hodnotového obsahu společné. Především je možné usoudit, které hodnoty preferují. Někdy je to přímo explicitě formulováno, někdy jde o formulace, které je třeba v tomto směru rozkrýt a interpretovat, ale vždycky je možné je nalézt. Při tomto hledání se ukáže, že ne všechny hodnoty jsou v rámci jednotlivých konceptů (byť jde o hodnoty přímo spojené s tímto konceptem) rovnocenné. Je tudíž možné přistoupit k identifikaci hodnot příznačných pro jednotlivé koncepty politické filozofie jako k souboru hodnotových preferencí. Například jejich seřazením podle závažnosti, kterou v rámci daného konceptu zauímají – některé jsou prvořadé, lze říci definiční, druhé jsou významné také, ale přece jen spíše doplňkové a dokreslující.

Avšak jen tento pohled na srovnání hodnotových obsahů mezi koncepty politických filozofií nestačí. Ukazuje se, že tyto koncepty kromě založení na určitých hodnotách (a jejich preferenční struktuře) v sobě také zahrnují určitý druh zaměřenosti, orientování v procesech chování a utváření politiky a také v samotném průběhu času. Toto nasměrování převažujících hodnot jednotlivých konceptů znamená podstatnou doplňující informaci k jejich obsahu. Jde totiž o to, jakým směrem jsou prioritní hodnoty jednotlivých konceptů nasměrovány. Pro pochopení konceptu není postačující fakt, že jeho základem je např. hodnota užitku, ale jde také o otázky, zda jde o spíše o užitek jednotlivců nebo seskupení (společensví), také o to, zda se tímto užitek spíš rozumí zachování daného stavu, nebo jeho změna, zda v sobě toto chápání užitku obsahuje možnost změny (či dokonce výzvy ke změnám), nebo jde spíš o užitečnost vázanou na zachování stavu, řádu, přizpůsobení se mu.

Ukazuje se, že hodnotové orientace konceptů politických filozofií se pohybují v orientovaném prostoru, kde

- buďto napomáhají uchování řádu, nebo naopak napomáhají změnám: jde o souřadnice první osy určující podobu prostoru, ve kterém jsou politické filozofie „hodnotově orientovány“, nebo
- směřují spíše k vyšší individualizaci, či naopak společenskosti (až kolektivismu). To je druhá osa pro konkretizaci orientací jednotlivých konceptů politické filosofie.

Mluvíme o převaze hodnotových orientací jednotlivých politických filozofií. Specifikace těchto hodnotových orientací představuje druhou dimenzi srovnávací analýzy hodnotových obsahů příznačných pro koncepty politických filozofií. V prostoru vymezeném osami „konformita versus otevřenost vůči změnám“ a „individualismus versus skupinové/společenské vidění“ lze jednotlivé koncepty hodnotových orientací podle jednotlivých konceptů politické filozofie lokalizovat a umožnit tak jejich přesnější srovnávání. A přesnější pochopení jejich hodnotového obsahu.

Nicméně ani tyto dva kroky srovnávací analýzy hodnotového obsahu konceptů politické filozofie nejsou dostačující. To proto, že vnitřní rozbor jednotlivých konceptů ukazuje, že kromě vyznávaných výchozích hodnot a směřování hodnotových orientací je v nich zakotvena i dimenze jaksi ohraničující či „rámující“ jejich obsah. Jde o takové rozměry možností pro naplňování hodnot, jako je jejich spojení s výkonností (či pohodovým vyčkáváním), vědomým zacílením (či nahodilostí), racionalitou (či citovostí), aktivitou (či pasivitou), druhem dialogu při aplikaci (tedy tím, zda jsou v nich dispozice spíše ke spolupráci, k soutěži či dokonce k střetu) a prosazováním v časových souvislostech (okamžikovitost, krátkodobost, dlouhodobost) dopadů a zaměření hodnot příznačných pro jednotlivé koncepty politické filozofie. Nejde o to, jak jsou či nejsou tyto koncepty prosazovány, nýbrž jaké dispozice k jednotlivým dimenzím prosazování jsou v nich zakotveny. Tato analýza je složitá, protože zahrnuje posouzení všech uvedených dimenzí a to ve vzájemných vztazích. Znamená to mj. využití složitějších posuzovacích (hodnotících) nástrojů. Nicméně jde o charakteristiku nutnou – charakteristiku tzv. hodnotového rámce.

Stručně řečeno: prostřednictvím posouzení hodnotových preferencí, hodnotových orientací a hodnotových rámců příznačných pro jednotlivé koncepty politických filozofií je možné dojít k porovnání jejich hodnotových obsahů a tudíž i zdrojů pro jejich lokalizaci v normativně určeném prostoru. (Stejně je totiž možné analyzovat či formulovat zacílení – základ pro normativní přístup k jednotlivým konceptům politické filozofie: tedy prostřednictvím hodnotových preferencí, hodnotových orientací a hodnotového rámce pro takový model sloužící jako zdroj pro tvorbu norem. A z míry shody s tímto modelem pak posuzovat vhodnost toho či onoho konceptu politických filozofií právě pro naplňování kýženého modelu.)

Jde o postup vyzývající k využití nového konceptu výzkumu hodnot v analýze hodnot příznačných pro jednotlivé koncepty politických filozofií.

V dalším textu se pokouším o naplnění jednotlivých kroků srovnávací analýzy při posuzování hodnotového obsahu vybraných konceptů politické filozofie. Nejprve tedy půjde o hodnotové preference (výtah hodnot příznačných pro jednotlivé koncepty a jejich seřazení podle jejich důležitosti pro daný koncept), pak o hodnotové orientace (tedy porovnání jednotlivých konceptů hodnot podle toho, do jaké míry míří k otevřenosti či ke konformitě a současně do jaké míry posiluje individualistické či kolektivistické vidění) a konečně o hodnotový rámec (čili potence k aktivitě, zacílenosti, racionalitě, výkonnosti, konfliktnosti a časovosti – respektive k jejich opakům – tak, jak je lze rozpoznat v jednotlivých konceptech).

Jde samozřejmě o pokus. Jeho cílem není přesnost analýzy, ale posouzení toho, do jaké míry je taková analýza možná a výstižná. Teprve další pokusy – pokud se oprávněnost tohoto postupu analýzy na tomto příkladu alespoň z větší části potvrdí - mohou přinést přesnější uchopení tématu a tudíž i ucelenější poznatky o srovnání hodnotových obsahů politických filozofií.

Ostatně pokusy tohoto druhu jsou logickou součástí tohoto textu: připomeňme, že smysl prezentace politických filozofií zde spočívá v bohatství možností, které tato prezentace přináší pro analýzu hodnot. Právě proto, že politické filozofie jsou jasně proklamovány jako normativní disciplíny (disciplíny opřené

o určité hodnotové zaměření a s nějakým hodnotově – normativním zacílením porovnané) je možné na metodické analýze těchto konceptů ukázat některé podstatné součásti postupů nutných pro analýzu hodnot a pro přístupy k jejich „měření“.

6.4.2 Porovnání hodnotových preferencí jednotlivých konceptů

Nejprve půjde o snahu charakterizovat vybrané koncepty politických filozofií pokud jde o pro ně příznačné hodnoty a jejich váhu – pořadí podle významu, který pro jednotlivé koncepty nabývají.

Tento rozbor bylo možné v některých případech uskutečnit rovnou z vymezení daných konceptů, někde bylo třeba tato vymezení domýšlet a doplňovat.

Nemůže jít o určení přesné, protože metodika rozboru byla opřena nejen o samotná vymezení, ale i o epistemologické pokusy a postupy.

Tabulka č. 7: Přehled hodnotových preferencí vybraných konceptů politických filozofií

Hodnota	V daném konceptu je hodnota na místě		
	prvním	druhém	Třetím
Rád	10	11	
Tradice	10		
Rovnováha	11	10	
Dohoda	11		
Umírněnost		10	
Štěstí	1, 5	4, 9, 13	6
Zážitky		1, 12	
Autonomnost	2	3, 1	
Rozvoj sebe sama	2, 9		
Užitek	3, 5, 13		6
Výsledek		5, 11, 13	6
Zásluhy		11	4, 5, 6
Racionalita	3		
Zisk		2	
Identita	7		
Tvořivost	9		
Změna	9, 12		
Kritičnost		12	4
Diferenciace		4, 12	
Tolerance		9	4, 12
Spravedlnost	4	6	2
Zodpovědnost		8, 10, 3	
Svoboda	2, 4	3, 8	
Seberealizace	9, 12		
Rovnost	8		
Solidarita		4, 6, 7, 8	
Soudržnost		4, 6, 7, 8	
Sociální rozměr života	5, 6, 7	8, 11	
Kulturní dimenze života		7, 11	
Kolektiv	6		
Férovost	4		
Absence hodnot	13		

Legenda: Jednotlivé koncepty politické filosofie jsou v tabulce uvedeny pod následujícími čísly: 1 = egoistický hedonismus; 2 = libertarianismus; 3 = teorie racionální volby; 4 = deonické koncepty; 5 = utilitarismus; 6 = holismus; 7 = komunitarismus; 8 = egalitarismus; 9 = personalismus; 10 = konzervatismus; 11 = koncept společenské smlouvy; 12 = etický relativismus; 13 = pragmatismus

Nejprve bylo nutné abstrahovat z jednotlivých konceptů výroky, které mohou mít podobu hodnot určujících povahu těchto konceptů. V zásadě jsme použili postupy, které jsou vlastní jednoduché obsahové analýze: výčet nosných pojmů a jejich frekvence v pramenech s nimiž jsme zde pracovali – to byl základ..

Někdy šlo o úlohu snadnou – např. u pragmatismu, kde jde o „bezhodnotový“ základ. To vedlo k nezbytnosti vložit mezi „hodnoty“ (v prvním sloupci tabulky) i „absenci hodnot“. Čtenář v přehledu hodnot vybraných ze třinácti sledovaných konceptů politických filosofí (další rozšiřování těchto konceptů bylo sice možné, ale nepřineslo by žádné rozšíření možností pro metodickou analýzu. Až snad na „občanskou společnost“ a to je zase téma tak rozsáhlé a strukturované, že by mohlo analýzu spíš komplikovat než projasnit.) nalezne hodnoty, které jsou si blízké, mohou být dokonce i zaměňovány. Jejich uvedení může být bráno jako přehnané. Mám na mysli např. hodnoty užitek, výsledek, zisk. Nebo solidarita, soudržnost, sociální rozměr života, atd. Nicméně jsem považoval za vhodnější uvést více možností pojmenování pro podobné či blízké hodnoty proto, aby bylo vidět i malé rozdíly a také možnosti prolínání. I proto, že jde o první pokus, považuji za vhodnější přístup spíš jemnější než hrubší obecnější rozbor. Detailní rozbor vybraných pojmů a termínů by byl samozřejmě velmi užitečný. Ale na to zde opravdu není prostor. Ostatně znovu opakuji, že jde o příklad užití nového konceptu výzkumu hodnot víc než o snahu dosáhnout „hotových“ výsledků analýzy hodnotových obsahů konceptů politických filosofí.

Vážným problémem výběru hodnot obsažených v jednotlivých konceptech politických filosofí byly hodnoty, které v jistém smyslu prolínají téměř všemi těmito koncepty. Jde např. o racionalitu, ale také o štěstí, svobodu, tvořivost, apod. Základem lokalizace jednotlivých konceptů k jednotlivým hodnotám je to, že daná hodnota byla v rámci tohoto konceptu buďto jasně formulována jako podstatná, nebo se s jinou hodnotou takto pojmenovanou jednoznačně spojuje. Neznamená to např., že ostatní koncepty kromě „teorie racionální volby“ v sobě nemají zahrnutu hodnotu „racionalita“, nýbrž že tato hodnota byla právě v teorii racionální volby explicitě uvedena jako rozhodující pro tuto teorii. A u žádného jiného konceptu se s podobně zřetelným uvedením této

hodnoty nesetkáváme. Stejně tak, když je ve vztahu k určitému konceptu politické filosofie explicitě uvedena hodnota štěstí, znamená to, že je v tomto konceptu blízka definičním hodnotám či přímo slouží jako hodnota definující jádro tohoto konceptu.

Výhrad k uvedenému postupu by mohlo být jistě víc. Především pokud jde o možnosti chápání a výkladu uvedených hodnot. Přesto ale nemusí být pokus o analýzu opřenou o porovnávání nosných hodnot jednotlivých konceptů politických filozofií zbytečný. Především proto, že může pomoci k jejich srovnávání. A případnému srovnávání s modely či vizemi rozvoje politiky a společnosti, tedy i s posuzováním míry možného uplatnění a využití jednotlivých konceptů.

Při posuzování výsledky hodnotových priorit jednotlivých konceptů politických filozofií je můžeme srovnávat různými způsoby. Následující postup srovnává mezi sebou jednotlivé koncepty z hledisek:

- výskytu hodnot uvnitř jednotlivých konceptů,
- výskytu hodnot uvnitř jednotlivých konceptů na 1., 2. případně 3. pořadovém místě,
- hledání stěžejní hodnoty pro jednotlivý koncept (tedy té, která se v daném konceptu vyskytuje jako jediná na prvním místě, nebo na prvních místech),
- vztahů jiných konceptů k danému konceptu podle toho, zda se vyskytují u určité hodnoty společně na prvním místě (případně na druhém místě),
- vztahů k jiným konceptům podle toho, zda se pro dané koncepty stěžejní hodnota vyskytuje na prvním místě i u nějakého dalšího (dalších) konceptů.

Výsledkem těchto srovnání jsou přehledy, které uvádí následující tabulka:

Tabulka č. 8: Srovnání jednotlivých konceptů politických filozofií podle zvolených hledisek

Kritéria	Číselná označení jednotlivých konceptů politických filozofií												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Počet hodnot	3	5	3	10	5	9	5	6	6	5	7	6	3
- na 1. místě	1	3	2	3	3	2	2	1	4	2	2	6	2
- na 2. místě	2	1	2	4	1	3	3	5	2	3	5	3	1
- na 3. místě		1		3	1	4						1	
Samostatná hodnota na 1. místě (nosná)	(štěstí)	Autonomnost	Racionality	Spravedlnost Fair play	(užitek)	Kolektiv	Identita	Rovnost	Tvořivost, Seberealizace	Tradice	Dohoda	(Změna, Seberealizace)	Absence hodnot
Na 1. místě se ještě vyskytuje koncept (koncepty)	5	9, 4	5, 13	2	3, 13, 6, 7	5, 7	5, 6	-	12, 2	-	-	9	
- na 2. místě se vyskytují koncepty	4, 9, 13	3, 1	-	3, 6, 8	4, 8, 9, 11, 13	8, 11	8, 11	3, 4, 6, 7, 11	-	11	10	-	
Vůči nosné hodnotě je na 1. místě ještě koncept (koncepty)	5	-	-	-	3, 13	-	-	-	12 (2)	-	-	9	-

Legenda: Jednotlivé koncepty politické filozofie jsou v tabulce uvedeny pod následujícími čísly: 1 = egoistický hedonismus; 2 = libertariánismus; 3 = teorie racionální volby; 4 = deonické koncepty; 5 = utilitarismus; 6 = holismus; 7 = komunitarismus; 8 = egalitarismus; 9 = personalismus; 10 = konzervatismus; 11 = koncept společenské smlouvy; 12 = etický relativismus; 13 = pragmatismus

Usuzovat o míře homogenity, propracovanosti či jednoznačnosti z údajů o počtech hodnot u jednotlivých konceptů politické filozofie není dost dobře možné: jde spíš o signál o propracovanosti pramenů z nichž jsem vycházel. Nanejvýš může jít o signál toho, do jaké míry jsou jednotlivé koncepty v těchto pramenech odlišné právě v jasnosti a jednoznačnosti sebe sama. A to tam, kde je zaznamenán zcela markantní rozdíl mezi počtem hodnot, které vystihují obsah daného konceptu. Tak například je zřetelný rozdíl mezi „egoistickým hedonismem“ a „teorií spravedlnosti“ (jako reprezentantem deonických konceptů).

Výraznější vypovídající hodnotu má pokus o vymezení základních (nosných) hodnot jednotlivých konceptů a vztahů mezi nimi.

Především se ukázalo, že takřka pro každý koncept je možné takovou nosnou hodnotu nalézt. Někdy je jich i víc než jedna, ale to nic nemění na skutečnosti, že v tomto směru je možné nalézt mezi jednotlivými koncepty politických filozofií vymezené obsahové rozdíly. A zároveň, že lze mezi některými koncepty tímto postupem nalézt vztahy blízkosti, podobnosti a naopak vztahy distance a neslučitelnosti. V tomto směru mohou být poznatky z této analýzy využitelné pro konstrukci os určujících prostor hodnotového zaměření jednotlivých konceptů. Ukázalo se totiž, že lze rozpoznat několik druhů seskupení či blízkosti jednotlivých konceptů:

- první, které zahrnuje /1/ egositický hedonismus, /3/ teorii racionální volby, /13/ pragmatismus a také /2/ libertarianismus. Jim blízké jsou /9/ personalismus a /12/ etický relativismus;
- druhé, zahrnující /6/ holismus, /7/ komunitarismus a /8/ egalitarismus;
- třetí je dvojice /10/ konzervatismus a /11/ teorie společenské smlouvy.

Spojenci mezi nimi (především mezi prvními dvěma seskupeními) tvoří z jedné strany /5/ utilitarismus (směrem od individualisticky zaměřených hodnot) a z druhé strany /4/ koncepty založené na spravedlnosti (spíš od společenstevního vidění politiky).

6. 4. 3 Porovnání hodnotových orientací jednotlivých konceptů

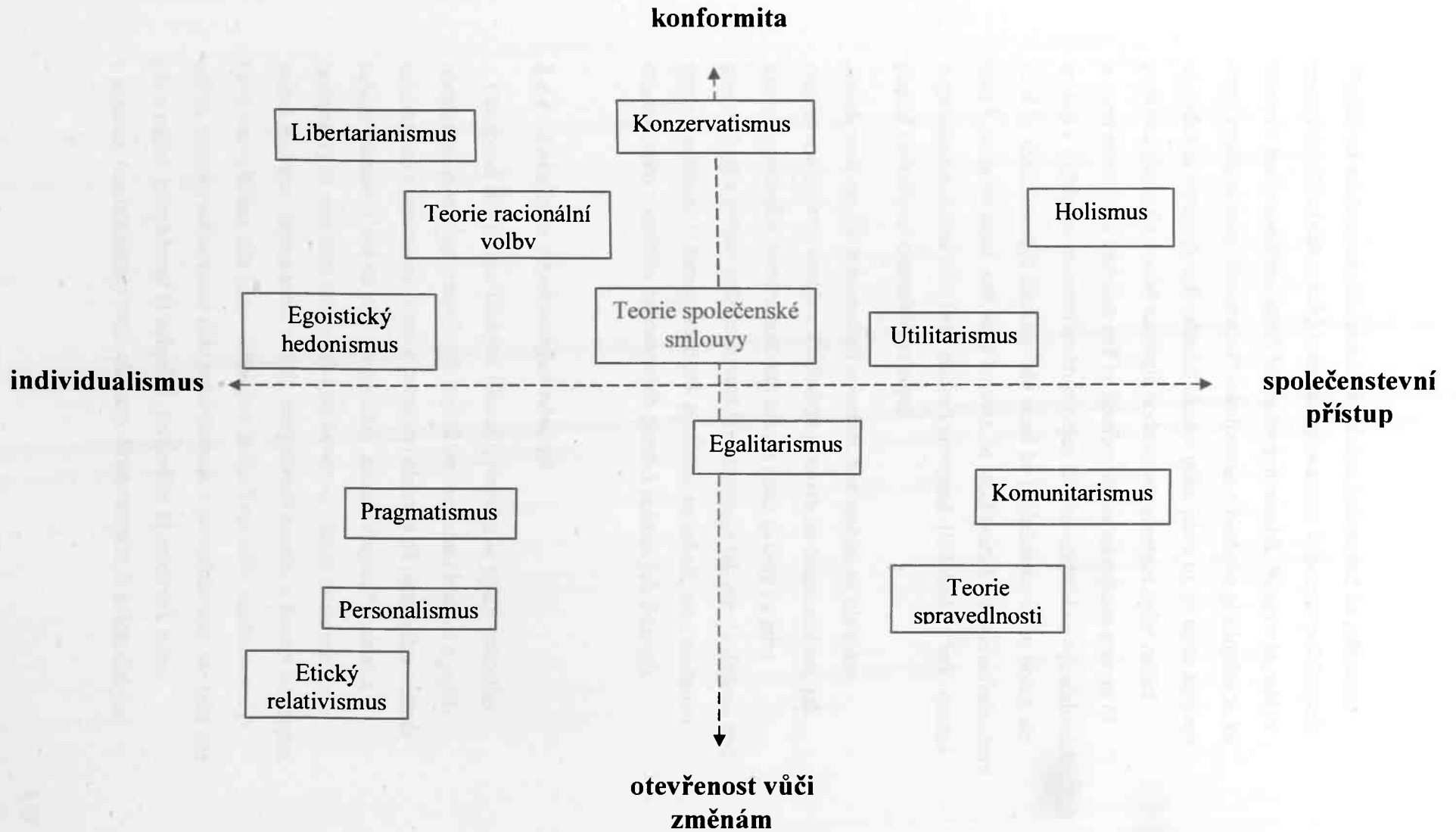
Hodnotové orientace chápeme jako určitý druh zaměřenosti, orientování v procesech chování a utváření politiky a také v samotném průběhu času. Opakují, že např. pro pochopení konceptu není postačující fakt, že jeho základem je např. hodnota užitku, ale jde také o otázky, zda jde o spíše o užitek jednotlivců nebo seskupení (společenství), také o to, zda se tímto užitek spíše rozumí zachování daného stavu, nebo jeho změna, zda v sobě toto chápání užitku obsahuje možnost změny (či dokonce výzvy ke změnám), nebo jde spíše o užitečnost vázanou na zachování stavu, řádu, přizpůsobení se mu.

Ze srovnání hodnotových preferencí vyplývá, že předpoklad o rozložení převažujících hodnotových orientací konceptů politických filozofií v zásadě odpovídá. Totiž – míra blízkosti hodnotových preferencí mezi jednotlivými koncepty ukazuje právě na sblížování či vzdalování podle toho, do jaké míry jsou tyto koncepty blízké individualistické či spíše společenské dimenzi a zároveň do jaké míry jsou orientovány na zachování řádu a konformitu s požadavky daného stavu, nebo naopak spíše na otevřenost vůči změnám.

Navrhujeme následující lokalizaci jednotlivých konceptů politické filozofie právě z hlediska převažujících hodnotových orientací v prostoru určeném dvěma dichotomiemi: individualistické versus společenské zaměření; konformistické versus na změny orientované zaměření.

Argumenty pro lokalizaci jednotlivých konceptů lze shromáždit. Detailní obsahová analýza by jistě přinesla změny proti následujícímu začlenění. Troufám si ale tvrdit, že by nešlo o změny zásadní. Následující schema je zde uváděno jako příklad dalšího možného kroku srovnávací analýzy hodnotových obsahů konceptů politických filozofií. Tedy – jako možný pramen metodické diskuse a návazně i diskuse meritorní. Jde o shrnující pohled tak, jak autorovi vzešel z několika pokusů a diskusí nad nimi. Pohled pokoušející se vyvodit závěry z literatury i z úvah nad diskutovanými koncepty politické filozofie.

Obrázek č. 2: Schema převažujících hodnotových orientací diskutovaných konceptů politických filozofií

Předchozí schéma nemůže sloužit k ničemu jinému než ke zobrazení možných základních vztahů mezi diskutovanými koncepty politických filozofií podle zaměření jejich hodnotových obsahů. Nejde o to, zda je např. egalitarismus „dostatečně“ lokalizován z hlediska příklonění se ke společenstevnímu či individualistickému pólu. jde o to, že tento koncept politické filozofie v sobě zahrnuje hodnotové orientace spíše mířící k otevřenosti vůči změnám než ke konformitě se stávajícím stavem či tradicí a v chápání rovnosti směřuje nejen k rovnostářství ve východiscích (což by tento koncept lokalizovalo jasně ke společenstevnímu pólu), ale také k rovnosti šancí, což vede k tomu, že směřování k individualistickému a společenstevnímu pólu jsou takřka vyrovnaná. Podobně by bylo možné popsat i lokalizaci ostatních konceptů.

Avšak opakují: jde o naznačení orientací, bez ambicí na hlubokou obsahovou či jinou analýzu. Základem je návrh na zobecnění tak, jak vzešel z osobního rozboru autorem tohoto textu (a tedy i z jeho přesvědčení a ovšem hodnocení textů) a umožňuje tak otevřít diskusi nad touto tematikou. V rámci práce pak poukázal na úskalí, ale i možnosti tohoto kroku v analýze hodnotových obsahů politických filozofií.

6.4.4 Lokalizace v hodnotových rámcích

Obsahová analýza politických filozofií, respektive jejich vnitřního obsahu, po porovnání samotných pojmů pro označení hodnot a jejich orientování v procesech (času a prostoru) ukazuje na ještě jeden rozměr tohoto obsahu. Totiž na jeho ohraničení, „okraje smyslu“ hodnot a hodnotových orientací určujících tyto koncepty. Jde o to, že samotná nosná hodnota, dejme tomu užitek, nevypovídá mnoho o daném konceptu, když nedoplňme, zda jde o užitek pro jednotlivce nebo společenství či užitek v rámci uchování řádu nebo naopak v proměnlivosti, ale také zda jde o užitek cílevědomý či nahodilý, racionální či emotivní, nebo v rozmezí (rozhraničení) mezi užitekem dlouhodobým či krátkodobým,

apod. Právě tuto dimenzi máme na mysli, když uvažujeme o „hodnotovém rámci“. A když se pokoušíme do prolínajících se dichotomií těchto hodnotových rámců lokalizovat jednotlivé koncepty politických filozofií.

Zároveň tato lokalizace poslouží k uvedení dalšího z možných metodických postupů při porovnávání a analýze hodnot, totiž váženého škálování.

Jde samozřejmě opět o pomůcku – možný nástroj přístupu k poznávání a srovnávání hodnotových obsahů. V tomto případě při srovnávání politických filozofií. Možnosti porovnávání jsou zde víc než dříve vázány na expertní posouzení či výsledky obsahové analýzy, nebo diskusí v tvořivých skupinách. Základem nemohou být jednoznačně definovatelné algoritmy exaktních postupů. Ty jsou pak – a třeba i ve velmi elementární podobě – využity při souhrnu pohledů a jejich porovnávání. Avšak zase jako tendence. Ale, jak se domníváme, napomáhající k porovnávání a tudíž i k možnostem vzájemné komunikace porovnávání hodnotových obsahů. (Tedy i hodnotových poselství a posunů ve významech a možných dopadech a funkcích hodnot.)

I tady si vypomůžeme schématem.

Tabulka č. 9: Porovnání jednotlivých konceptů politické filozofie z hlediska hodnotových rámců – dichotomií, v nichž jsou jednotlivé politické filozofie lokalizovány

1	2	3	4	5	6	7
Cílevědomost 3	10	4, 5, 11	1, 2, 6	7, 8	9	Nahodilost 12
Racionalita 3	10	2, 5	4, 11	7, 8	1, 6, 9	Emocionalita 12
Výkon 3	2, 10	4, 5, 11	7	6, 8	9, 12	Pohoda 1
Dlouhodobost	4, 10	6, 7, 11	2, 3	5	1, 8, 12	Krátkodobost 9
Aktivita	2, 3, 10	4, 5, 11	7	1, 6, 8, 9	12	Pasivita
Střet 1	2, 3	9, 12	10	5, 8	4, 7, 11	Spolupráce 6

Legenda: Jednotlivé koncepty politické filosofie jsou v tabulce uvedeny pod následujícími čísly: 1 = egoistický hedonismus; 2 = libertaria-nismus; 3 = teorie racionální volby; 4 = deonické koncepty; 5 = utilitarismus; 6 = holismus; 7 = komunitarismus; 8 = egalitarismus; 9 = personalismus; 10 = konzervatismus; 11 = koncept společenské smlouvy; 12 = etický relativismus.

Pro porovnání jsme použili dichotomií, kde jeden pól je „oceněn“ jedním bodem, druhý sedmi body, každý stupeň sedmistupňové škály nabývá ocenění podle své lokalizace. Sedmistupňová škála umožňuje dostatečnou jemnost při porovnávání jednotlivých konceptů. Při posuzování platí, že je každý koncept posuzován v rámci jednotlivé dichotomie. Mezi dichotomiemi není jednoznačný vztah. Nicméně je v jejich formulování pokus o určitý ucelený pohled na ohraničenost hodnotových obsahů. Samozřejmě, že platí, že je možné použít i odlišné dichotomie a také výsledky „lokalizace“ jednotlivých konceptů politických filozofií v nich mohou být rozdílné. Ani tady nejde o samotný výsledek jako spíš o naznačení dalšího ze směrů pohledů na porovnávání hodnotových obsahů.

V tomto porovnání je možné pokračovat právě na základě využití váhy pro jednotlivé stupně škály. Když použijeme naznačený postup pro souhrnnější vyjádření základních zarámování jednotlivých konceptů politických filozofií tak, jak jsou v uvedené tabulce lokalizovány, docházíme k následujícím kvantifikacím ⁴⁸:

Tabulka č. 10: „Ocenění“ konceptů politické filozofie podle hodnotových rámců

Koncept politické filozofie	Součet bodů podle lokalizace na stupnicích ve všech šesti dichotomiích	Příklon k polaritě v dichotomiích
1 Egoistický hedonismus	29	K subjektivitě, emocionalitě, pohodě, krátkodobosti, spíš pasivitě a střetu
2 Libertarianismus	17	K racionalitě, výkonnosti, aktivitě a střetu
3 Teorie racionální volby	7	K cílevědomosti, racionalitě, výkonu, aktivitě a střetu
4 Deonické koncepty	20	Spíše k cílevědomosti, k výkonu, dlouhodobosti, aktivitě a spolupráci
5 Utilitarismus	22	Spíše k cílevědomosti, racionalitě, výkonu, krátkodobosti, aktivitě a spolupráci
6 Holismus	30	K emocionalitě, pohodě, dlouhodobosti, pasivitě a spolupráci
7 Komunitarismus	27	Spíš k nahodilosti, emocionalitě, dlouhodobosti, spolupráci
8 Egalitarismus	31	Spíše k nahodilosti, emocionalitě, pohodě, krátkodobosti, pasivitě a spolupráci
9 Personalismus	33	K nahodilosti, emocionalitě, pohodě, krátkodobosti, pasivitě a střetu
10 Konzervatismus	14	K cílevědomosti, racionalitě, výkonu, dlouhodobosti, aktivitě
11 Koncept společ. Smlouvy	22	Spíš k cílevědomosti, výkonu, dlouhodobosti, aktivitě a spolupráci
12 Etický relativismus	35	K nahodilosti, emocionalitě, pohodě, krátkodobosti, pasivitě a střetu

⁴⁸ Ani tady neuvádíme pragmatismus, právě pro jeho hodnotovou neuchopitelnost.

Výsledkem je jednak možnost určitého pomocného kvantitativního „uchopení“ jednotlivých konceptů a především charakteristiky uvedené v posledním sloupci předchozí tabulky – totiž slovní vyjádření hodnotového zarámování jednotlivých konceptů. A to může pomoci při komunikaci těchto témat a při vyjasňování charakteristik dané politiky či politického konceptu ve vztahu ke konceptům politických filozofií.

Opakuji, že cílem ani této části pokusu o výklad hodnotových obsahů jednotlivých konceptů politických filozofií a jejich srovnávání nebyla na prvním místě snaha o věcnou vybroušenost argumentace, ale ukázka možností, které při porovnávání hodnotových obsahů různých konceptů přicházejí v úvahu. Smyslem je tedy především projasnit možnosti komunikace a postupů srovnávací analýzy. Právě proto, že jde o tematiku velmi složitou a mnohostranně nahlíženou a diskutovanou, o tematiku pro níž je příznačná vysoká „hodnotová zátěž“ či dokonce předpojatost aktérů dialogu. Vyjasnění přístupů opřených na jedné straně o sémantické postupy a porovnávání, na druhé straně pak o různé možnosti škálování mohou v diskusích posílit věcná kritéria. A to nejen při porovnávání konceptů politické filozofie, ale vlastně při porovnávání nejrozličnějších složitějších hodnotových sdělení.

7. Poznámka místo závěru

Hlavní cíl tohoto textu byl metodický: pokusit se nalézt podstatné obecné součásti pojetí a vymezení hodnot jako nepominutelné východisko pro jejich výzkum. A ovšem ne pro výzkum obecně, ale především pro výzkum sociologický. A v něm hlavně pro výzkum založený na sběru dat, tedy pro empirický sociologický - především kvantitativní - výzkum.

Příčinou stanovení právě takového hlavního cíle bylo nesčetněkrát v literatuře vyjádřené přesvědčení, že právě a jen výzkum opřený o propracovaná obecně-metodologická a teoretická východiska má oprávnění nazývat se výzkumem. Protože právě a jen takový výzkum může vystavět metodologii, která bude oprávněná. Že obecně - teoretické, ve filozofické analýze zakotvené východisko, je podmínkou korektního výzkumu. A současně zkušenost autora tohoto textu (spojená i se studiem existujících konceptů výzkumu hodnot v současné sociologii), že taková východiska obvykle zkoumána a konstruována v přípravě výzkumu nejsou.

Ukázalo se, že takto formulovaný hlavní cíl je oprávněný. Ukázalo se – snad je čtenář po přečtení předchozích stránek o tom přesvědčen – že pokus o obecné teoretické a metodologické východisko výzkumu tak složitěho tématu jakým jsou hodnoty je nejen nutný, ale že může být zdrojem pro nové koncipování výzkumu samotného. Přes všechny námitky, které je možné vznášet vůči mnoha okolnostem takových výzkumů i podoby nového konceptu. Nejde a nemůže samozřejmě jít o výzkum „úplný“, ale jde o část poznávání hodnot, která může být východiskem pro další zkoumání a má své metodologické opodstatnění i omezení. V tomto směru jde o zpřesnění jednoho přístupu ke zkoumání podoby hodnot v daných sociálních subjektech a tudíž o příspěvek k možnostem komunikace o tématu výzkumu hodnot. To považuji za důležité samo o sobě, ale především v souvislosti s tím, že téma hodnot je velmi frekventované a to v nejrůznějších vědních disciplínách a ovšem i popularizacích a manipulacích. Jde o tak široké a tak rozmělněné

téma, že možná každý pokus o vymezení konkrétního zacílení výzkumu – tedy toho, že daným výzkumem hodnot v konkrétních sociálních souvislostech a konkrétními postupy empirického výzkumu rozumíme „to a to a nic jiného“ - považují za důležitý úkol.

Práce na této tématice přinesla některé odpovědi, ale možná ještě víc otázek.

Jednu odpověď rozhodně nepřinesla. Totiž jasné a jednoznačné vymezení pojmu hodnota.

Ukázala však snad na některé okolnosti, které je při výzkumu hodnot třeba vzít v úvahu. (Nejde tu o shrnutí, ale o poukaz na nejdůležitější z nich v souvislosti se sociologickým empirickým výzkumem.)

Předně: otázka po tom, co to jsou hodnoty, je z hlediska sociologického zkoumání zodpověditelná vlastně až tehdy, když dlouhodobě a propracovaně zkoumáme nosnost různých indikátorů využitelných pro poznávání toho, co respondenti považují za hodnotné. Prostřednictvím tohoto postupu zároveň můžeme zjišťovat nosnost různých indikátorů hodnot.

Vždy však při tomto zkoumání předpokládáme, že hodnoty existují, že jde o sociální fenomény, které mají podobu faktů. To proto, že jako fakta v životě jednotlivců, skupin, společenství i institucí působí. Jde o fakta, která spoluurčují řád a ohraničují existenci jednotlivých sociálních jednotek. Vlastně teprve dlouhodobý výzkum těchto faktů může přinést obecnější poznatky o tom, co hodnotami lze rozumět. A to ve vztahu k nositelům, prostředím, procesům, aktivitám a chování.

Je možné se na hodnoty jako na fakta tázat a to způsoby, které představují více či méně ucelený a propracovaný nástroj takového tázání.

Pro tento nástroj musí být jasné s jakými obecnými východisky pracuje a jak „rozkládá“ a následně „spojuje“ základní vztahový rámec přístupu k hodnotám. Přistupovat ke zkoumání podoby hodnot bez toho, že bychom se pokusili strukturovat jednotlivé komponenty z nichž se hodnoty ve vědomí

respondentů skládají je sice možné, ale výsledkem bude celek pojetí hodnot a ne jejich skladba, vnitřní spojitosti a prostorové i časové návaznosti i omezení.

Zdá se, že zkoumání hodnot jako celků (jak je to vlastně příznačné pro většinu užívaných konceptů empirického sociologického výzkumu hodnot, jak je ukazuje především čtvrtá kapitola tohoto textu) míří spíše ke srovnávací analýze kultur než ke srovnávací analýze interiorizovaných hodnot příznačných pro určité sociální jednotky a případně vztahy mezi nimi. I když nejde o rozlišení zcela jednoznačné, je snad možné na ně upozornit, protože míří do výzkumu spíše diferencí a prolínání hodnot např. mezi vrstvami či skupinami víc než do diferencí či shod mezi státy a civilizačními seskupeními.

Prezentovaná analýza, včetně aplikace navržené metodiky výzkumu hodnotových struktur na politické filozofie, snad ukázala, že má smysl ptát se na podobu hodnot samotných o sobě. A že např. pro zjištění o podobě a struktuře hodnot z hlediska např. jejich etického zasazení je nutné nejprve poznat, jaké hodnoty to jsou a teprve pak – například prostřednictvím jejich porovnání s hodnotami vlastními určitému etickému kodexu - se ptát, do jaké míry je možné tyto hodnoty hodnotit jako etické či neetické. Toto oddělování (byť jeho rozhraničení může být někdy velmi sporné) by mohlo přinést vyjasnění do řady diskusí o hodnotách.

Vzniklo ještě mnoho dalších otázek. Na některé se budeme pokoušet odpovědět v navazujících textech. Na některé si netroufáme odpovědět.

Ted' i nadále se budeme pokoušet postupovat tak, abychom naplňovali a zároveň rozvíjeli a testovali nově vytvořený koncept výzkumu hodnot. Tak jak byl zde ve svých základních obrysech prezentován a jak byla v šesté kapitole naznačena jeho aplikace na obsahovou analýzu textů, které jsou na hodnotovém zakotvení založeny.

Text nemůže mít explicitě formulovaný závěr. Závěr – či zacílení – úvah je v páté kapitole. V návrhu nového konceptu výzkumu hodnot. Tento koncept autor aplikoval v několika samostatných empirických výzkumech, v sekundárních analýzách jiných výzkumů a nabízí ho samozřejmě ke

kritickému ověřování a testování jeho validity a reliability v jakýchkoliv jiných sociálních podmínkách. Domnívám se totiž, že jde o koncept, který je v tomto směru méně kulturně a civilizačně ovlivněn než jsou dosud v sociologii užívané koncepty výzkumu hodnot.

Platí, že nově navržený koncept výzkumu by nemohl vzniknout právě bez obecně – teoretické, o filozofické přístupy a poznatky opřené analýzy hodnocení a pojmu hodnota. I když rozhodujícím impulsem pro jeho koncipování byla srovnávací analýza výsledků řady empirických sociologických výzkumů. Tedy zjištění o konkrétní podobě existence různých hodnot v různých částech společností.

Použitá literatura

- Adamski, W., Machonin, P. a Zapf, W. (eds.). 2001. *Transformace a modernizační výzvy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Alan, J. 1989. *Etapy života očima sociologa*. Praha:
- Banfield, E.C. (ed.). 1995. *Občanské ctnosti*. Praha: Victoria Publishing.
- Bauman, Z. 2000. *Myslet sociologicky*. Praha: SLON.
- Bendlová, P. (ed.) 2003. *Hodnoty v existenciální filosofii Gabriela Marcela*. Praha: Academia
- Berger P.L., Luckmann T., 1999. *Sociální konstrukce reality*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury
- Bertrand Y., 1998. *Soudobé teorie vzdělávání*. Praha: Portál
- Cabada, L., Kubát, M. a kol. 2004. *Úvod do studia politické vědy*. Praha: Eurolex Bohemia
- Cakirpaloglu, P. 2004. *Psychologie hodnot*. Olomouc: Votobia
- Coreth, E. 1994. *Co je člověk*. Praha: Zvon
- Čapkova D., 1987. *Myslitelsko – výchovatelství odkaz Jana Amose Komenského*. Praha: Academia
- Dahrendorf, R. 1994. *Svoboda a sociální vazby. Poznámky ke struktuře argumentace*. In *Liberální společnost*. Praha: Filosofia. Str. 9 - 16
- Disman, M. 1993. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum
- Dorotíková S. 1998. *Filosofie hodnot*. Praha: Karolinum
- Drapela V.J. 1997. *Přehled teorií osobnosti*. Praha: Portál
- Ellis, D. R. 1998. *Just Result. Ethical foundations for policy analysis*. Washington: Georgetown University Press
- Engliš K. 1930. *Teleologie jako forma vědeckého poznání*. Praha: F. Topič.
- Engliš K. 1947. *Teorie hodnoty a hodnocení*. Praha: Melantrich
- Erikson, E. H. 2002. *Dětství a společnost*. Praha: Argo
- Fišera, I., Vlácil, J. 1970. *Výzkum hodnotových orientací a model D.O.S.A.* In: *Sociologický časopis*, č. 2, str. 192 – 197
- Frič, P. et al. 2002. *Češi na cestě za vlastní budoucností. Výzkum životních strategií populace ČR*. Praha: CESES Fakulta sociálních věd UK
- Funda, O. A. 2000. *Znavená Evropa umírá*. Praha: Karolinum.
- Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Goodin, E.R., Klingemann H-D. (eds.) 1996. *A New Handbook of Political Science*. Oxford University Press
- Göbelová T., 2005. *Hodnoty – konstitutivní v životě člověka*. In Petruciová, J., Feber, J. /eds/. 2005. *Člověk, dějiny, hodnoty II*. Ostrava
- Grenz, S. J. 1997. *Úvod do posmodernismu*. Praha: Návrat domů
- Habermas, J. 2002. „Tři normativní modely demokracie“ in *Teorie demokracie dnes*. Praha: Filosofia.
- Hartman, N. 2002. *Struktura etického fenomenu*. Praha: Academia

- Havelka, M. 2001. *Dějiny a smysl*. Praha: Lidové noviny.
- Havlanová, P. 2002. *Teoretické a metodologické problémy zkoumání hodnot, hodnotových orientací adolescentů*. Dizertační práce. FSV UK Praha
- Holland J.G., Skinner B.F. 1968. *Analýza chování*. Praha: SPN
- Helus Z. 1973. *Psychologické problémy socializace osobnosti*. Praha: SPN
- Holý, L. 2001. *Malý český člověk a skvělý český národ: Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha: SLON.
- Human Development Report 2002*. New York: United Nations. Dostupné na <http://www.undp.org/hdr2002/>.
- Hunt, M. 2000. *Dějiny psychologie*. Portál, Praha
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution. (Changing Values and Political Styles among Western Publics)* Princeton University Press, Princeton, N. J.
- Inglehart R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Inglehart R., Baker W.E., *Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values*. In American Sociological Review, February 2000, Vol. 65, pp. 19-51
- Inglehart, R., Basanéz, M., Moreno, A. 2001. *Human Values and Beliefs*. Ann Arbor: The University of Michigan Press,
- Inkeles A. 1964. *What is sociology?* Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- James W. 1918. *Pragmatismus*. Praha: Leichter
- Janoušek, J., Bokorová, V. a kol. 1971. *Motivace a civilizační proměny*. Praha: Svoboda
- Kant I. 1996. *Kritika praktického rozumu*. Praha: Svoboda
- Keller, J., Gál, F., Frič, P. 1996. *Hodnoty pro budoucnost*. Praha: G plus G.
- Kiss, J. (ed.), 1997. *Současná politická filosofie*. Praha: Oikoymenh
- Kolář, P., Svoboda, V. 1997. *Logika a etika (Úvod do metaetiky)*. Praha: Filosofia
- Koukolík F., 2003. *Neuroekonomika důvěry*. In Hospodářské noviny č. 42.
- Krejčí, J. 2002. *Postižitelné proudy dějin*. Praha: SLON.
- Krejčí J. (ed.). 2002. *Kontrastní hodnoty a multikulturní společnost*. Praha: Filosofia
- Křišťan, A. a Renöckl H. (eds.). 1999. *Církev a společnost*. Würzburg: Echter verlag.
- Kunc, J. (ed.). 1999. *Demokracie a ústavnost*. Praha: Karolinum.
- Macintyre A. 2004. *Ztráta ctnosti. (K morální krizi společnosti)*. Oikoymenh, Praha
- Madsen K.B. 1972. *Teorie motivace*. Praha: Academia
- Miller, D. (ed.) 2000. *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno: Barrister & Principal

- Nozick, R. 1974. *Anarchy, State and Utopia*. Oxford: Oxford Univ. Press
- Palouš, R. 1991. *Čas výchovy*. Praha:
- Parsons, T. 1971. *Společnosti – vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Svoboda
- Parsons, T., Shils, E.A. (eds.) 1951. *Towards a General Theory of Action*. New York: Harper
- Pelcová N. 2001. *Vzorce lidství. (Filosofie o člověku a výchově)*. Praha: ISV
- Petruciová, J., Feber, J. (eds.) 2005. *Člověk, dějiny, hodnoty II*. Ostrava
- Petrusek, M. 1992. *Alternativní sociologie*. Praha: SLON.
- Pešková, J., Schücková, L. 1991. *Já – člověk*. Praha
- Pongs, A. (ed.). 2000. *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV
- Popper, K., R. 1997. *Logika vědeckého bádání*. Praha: Oikoymenth
- Potůček M. a kol. 2003. *Putování českou budoucností*. Praha: Gutenberg
- Prudký, L. 2000. „Česká společnost - duchovní rozměr transformace.“ Str. 173-184 in *Česko-slovenské vztahy, Slovensko-české vztahy*. Liberec: Technická univerzita.
- Prudký, L. u a. 2001. Religion und Kirchen in Ost(Mittel) Europa: Tschechien, Kroatien, Polen. Ostfildern: Schwabenverlag AG.
- Prudký L. 2004 a. *Subjektivní, zejména duchovní aspekty diferencí a možných směrů eufunkčního upevňování sociální soudržnosti*. In Machonin P. a kol. Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu. Praha: MPSV, str. 59 – 72.
- Prudký L. 2004 b. *Vývoj hodnot v české společnosti: zkoumání a pohled na dílčí výsledky*. In. Rozvoj české společnosti v Evropské unii I., Praha: FSV, Matfyzpress.
- Prudký L., 2004 c. *Hodnoty a normy v české společnosti – stav a vývoj v posledních letech*. Učební texty KVDO 1. Brno: Akademické nakladatelství CERM
- Prudký L. 2005a. *Vývoj hodnotových preferencí v české společnosti po roce 1989: transformace jako změna hodnot?* In Petruciová J., Feber J., (eds) *Člověk, dějiny, hodnoty II*. Sborník z mezinárodní konference. OU a VŠB-TU Ostrava,
- Prudký L. a kol. 2005 b. *Vybrané výsledky výzkumu hodnotových struktur studentů 1. ročníků Fakulty humanitních studií UK*. In. Lidé města, č. 2, 2005 – 16. str. 143 – 202
- Prudký, L. 2005c. *Koncepty empirického výzkumu hodnot*. In Macek, P., Dalajka, J. (eds). *Vývoj a utváření osobnosti v sociálních a etnických kontextech*. Brno: FSS MU
- Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku*. 2002. Praha: Gutenberg.

- Rabušic, L. 1990. *Tichá revoluce, neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech*. In Sociologický časopis, č. 6, str. 505 - 517
- Rabušic, L. 2000. *Je česká společnost „postmaterialistická“?* In Sociologický časopis č. 1, str. 3 - 23
- Rabušic, L. (ed.). 2001. *České hodnoty 1991 – 1999. Sociální studia 6*. Brno: Fakulta sociálních studií. Masarykova Univerzita.
- Rawls, J. 1995. *Teorie spravedlnosti*. Praha:
- Říčan P. 1973. *Psychologie osobnosti*. Praha
- Říčan, P. 2004. *Cesta životem*. Praha: Portál
- Rokeach, M. 1973: *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
- Rokeach, M. (ed.) 1979: *Understanding Human Values*. New York: Free Press
- Sartori, G. 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Sartori, G. 2005. *Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovalci*. Praha: Dokořán
- Shapiro, I. 2003. *Morální základy politiky*. Praha: Karolinum
- Schopenhauer, A. 1997. *Svět jako vůle a představa (část II)*. Pelhřimov
- Schwartz, S. H. 1994. *Are there Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values?* In Journal of Social Issues. Vol. 50, No, 4, pp. 19 – 45
- Schwartz, S. H. 1992. Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In Advances in experimental social psychology, vol. 25. pgs. 1 – 65
- Slejška, D. 1990. *Vývojové procesy lidských hodnot a naše doba*. Praha: Sociologický ústav ČSAV
- Smékal, V. 2002. *Pozvání do psychologie osobnosti (Člověk v zrcadle vědomí a jednání)*. Brno: Barrister & Principal
- Sokol, J. 1999a. *Tolerance, pluralismus a postmoderna*. In *Demokracie a ústavnost*. Kunc, J. (ed.). Praha: Karolinum. Str. 227 – 232
- Sokol, J. 1999b. *Vztah křesťanství a politiky*. In *Církev a společnost*. Křišťan, A. a Renöckl, H. (eds.). Würzburg: Echter verlag. Str. 61 – 65
- Sokol, J. 2001. *Jaký liberalismus, jaká svoboda?* In Listy 2.
- Spaeman, R. 1998. *Šťěstí a vůle k dobru*. Praha: Oikoymenth
- Spates, J.L. 1983. *The Sociology of Values*. In Annual Review of Sociology, č. 9, str. 27 – 49.
- Šubrt, J. 2001. *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie*. Praha: ISV nakladatelství
- Tondl L. 1999. *Hodnoty a hodnocení*. Praha: Filosofia
- Velký sociologický slovník*. 1996. Praha: Karolinum.
- Vize rozvoje České republiky do roku 2015*. 2001. Praha, Gutenberg.

- Vodáková, A., Holda, D. 1970. *Metodologické problémy výzkumu hodnotových orientací*. In Sociologický časopis, č. 5, str. 498 – 510
- Welzl Ch., Inglehart R., Klingemann H-D. 2003. *The Theory of Human Development*. In European Journal of Political Research. No 42, pp 341 - 379
- Winch, P. 2004. *Idea sociální vědy a její vztah k filosofii*. Brno: CDK
- Zbořil B. 1947. *Poznání, hodnocení a tvoření norem*. Ostrava: O. Hlavický

Ústřední knih.Pedf UK

2592070144